

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ШКАБКО СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 94 (477) "1975/2005" Л. Кучма

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА ДЕРЖАВНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЛЕОНІДА КУЧМИ (1975 – 2005 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Слюсаренко Анатолій Гнатович,
доктор історичних наук, професор

КИЇВ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Історіографія дослідження.....	11
1.2. Джерельний комплекс.....	27
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ЛЕОНІДА	
КУЧМИ ЯК ГРОМАДСЬКОГО ЛІДЕРА ТА МІЦНОГО	
ГОСПОДАРНИКА	
	45
2.1. «Дніпропетровський» період діяльності Л. Кучми.....	45
2.2. Суспільно-політична діяльність у статусі народного депутата.....	62
2.3. Л. Кучма на посаді прем'єр-міністра України.....	80
РОЗДІЛ 3. УЧАСТЬ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ	
ЛЕОНІДА КУЧМИ В ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ.....	
	99
3.1. Засади економічної політики Л. Кучми.....	99
3.2. Участь Л. Кучми в конституційному процесі.....	112
3.3. Діяльність в сфері національної безпеки та оборони.....	132
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПОЛІТИКИ	
«БАГАТОВЕКТОРНОСТІ» В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ	
ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕЗИДЕНТА ЛЕОНІДА КУЧМИ.....	
	151
4.1. Європейська та євроатлантична інтеграція України в політиці Л. Кучми.....	151
4.2. «Східний вектор» зовнішньої політики Л. Кучми.....	163
4.3. Співпраця з міжнародними організаціями.....	176
ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	198
ДОДАТКИ.....	231

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АРК – Автономна Республіка Крим

АПУ – Адміністрація Президента України

ВВП – Валовий внутрішній продукт

ВО «Південмаш» – Виробниче об'єднання «Південний машинобудівний завод»

ВР УРСР – Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної республіки

ВР України – Верховна Рада України

ГУУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток – Грузія,

Узбекистан, Україна, Азербайджан, Молдова

ГПУ – Генеральна Прокуратура України

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області

ДНЯЗ – Договір про нерозповсюдження ядерної зброї

ЗСУ – Збройні Сили України

ЗУ – Закон України

ЄЕП – Єдиний економічний простір

Кабмін – Кабінет Міністрів України

КБ «Південне» – Конструкторське бюро «Південне»

Комісія з внесення змін до Конституції – Комісія з опрацювання законопроектів про внесення змін до Конституції та виборчих законів

КПУ – Комуністична партія України

КСУ – Конституційний Суд України

МБР – Міжрегіональний блок реформ

Міськком – міський комітет

МО України – Міністерство оборони України

НБУ – Національний Банк України

Обком – обласний комітет

ОБСЄ – Організація з питань безпеки і співробітництва в Європі

Партком – партійний комітет

Райком – районний комітет

РБ ООН – Рада Безпеки Організації Об’єднаних Націй

РЄ – Рада Європи

РНБО України – Рада національної безпеки та оборони України

РФ – Російська Федерація

СБУ – Служба Безпеки України

С/г – сільське господарство

СНД – Співдружність Незалежних Держав

УСПП – Український союз промисловців і підприємців

ЦВК – Центральна Виборча Комісія

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЧАЕС – Чорнобильська атомна електростанція

ЧФ – Чорноморський Флот

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах розвитку сучасної історичної науки важливе місце належить роботам, присвяченим відомим діячам. При вивченні державотворчих процесів середини 1990-х – першої половини 2000-х рр. зростає потреба в дослідженнях, що розкривають діяльність історичних особистостей, їхню роль та вплив на хід історії, сприяють конкретизації історичного процесу крізь призму персонального, особистісного аспекту. Розгляд та аналіз діяльності Леоніда Кучми дозволяє виокреслити основні закономірності та умови його формування як політичного та державного діяча, особливості суспільно-політичного розвитку України під час його державотворчої діяльності, виокремити основні напрямки втілення задумів та планів для розбудови держави. Звернення до суспільно-політичної діяльності Л. Кучми надзвичайно актуальне, оскільки ґрунтовний аналіз його політичного портрету дасть змогу віднайти та сформулювати відповіді на питання, що пов'язані з становленням України як суверенної держави.

Актуальність дослідження обраної теми посилюється також тим, що у вітчизняній історіографії відсутнє комплексне дослідження державотворчої і суспільно-політичної діяльності Л. Кучми, а також недостатньо висвітлено його роль в трансформації України з радянської республіки в незалежну країну. Висвітлення цих проблем дасть змогу доповнити історичну науку новими фактами і ввести в обіг невідомі широкому загалу матеріали джерельної бази, глибше розкрити суспільно-політичне життя України наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. та виважено оцінити роль досліджуваної особистості у державному житті та на міжнародній арені.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11БФ046-01).

Об'єктом дослідження є особистість Л. Кучми як суспільно-політичного та державного діяча.

Предметом дослідження є зміст, методи, форми та наслідки суспільно-політичної та державної діяльності Л. Кучми.

Мета дисертаційного дослідження полягає у комплексному дослідженні та аналізі життєвого і суспільно-політичного шляху Л. Кучми та визначенні його ролі у державотворчих процесах та становлення України як незалежної держави. Для досягнення мети були визначені наступні **завдання**:

- здійснити аналіз стану наукової розробки теми;
- проаналізувати джерельну базу дослідження;
- з'ясувати особливості діяльності в «дніпропетровський» період, що вплинули на формування та становлення Л. Кучми як суспільно-політичного діяча;
- проаналізувати депутатський період його суспільно-політичної діяльності;
- висвітлити основні результати Л. Кучми під час діяльності на посаді прем'єр-міністра України;
- дослідити основні засади економічної політики Президента України Л. Кучми;
- визначити його внесок в конституційний процес України;
- оцінити заходи глави держави в сфері національної безпеки та оборони;
- розкрити основні аспекти заходів Президента України щодо забезпечення курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію України;
- прослідкувати особливості здійснення «східного вектора» зовнішньополітичної діяльності;
- визначити специфіку особистого внеску в співпрацю з міжнародними організаціями.

Хронологічні межі роботи охоплюють період із середини 70-х років ХХ ст. до 2005 р. Нижня межа зумовлена початком громадсько-політичної діяльності

Л. Кучми на керівних виробничих та представницьких посадах КБ «Південне» та місцевих рад Дніпропетровщини, а верхня визначається завершенням діяльності на посаді Президента України.

Методологічна основа дослідження. Дисертація є історико-біографічним дослідженням, виконаним на принципах науковості, об'єктивності, багатофакторності і всебічності, що дозволило ґрунтовно проаналізувати громадсько-політичну діяльність Л. Кучми, розкрити його роль у державотворчих процесах незалежної України.

При написанні дисертації, враховуючи характер теми та мету, використовувалися загальнонаукові **методи** дослідження: аналіз, синтез, узагальнення та конкретно-пошуковий, що дозволило комплексно здійснити реконструкцію політичного портрету Л. Кучми, а також спеціально-історичні методи: історико-аналітичний, за допомогою якого вивчається та дається оцінка державних документів (нормативно-правової бази), літературної та мемуарної спадщини Л. Кучми; історико-порівняльний метод дає змогу розкрити тенденції змін в Україні та суспільстві та їхні наслідки; предметно-хронологічний використовується для характеристики основних напрямів, форм і методів діяльності Л. Кучми; персоналізації, що дає змогу визначити особистий внесок політика та державного діяча у внутрішні трансформаційні процеси України, розкрити його роль у становленні держави сучасного типу.

Під час дослідження застосовано міждисциплінарний підхід, який полягає у використанні, окрім категоріального апарату історичної науки, термінології політології, соціології, економіки, що дає змогу більш ґрунтовно розкрити зміст основних положень дослідження.

Застосування міждисциплінарного підходу дозволило ретельно та ширше проаналізувати діяльність Л. Кучми. В цьому ключі варто виділити використання методів суміжних гуманітарних наук – політології, юриспруденції, соціології, психології.

За допомогою біхевіористського методу, що набув поширення в політології та передбачає, що політика має передусім особистісний характер, а

всі групові форми дій виводяться з аналізу поведінки індивідів, які створюють групові зв'язки, вдалося визначити ступінь впливу Л. Кучми на політичні процеси 1990-х – першої половини 2000-х рр. та взаємовідносини з різними політичними діячами та державними інститутами.

Використання методів права знадобились при аналізі ряду джерел (наприклад, матеріалів особової справи Л. Кучми), а також оцінці нормативно-правових актів, політичних рішень, конституційних ініціатив, які були прийняті Л. Кучмою в процесі суспільно-політичної і державної діяльності.

Також стали у нагоді здобутки соціальної психології. Завдяки цьому вдалося визначити фактори, що спонукали досліджувану особистість до участі в суспільно-політичній діяльності, а також засобів, за допомогою яких вона використала свій лідерський потенціал.

Компаративістський інструментарій був використаний для порівняння соціально-економічного і політичного становища в Україні за часів президентства Л. Кравчука та періоду керівництва державою Л. Кучми.

Серед спеціальних методик основне місце належить проблемно-хронологічному підходу для викладу матеріалу дисертації та її висновкових положень. З його допомогою вдалося відтворити ретроспективний ряд подій, за допомогою чого прослідковано основні етапи становлення Л. Кучми як суспільно-політичного та державного діяча.

Безумовно, провідну роль відіграло використання біографічного методу. При написанні роботи це дало можливість зрозуміти реальні умови життя суспільства, в якому формувався Л. Кучма, визначити вплив соціуму на утвердження його системи цінностей, конкретних життєвих позицій та переконань.

Поєднання цих методів дозволило реалізувати поставлену мету та завдання дисертаційної роботи.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше у вітчизняній історичній науці зроблено спробу комплексно розглянути та проаналізувати основні напрямки та форми суспільно-політичної та державної діяльності

відомого українського діяча Л. Кучми на основі фундаментальної джерельної бази за рахунок введення в обіг нових архівних джерел, які раніше були недоступні, удосконалено результати досліджень про внесок Л. Кучми в процес становлення української держави наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., набули подальшого розвитку аналіз історіографічних напрацювань українських та зарубіжних дослідників, вивчення ролі другого українського Президента в суспільно-політичному житті України

Практичне значення дисертації полягає у тому, що фактичний і теоретичний матеріал, здобутий в процесі її написання, основні наукові положення, оцінки та аналітичні висновки можуть бути використані у розробці лекційних і спеціальних курсів з новітньої історії України, в довідковій літературі, при підготовці узагальнюючих праць, а також для подальшої розробки проблем, що стосуються державотворчої діяльності в Україні. Результати роботи можуть бути використані для подальших наукових розвідок з вивчення соціально-економічного, суспільно-політичного та міжнародного становища України наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Позитивний та негативний досвід, здобутки та прорахунки в державній діяльності Л. Кучми можуть бути корисними для майбутньої роботи політичних та державних діячів.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися під час наукових конференцій: на XII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2014: Історія» (Київ, 2014); VII Міжнародній науковій конференції «Дні науки історичного факультету – 2014» (Київ, 2014); XIII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2015: Історія» (Київ, 2015); VIII Міжнародній науковій конференції «Дні науки історичного факультету – 2015» (Київ, 2015); XIV Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна - 2016: Історія» (Київ, 2016); IX

Міжнародній науковій конференції «Дні науки історичного факультету - 2016» (Київ, 2016).

Публікації. Теоретичні узагальнення і результати дослідження знайшли своє відображення у 12-ти наукових публікаціях: 6 – в одноосібних наукових статтях, з них 6 – у фахових виданнях (1 – в зарубіжному виданні) та у 6 публікаціях тез доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена змістом проблеми, метою, завданнями і характером дослідження. Загальний обсяг дисертації – 254 с. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (33 с., 313 позицій), 9 додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Постать Леоніда Даниловича Кучми є однією з найбільш відомих та впливових в новітній історії України. Другий прем'єр-міністр незалежної України та другий Президент відновленої української держави, на наше переконання, відіграв одну з ключових ролей на сучасному етапі державотворення. Його діяльність припала на роки становлення української державності. Загальний термін перебування Л. Кучми на владному Олімпі становить тринадцять років з невеликою перервою, що є більшою частиною існування України як суверенної та незалежної держави. Велике зацікавлення персоналією Л. Кучми прослідковується в останні роки, коли виникає можливість для об'єктивного аналізу його ролі та внеску в державотворчі процеси, у порівнянні з його попередником на посаді Президента Л. Кравчуком та наступниками – В. Ющенком, В. Януковичем, П. Порошенком (частково). Після його відходу від влади пройшло вже більше десяти років, проте на сьогодні, на жаль, немає критичних та об'єктивних досліджень щодо передумов формування, становлення його як політичного лідера та діяльності в ролі глави держави.

Наявну історіографію, що висвітлює діяльність Л. Кучми, можна розділити умовно на декілька груп. Зокрема, варто виділити праці науковців українського походження, а також зарубіжні дослідження з даної тематики. Роботи українських авторів охоплюють різноманітні аспекти його життя, зокрема щодо здійснених політичних кроків та заходів, що мали вирішальний вплив на процес державотворення.

Серед усіх наявних на сьогодні досліджень першопочатківцем у спробі створити політичний портрет президента Л. Кучми є журналіст Ю. Луканов. [247] В його роботі розглядається суспільно-політична діяльність Л. Кучми в

статусі народного депутата, голови уряду та президента України перших двох років перебування на посаді. Найбільша увага в праці приділена його діяльності на чолі «декретного уряду». Серед основних причин короткого перебування Л. Кучми в Кабінеті Міністрів автор визначає особисті конфлікти між Президентом і прем'єром. В роботі широко розкриті питання протистояння Президента Л. Кучми та ВРУ, політичної боротьби за прийняття Конституції. Однак, дослідження написане на недостатній джерельній базі, характеризується відсутністю посилань на документи і ґрунтується насамперед на основі повідомлень періодичних видань, інтерв'ю та виступах політичних діячів, що не повністю розкриває образ Л. Кучми та дає об'єктивну оцінку.

Не менш цікавим є колективна праця колег по роботі Л. Кучми на «Південмаші», яку упорядкував один з його найближчих соратників по життю, трудовій та політичній діяльності В. Горбулін. [235] В основу цієї книги покладено спогади співробітників КБ «Південне» і ВО «Південмаш», які багато років працювали з Л. Кучмою. Автори висвітлюють різні етапи його життя та діяльності, починаючи з навчання на фізико-технічному факультеті Дніпропетровського університету і завершуючи роботою на посту генерального директора об'єднання «Південмаш». Спогади доповнено інтерв'ю з Л. Д. Кучмою.

Важливим дослідженням, що охоплює історію «Південмашу» та долі його очільників є робота В. Платонова [255], який протягом тривалого періоду очолював прес-службу найбільшого ракетобудівного підприємства в СРСР. У своїй розвідці він значну увагу зосереджує на трудовій діяльності Л. Кучми, його кар'єрному зростанні та керівництві ВО «Південмаш» в період «перебудови» та перших років незалежності. На думку автора, в першу чергу, позитивні людські чесноти Л. Кучми з професійними здібностями у сукупності стали запорукою його впевненого, однак тернистого шляху до владних висот.

Ще однією працею, яка містить біографічний аналіз Л. Кучми є робота Г. Коржа. [241] Досліджуючи кар'єрний шлях від простого інженера до Президента, Г. Корж аналізує оточення другого українського Президента та

взаємовідносини між його найближчими соратниками. Не оминув він своєю увагою і політичну боротьбу з парламентом, скандали, пов'язані з ім'ям Л. Кучми, а також зовнішньополітичну діяльність з РФ та західними демократіями. Важливими є міркування щодо здобутків та промахів за час двох президентських каденцій.

В книгах відомого українського історика та політолога К. Бондаренка [218; 219] досліджується феномен української політики протягом перших тринадцяти років незалежності. В них робиться спроба осмислити історію недавнього часу крізь призму діяльності Л. Кучми, якого автор вважає «найбільш яскравим представником пострадянського періоду української державності» [218, с. 2]. Праці складаються з змістових розділів, побудованих за хронологічним принципом та висвітлюють окремі періоди його біографії. В роботі прослідковано взаємозв'язки між українськими політиками за часів президентства Л. Кучми. Дослідження, по своїй суті, не є спробою реабілітувати Л. Кучму чи показати в досить позитивному ключі, хоча ставлення до нього є сприятливим і схвальним в цілому. На переконання К. Бондаренка, ці роботи є об'єктивним поглядом на події, на слабкі та сильні сторони українського Президента і створеної ним системи, на його помилки та досягнення. Автор висуває чимало гіпотез і припущень відносно деяких подій та явищ, іноді його висновки досить незвичні і неоднозначні. На жаль, у них не охоплюються проблемні питання, що потребують пошукової та дослідницької роботи.

Фундаментальною роботою, що вийшла в світ у 2013 р. слід вважати монографію відомого українського економіста, колишнього директора Інституту Стратегічних досліджень, радника Л. Кучми А. Гальчинського. [230] Автор робить спробу підбити підсумки розвитку української держави в дуже складний для неї історичний період – 1994-2004 рр., розкрити основні засади внутрішньої й зовнішньої політики Президента України Л. Кучми, роль окремих високопосадовців в її втіленні. А. Гальчинський умовно розподілив роботу на три тематичні блоки: державотворчий процес, економічні реформи та

основні напрями зовнішньої політики. Це дає змогу комплексно підійти до вивчення та аналізу політики, що її реалізовував Л. Кучма протягом більш, ніж десятирічного терміну свого перебування на посту глави держави.

Наступну групу робіт складають праці, в яких висвітлюються певні етапи суспільно-політичної та державної діяльності Л. Кучми. Першим дослідженням, що присвячене постаті Л. Кучми в ранзі народного депутата, прем'єр-міністра України та Президента України є монографія В. Литвина «Політична арена України. Дійові особи та виконавці». [244] Робота написана на широкій джерельній базі, яка була в наявності на той час. У ній здійснюється спроба по гарячих слідах дослідити передумови та причини призначення Л. Кучми прем'єр-міністром України та його діяльність на чолі Кабінету Міністрів. Зокрема, стверджується, що потужне лобі «червоного директорату», представником якого був і Л. Кучма, підтримало його призначення на цю посаду. Успішний досвід керівництва «Південмашем», а також відсутність значної політичної активності зробили вибір Л. Кучми очевидним і доконаним фактом. Провідне місце в роботі займає питання взаємовідносин між основними політичними гравцями початку 1990-х рр. – Л. Кравчуком, І. Плющем та Л. Кучмою. В. Литвин зазначає, що Л. Кучма увійшов в українську політику як рішучий гравець, незважаючи на недостатню політичну підготовку і був призначений на посаду голови Кабміну всупереч бажанню президента Л. Кравчука. Відсутність політичної сили, на яку міг би опертися новий прем'єр зі своїм кабінетом стало причиною недовговічності перебування урядової команди та відсутності підтримки ініціатив найвищого органу виконавчої влади. Вагоме місце в праці відведено президентській виборчій кампанії 1994 року, де в політичному двобої зійшлися чинний президент Л. Кравчук та экс-прем'єр Л. Кучма. Автор звертає увагу на брудне ведення політичної кампанії та використання недозволених засобів для підтримки провладного кандидата, що не сприяло його переобранню і стало передумовою для перемоги його суперника.

Не менш ґрунтовними працями історика, які безпосередньо стосуються особи Л. Кучми та його впливу на державні процеси, політичної боротьби під час парламентських виборчих кампаній 1994 та 1998 рр., перебігу президентської кампанії 1999 р., зовнішньої політики України в 90-ті рр. є «Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.)» [246] та «Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.)». [245]

В дослідженні М. Михальченка та В. Андрущенка [250], яке присвячене президентській каденції Л. Кравчука, приділено увагу проведенню виборчої кампанії на посаду глави держави 1994 р. Втім, розглядаючи процес суперництва законодавчої та виконавчої гілок влади та Президента і прем'єра Л. Кучми, дослідники не уникнули суб'єктивного ставлення. При цьому діяльність Л. Кравчука загалом має позитивну оцінку, а його наступника Л. Кучми – негативне забарвлення.

У своєму іншому спільному двотомнику [251], що вийшов друком в 2012 р. автори здійснюють історико-політичний і соціально-філософський аналіз періоду незалежності. В ньому визначена роль політичних лідерів країни на окремих етапах будівництва незалежної України, дається оцінка діяльності Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко та В. Януковича. Особливе місце відводиться періоду президентства Л. Кучми.

Питання політичного розвитку української держави середини 90-х рр. висвітлюють у своїй праці Д. Видрін та Д. Табачник [221], які на момент написання книги були на чільних позиціях в команді Президента. На їхню думку, Президент Л. Кучма після свого обрання зіткнувся з необхідністю проведення рішучих ринкових економічних реформ, в той же час маючи поруч з собою парламент, що в своїй більшості мав ліве спрямування. В роботі приділено увагу взаєминам України з РФ, а також визначається роль незалежної держави в політичних змінах глобального масштабу.

І. Юхновський в своїй роботі визнавав, що створення в ВР України пропрезидентської більшості в січні 2000 р. було одним з найвагоміших досягнень президента Л. Кучми. [297]

Грунтовною роботою, що досліджує питання політичного керівництва на теренах колишнього СРСР є праця Т. Батенка. [216] Завдяки аналітичному порівнянню він прослідковує процес формування авторитарного лідера в країнах СНД. Стосовно українського Президента, відзначається, що в 2000 р., відразу після переобрання на посаду, відбулося завершення процесу становлення «демократичного монарха» в Україні, що означало концентрацію значної влади в руках глави держави при формальному збереженні інституційного поділу в державі.

Особливе місце в дослідженні постаті Л. Кучми та його впливу на політичні процеси належить вітчизняним політологам. В першу чергу, це стосується колективної праці, упорядкованої М. Погребинським. [258] В ній здійснюється аналіз причин, що призвели до «помаранчевої революції», взаємодія Л. Кучми з основними політичними гравцями поч. 2000-х рр., ретельно прослідкований конституційний процес під назвою «політреформа». Заслуговує на увагу також «Політична енциклопедія», в якій подана одна з перших розгорнутих довідок про Л. Кучму. [256]

Що стосується президентської діяльності Л. Кучми, то М. Кармазіна в своїй монографії [237] визначає, що період його перебування при владі став добою формування «кучмізму» (способу та форми організації життя в Україні), якій притаманні десять ознак. Вона зазначає, що Л. Кучма мав шанс стати президентом–реформатором, однак не зумів ним повноцінно скористатись через незавершеність реформ, які розпочав і не довів до логічного успішного кінця. Проте вона виділяє і позитивні досягнення. Завдяки особистим якостям Президента було зведено нанівець створення в Україні «парламентсько-радянської республіки», за яку ратував О. Мороз, розпочаті і проведені економічні реформи, а також відбулася «помаранчева революція», яка стала другою хвилею демократизації.

Ф. Рудич у своїй праці [259] робить аналіз політичного лідерства на пострадянському просторі. Особливе місце в цій розвідці належить ролі Л. Кучми у виконанні трьох завдань, які постали перед Україною в 1990-х рр.:

завершення процесу створення політичної нації, визначеність щодо геополітичної ідентичності, формування власної політичної еліти. Щодо економічних пріоритетів, то існувала необхідність у створенні ефективної диверсифікованої ринкової економіки з подоланням залежності від російського ринку. Після прийняття Конституції України в 1996 р. Президент ставав центральною фігурою в політичному житті держави, маючи при цьому значні повноваження для проведення модернізації. Проте через об'єктивні причини (політично неструктуроване суспільство, поляризованість через ідеологічні, економічні специфічні особливості, а також енергетична залежність від РФ) та суб'єктивні (відсутність політичної волі) Президент України Л. Кучма не став суб'єктом модернізації в Україні. В той же час, поряд з негативами він виділяє низку досягнень, а саме: запровадження інституту «приватної власності», формування капіталу, що залучався до національної економіки в якості інвестиційних коштів. Однак, це також посприяло створенню на початку ХХ ст. «олігархічного капіталізму», який проник в усі сфери суспільно-політичного та економічного життя. Підводячи підсумок президентства Л. Кучми, Ф. Рудич приходить до наступних висновків – Президент з ролі суб'єкта загальнодержавних суспільних трансформацій став арбітром для українських олігархів. Штучний симбіоз номенклатури і олігархічного капіталу став гальмом для проведення перетворень в країні та відсутності умов для формування середнього класу та громадянського суспільства, які зазвичай є рушіями змін.

Л. Полякова в своїй статті аналізує аспекти взаємодії Президента України і Верховної Ради. Окрему увагу авторка приділяє намаганням та заходам Президента Л. Кучми щодо посилення інституту президентства, і як наслідок власної влади. [288]

К. Пальшков розглядає період перебування Л. Кравчука та Л. Кучми на президентському посту як час становлення та зміцнення авторитарного інструментарію інституту президентства та посилення особистих позицій. Л. Кучмі, на погляд автора, вдалося вибудувати чітку ієрархічну модель

управління державою, яка однак не сприяла запровадженню та вкоріненню демократичних засад і традицій в Україні. [285]

Своєрідний погляд на розвиток подій в Україні після відходу від влади Леоніда Кучми висловлює Л. Грач. [231] На його переконання, «епоха Кучми» – це соціально-економічний устрій, який сформувався за час його двох президентських каденцій. По своїй суті, він є несправедливим і продовжує існувати, незважаючи на відсутність його творця біля управлінського керма. В той же час, автор висловлює тезу, що період кінця 1990-х – початку 2000-х рр. є періодом збагачення економічних угруповань, які після розпаду СРСР отримали контроль над найбільшими промисловими об'єктами та основними фінансовими потоками. В решті-решт, політичний діяч зазначає, що особисто проти Президента він нічого немає, проте саме останнього звинувачує в керівництві грабіжницькими процесами всередині держави.

Окреме місце займають праці, що розкривають політичне та економічне становище в Україні наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. та рівень впливу Л. Кучми на основні закономірності суспільно-політичного розвитку держави. Наявність таких фундаментальних праць як 6-ти томна «Політична історія України ХХ століття» [257], в шостому томі якої досить детально розглянуті політичні процеси, що відбувалися в Україні в 90-тих рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. та участь у них Л. Кучми, дає можливість виокремити закономірності того історичного відрізка часу, ступінь впливу на них досліджуваної персоналії та його оцінку щодо здійснення державної політики. Не менш цікавою в цьому напрямку є колективна робота «Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст.». [263]

Досить ваговою в науковому плані є монографія Г. Касьянова. [239] Вона є першою роботою, яка охоплює період незалежності з 1991 до 2007 р. Значна увага приділяється періоду президентства Л. Кучми (1994-2005), що, по суті, становить основу праці.

Важливий матеріал містять праці з історії економічного розвитку держави 90-х років ХХ ст. В своєму ґрунтовному дослідженні С. Падалка [253] робить

спробу проаналізувати підсумки приватизації, що була проведена в Україні в середині 1990-х – на початку 2000-х рр. Цей період припадає на президентство Л. Кучми, який був прихильником проведення роздержавлення майна. На переконання автора, приватизація в Україні відбувалась в умовах тісного взаємозв'язку влади та власності, поглиблення залежності підприємців від політики. Дослідник вважає, що метою цього процесу було формування потужних фінансово-промислових груп, які сформувавшись, стали міцною опорою для існування системи, створеної Л. Кучмою.

Питання кардинальних змін в агропромисловому секторі в 1994-2005 р., а саме стратегії президента Л. Кучми, піднімають науковці Національної академії аграрних наук. [282] Вони брали безпосередню участь в її створенні, особливо П. Саблук, який був профільним віце-прем'єром. Вчені аналізують результати в розвитку сільськогосподарського комплексу України внаслідок проведення трансформацій. На думку авторів, в якості вирішення продовольчої безпеки країни може слугувати державницький підхід, який застосовував Л. Кучма до галузі.

Найбільш повно до висвітлення проблем економічних трансформацій в Україні і ролі Л. Кучми у цьому в низці праць підходить П. Гайдуцький [229], міністр АПК та багаторічний профільний заступник глави президентської адміністрації. У книзі «Україна за роки незалежності 1991-2003» на основі даних Держкомстату проаналізовано основні напрямки та заходи перетворень в галузі економіки, розглянуто засоби організації інститутів ринкової інфраструктури, запровадження приватних відносин та стану соціальної сфери. Значна увага спрямована на діяльність Президента України. На конкретних фактах доведено ефективність указів та доручень очільника держави, проведених ним нарад та зборів для подолання кризових явищ в економічній сфері, стабілізації ситуації та створення умов для сталого зростання галузей народного господарства.

В монографії «НеЗалежна економіка України» [228], що присвячена 20-річчю обрання Л. Кучми на пост Президента, автором розглянуто проблеми

становлення української економіки за роки незалежності. Акцентується увага на розвиток українського суспільства та його цивілізаційних орієнтирів. На переконання П. Гайдуцького, вітчизняна економіка має надзвичайно великий рівень залежності від багатьох внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних чинників, від економічних і соціальних реформ, євразійських і європейських викликів. Значне місце в праці належить розкриттю ролі Л. Кучми у державному будівництві та економічних трансформаціях, забезпеченні протистояння України внутрішнім та зовнішнім викликам та формуванні її цивілізаційного вибору.

В іншій його роботі [227] висвітлено передумови, ідеологічні засади, організаційні моменти та практичні результати аграрної реформи в Україні, здійсненої під час президентства Л. Кучми (1994-2005 рр.). Особливу увагу відведено основним складовим реформи: земельній, господарській, фінансовій та соціальній, а також створенню аграрного ринку в сільській місцевості. П. Гайдуцький розкриває роль Л. Кучми в проведенні аграрних змін, порівнює їхні результати з Столипінською реформою.

Проте, варто відзначити, що праці П. Гайдуцького до певної міри є суб'єктивними через наближеність автора до глави держави та їхню тісну співпрацю. Однак, з іншої сторони, йому вдалося комплексно підійти до дослідження цілої низки питань, що були і є актуальними для розвитку української державності. Практична робота і участь в розробці та прийнятті важливих рішень в президентській адміністрації, без сумніву, є перевагою для такого роду досліджень.

Питання конституційного процесу в Україні в своїй монографії піднімає В. Медведчук. [248] У книзі висвітлюється історія і реалії конституційного процесу в Україні, розглянуто проблеми організації державної влади і місцевого самоврядування. Автор приділяє увагу Л. Кучмі як генератору створення та прийняття Конституції.

Теоретичні підходи до конституційного процесу та історію конституцієтворення в своїй роботі розглядає відомий український політолог,

історик, політичний діяч М. Томенко. [261] В його монографії висвітлюються актуальні питання сучасного політичного конституціоналізму, проаналізовано історичні передумови прийняття української конституції та внесення змін, ініційованих Л. Кучмою після проведення Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р., що передбачали перехід України до парламентсько-президентської форми правління. Автор визначає ці спроби другого українського Президента як можливість залишитись при владі після відходу з президентської посади.

Ще одним дослідженням, що розкриває весь процес прийняття української конституції є спільна праця В. Шаповала і А. Корнєєва. [265] В цій роботі вони визначають основні етапи роботи над Основним Законом та участь провідних політичних гравців того часу, включно з Президентом Л. Кучмою у цій діяльності.

Низку важливих та актуальних питань зовнішньополітичної діяльності Л. Кучми в своїх працях піднімають українські дослідники. Зокрема, у своїй монографії Ю. Алексєєв [215] розглядає актуальну і цікаву проблему впливу європейського глобалізму на Україну. Зроблена спроба аналізу концептуально-теоретичних основ і практики політики сусідства, розвитку економіки і демократичних традицій в країні. Автор розглядає процес євроінтеграції України. Не оминає він увагою також співробітництво нашої держави в рамках СНД, «Вишеградської групи» та ГУУАМ. Особливо ця співпраця поглибилась за часів перебування на посаді президента Л. Кучми.

Розвиток української держави упродовж 1991-2004 рр. як своєрідний підсумок першого десятиліття державотворення розглядають С. Кульчицький і Б. Парахонський. [262] В своєму дослідженні вони розглядають актуальні проблеми та виклики, які постали перед новою державою. На їхню думку, очільникам країни, зокрема Л. Кучмі постало нелегке завдання зупинити економічну катастрофу 1990-х рр., стабілізувати ситуацію та провести радикальні ринкові економічні реформи. Особливу увагу автори акцентують на

зовнішньополітичних відносинах другого українського Президента, що змушений був проводити політику маневрування між Сходом та Заходом.

Зовнішньополітичну орієнтацію України в 1991-2004 рр. в анотованій історичній хроніці [223] висвітлює авторський колектив на чолі з С. Віднянським. У своїй праці вони систематизували за проблемно-хронологічним принципом та проаналізували основні віхи зовнішньої політики незалежної України наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. На їхню думку, цьому етапу української історії була притаманна «політика багатовекторності», яку впродовж своїх президентських каденцій з перемінним успіхом втілював у життя Л.Кучма.

Роль Л. Кучми у врегулюванні конфлікту навколо острова Тузла піднімає в своїй статті А. Ільченко. [278] Розглядаючи це питання як найбільше загострення в українсько-російських відносинах, автор відзначає ключову принципову позицію Л. Кучми у відстоюванні національних інтересів, непорушності територіальної цілісності та суверенітету України. Завдяки вжитим заходам та зусиллям українського Президента вдалося досить швидко, і що саме головне, мирно вирішити цю проблему.

В ще його одній праці [277] робиться спроба крізь призму президентської діяльності прослідкувати зародження та функціонування українського біполярного електорального поля після виборів 1994 р. В дослідженні розглянуто передвиборчу діяльність Л. Кучми щодо завоювання довіри електорату, ідеологічні основи напрямків зовнішньополітичної діяльності.

Особливу групу праць складають зарубіжні дослідження. На цьому тлі вигідно виділяється фактологічним матеріалом робота А. Виттковски. [222] Автор, досліджуючи економічне становище України початку 90-х років, зосереджує свою увагу на особливостях урядової економічної політики. Проведення економічних реформ, на думку автора, знаходилось у прямій залежності від політики добору кадрів до уряду. Саме цим в окремих випадках зумовлювалася гальмування реформ та швидкі зміни урядів, виключенням з яких не став і кабінет Л. Кучми. В праці охоплено перші два роки

президентства, що супроводжувались активною боротьбою в парламенті з лівою більшістю за запровадження реформ, прийняття конституції та вирішенням «кримського питання».

В книзі «Україна в світі: Дослідження в структурі міжнародних відносин і безпеки нової незалежної держави» [268] акцентується увага на утвердженні України як незалежної держави, заходах адміністрації Л. Кучми щодо посилення національної безпеки та оборони. Також колектив авторів прослідковує дипломатичні відносини України з її найближчими сусідами. Вартими уваги є аналіз західних науковців причин проведення багатовекторної зовнішньої політики другим українським Президентом та його конкретні заходи щодо завершення ядерного роззброєння.

Частково зовнішню політику України, її роль в міжнародному співтоваристві, відносини з РФ та країнами Заходу представлено в роботах американських політологів Г. Кіссінджера та Зб. Бжезинського. [240; 217] Британський історик Е. Вілсон [224] під час розгляду питання державотворчих процесів 90-х років концентрує свою увагу на політичній складовій. Факт проголошення незалежності України 1991 року він розглядає як випадковість і вважає, що це стало наслідком певного збігу обставин. Президентство Л. Кучми, на його переконання, є прикладом «повзучого авторитарного режиму».

Великий масив праць, який розкриває різноманітні сфери внутрішньої та зовнішньої політики Л. Кучми, належить британському досліднику українського походження Т. Кузьо. В роботі, що вийшла друком в 1997 р. [267], автор дає картину української реальності перших двох років перебування на посаді Президента Л. Кучми. Детально розглянуто дострокові парламентська та президентська виборчі кампанії, перемога та прихід Л. Кучми до влади. Не залишаються осторонь економічні реформи, курс на які був проголошений новообраним главою держави та його командою, соціально-економічне становище України, питання приватизації. Окремий розділ присвячений

«кримському питанню» та його успішному вирішенню новим Президентом. Чільне місце в монографії належить зовнішній та оборонній політиці Л. Кучми.

В іншій ґрунтовній статті прослідковується зовнішньополітична активність українського Президента за час першої каденції. [299] На погляд Т. Кузьо, Україні вдалося вирватися з зовнішньополітичної ізоляції шляхом охоплення трьох сфер. По-перше, Л. Кучма остаточно вирішив питання ядерного роззброєння шляхом підписання Договору про нерозповсюдження та ратифікації «Старт-1», а також вивезення ядерного арсеналу з території України в 1996 р. Також, заявлена ним програма економічних реформ після вступу на посаду, була досить амбіційною та назрілою для країни. На додаток, підписаний в 1997 р. договір «Про дружбу та співробітництво» сприяв нормалізації відносин з РФ. Усі ці кроки відновили авторитет та суб'єктність України як рівноправного партнера на міжнародній арені.

В своєму наступному аналітичному огляді [298] Т. Кузьо намагається визначити причини балансування України за доби Л. Кучми. Неодмінними характеристиками цього історичного етапу розвитку держави відомий політолог та історик бачить у необхідності пошуку найбільш прийняттого варіанту поведінки для української держави на геополітичній карті. Щодо ролі Президента Л. Кучми, то його дії, на думку автора, супроводжувалися нечіткістю та непослідовністю в зовнішньополітичній орієнтації та заграванням з РФ та західною спільнотою одночасно, що не робило Україну надійним і передбачуваним партнером в очах міжнародного співтовариства. Політика «багатовекторності», а також «Кучмагейт» (вбивство Г. Гонгадзе), «кольчужний скандал» підірвали авторитет Президента серед західних країн та, в свою чергу, посприяло зближенню з пострадянськими країнами, особливо РФ.

Ще один західноєвропейський дослідник українського походження О. Процик [301], старший науковий співробітник European Centre for Minority Issues, розглядає питання ролі Л. Кучми в конституційному процесі та утвердженні державності. На його думку, його більш, ніж десятирічне президентство було вкрай важливим для еволюції конституційних перетворень

незалежної України. Він допоміг країні вийти з глухого кута в процесі створення конституції. У той же час, його амбіції та підхід до реалізації президентської влади були ключовими факторами, що сприяли інституційній нестабільності і постійним спробам переглянути основні принципи конституційних рамок.

Цікавим дослідженням трансформацій у Центрально-Східній Європі є робота відомого дослідника-економіста України А. Аслунда. [266] На його переконання, період керівництва Україною Л. Кучмою не можна однозначно оцінити. З одного боку, Л. Кучма після президентських виборів 1994 р. позиціонував себе як реформатор, однак його зусиль вистачило лише на два роки. Причиною цього, на думку вченого, став превалюючий вплив директорів старої формації, що не були готові та зацікавлені у реформах. З іншого боку, формування та становлення олігархічного елементу було ще одним фактором, що загальмував реформи. Призначення В. Ющенка на посаду прем'єра-реформатора під час другого президентства, на думку дослідника, було намаганням врятувати ситуацію та показати себе в гарному світлі перед міжнародним співтовариством.

Фундаментальною статтею, що розкриває енергетичну політику України часів президентства Л. Кучми та її залежність від РФ, є аналітичне дослідження Дж. Моссессяна [313], яке визначає основні чинники, що сприяли цьому процесу. Розмірковуючи над ситуацією в енергетичному секторі, він приходить до висновку, що політика Президента Л. Кучми зводилась до підтримки декількох наближених особисто до нього олігархічних груп, що в обмін на економічні переваги надавали Президенту політичну підтримку для існування режиму. 1999-2001 рр., на думку автора, є періодом лібералізації та антикорупційних реформ, проведених В. Ющенком та Ю. Тимошенко, що зачепило інтереси зацікавлених у збагаченні на енергоносіях осіб. Проте відставка реформаторів, «вбивство Гонгадзе» та «кольчужний скандал» сприяли втраті авторитету Л. Кучми серед керівників держав Заходу та його сповзанню в орбіту впливу РФ. Газ, який постачала РФ з 1991 р., став

потужним інструментом у руках російської влади для підсажування України на «газову голку» та домінування в зовнішньополітичній орієнтації останньої.

Досить інформативними є дослідження російських науковців. Питання російсько-українських відносин в 1991-2001 рр в своїй праці піднімає В. Мироненко. [249] Автор зумів систематизувати історіографічний доробок, що стосувався співробітництва двох держав у різних сферах. На думку дослідника, взаємини між сусідніми державами пройшли декілька фаз – від загострення до налагодження і співробітництва. Особливо покращились міждержавні зносини за президентства Л. Кучми, який вбачав у РФ стратегічного партнера та надійного сусіда.

Д. Плотніков у своїй статті [286] розглядає європейський чинник в російсько-українських відносинах. Зокрема, політична криза поч. 2000-х рр. через смерть журналіста Г. Гонгадзе, «кольчужний скандал», сформували негативний імідж Президента України на Заході. На його переконання, ці фактори змусили Л. Кучму втілювати в життя більш лояльну політику щодо РФ, як результат євроінтеграція України призупинилась.

Не менш ґрунтовно до визначення ролі Президента як інституту в Україні підходить М. Борисов. [271] На його думку, Л. Кучма після приходу до влади в 1994 р. декларував необхідність дотримання принципу розподілу влади. В той же час, він вказував на потребу посилення виконавчої гілки влади як гарантії економічної і політичної стабільності. Досить характерно, що на той час Л. Кучма розглядав місце Президента в системі розподілу влад як голови виконавчої влади, тим самим апелюючи до необхідності переходу України до президентської республіки.

Об'єктивно підходить до аналізу напрямків зовнішньополітичної діяльності Л. Кучми періоду його президентства В. Ромащенко. [289] Авторка намагається дати оцінку такому феномену українського зовнішньополітичного курсу як «багатовекторність», який широко почав застосовуватись в епоху Л. Кучми. На її переконання, концепція «багатовекторності» була запропонована главою президентської адміністрації Д. Табачником, і цей підхід

займав панівні позиції в зовнішній політиці до середини 2000-х рр. Важливу роль у виборі зовнішньополітичної концепції відігравала і сама фігура Президента України. Вона підкреслює, що Л. Кучма в повній мірі користувався так званою концепцією «моста між Сходом і Заходом», уникаючи конфронтації з великими гравцями і отримуючи з цього свою вигоду. Проте відзначається, що, незважаючи на всю критику режиму Л. Кучми, йому вдавалося тримати вектор нейтральності між Росією і Заходом, не впадаючи в крайності і не доводячи відносини з РФ до прямої конфронтації.

Таким чином, проаналізувавши історіографічний доробок, слід відзначити, що незважаючи на велику кількість праць, присвячених та пов'язаних з постаттю та діяльністю Л. Кучми, на сьогодні відсутні комплексні ґрунтовні дослідження, які повною мірою розкривали б його як персоналію та процеси, пов'язані з його іменем. Досить широко розглянуті різні аспекти його життя, зроблені певні спроби створити політичний портрет Л. Кучми, дослідити його роль в державотворчих процесах. Особливо в цьому напрямку відзначились українські науковці. Тим не менше, критичний підхід характерний для робіт зарубіжного походження, де висловлюється об'єктивна оцінка його кроків та заходів в політичній, економічній та міжнародній діяльності, розглядається низка контраверсійних фактів та явищ, що уособлюються з іменем Л. Кучми.

1.2. Джерельний комплекс

Джерельна база роботи складається з декількох груп, серед яких варто виділити архівні документи та опубліковані матеріали (власні праці Л. Кучми, періодичні видання 1980-2000-х рр., спогади сучасників та нормативно-правова база). У процесі підготовки дослідження проведена значна робота щодо виявлення, систематизації та аналізу джерельних ресурсів, їхнього використання для поставлених завдань. Все це в комплексі дало можливість

створити джерельну базу дисертаційного дослідження, яка є достатньо змістовною та інформативною для виконання завдань роботи.

Серед них основою для вивчення та аналізу суспільно-політичної та державної діяльності Л. Кучми є архівні документи Державного архіву Дніпропетровської області, що розкривають аспекти його трудової, громадської та політичної діяльності в «дніпропетровський період». Фонди ДАДО включають в себе великий обсяг невивченої та недослідженої інформації, що стосується різноманітних сфер соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Дніпропетровщини. Серед них особливо вирізняються ті, що стосуються ракетокосмічної галузі та історії становлення та розвитку найбільшого стратегічного підприємства колишнього СРСР «Південмашу.

Не менш важливими за своїм значенням є фонди, що стосуються діяльності міського та обласного комітетів Комуністичної партії України.

Особливе місце серед джерел, що становлять для нашого дослідження найбільшу вагу є фонд «Партком виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод» ім. Л. Брежнєва Червоногвардійський район, м. Дніпропетровськ.» (ф. П-3719) Він нараховує 13805 одиниць зберігання, що охоплюють період з 1945 до 1991 р. Важливу інформацію щодо діяльності Л. Кучми на партійній роботі в КБ «Південне», ВО «Південний машинобудівний завод» надають нам справи з описів: 3, 10, 13, 17, 19, 23, 31. В них знаходимо дані щодо прийняття Л. Кучми до складу Комуністичної партії, обрання на посаду секретаря партійного комітету КБ «Південне», виступи на зібраннях партійно-господарського активу. Досить змістовними є протоколи засідань парткому, де є вичерпна інформація про трудову зайнятість працівників підприємства та вжиті заходи секретарем парткому щодо налагодження партійної і виробничої дисципліни. Не відстають в цьому плані і доповіді щодо стану партійних організацій у цехах та інших структурних одиницях виробничого об'єднання. Ці дані цінні тим, що в них ми можемо віднайти маловивчені деталі та факти з професійної діяльності Л. Кучми, його кар'єрне просування по складній ієрархічній вертикалі підприємства-флагмана

ракетобудування в світі, а також настрої та погляди, яких він притримувався під час «південмашівського етапу» свого життя.

Матеріали фонду «Дніпропетровський міськком КПУ» (ф. П-18) надають відомості щодо обрання Л. Кучми делегатом на міську партійну конференцію, участі в засіданнях міського комітету Компартії України, його вибори до складу бюро міськкому. В справах подана інформація щодо засідань міськкому та рішеннях, що там приймалися. Цей матеріал дає нам уявлення про участь секретаря КБ «Південне» в роботі Дніпропетровської міської партійної організації, виконання доручень керівництва та роботу з партійним активом районних осередків.

Документи фонду «Дніпропетровський обком КПУ» (ф. П-19) є надзвичайно інформативними в плані участі Л. Кучми в роботі обласної партійної організації. Звертають на себе увагу повідомлення районних та місцевих осередків партії щодо змін у складі та керівництві парткомів великих промислових підприємств, зокрема «Південмашу». В документах фонду знаходимо інформацію щодо рекомендацій до складу ЦК Компартії України від Дніпропетровської обласної парторганізації. Серед претендентів є прізвище Л. Кучми.

Важливе місце належить матеріалам, що розкривають період членства Л. Кучми в обкомі та бюро обкому. Промовистим моментом у цій діяльності є виступи на обласних партійних конференціях, особливо в часи «перебудови», коли Л. Кучма перебував на посаді генерального директора «Південмашу». Найбільшу цінність у цьому фонді являє справа 698 опису 97 – «Личное дело номенклатурного партийного работника обкома партии Л. Д. Кучмы», яка налічує 77 аркушів. У ній досить детально прослідковується весь професійний та громадсько-політичний шлях генерального директора «Південмашу» від студента до керівника. Неабиякі відомості щодо професійних і ділових якостей Л. Кучми надають особовий листок, автобіографія, характеристики та довідки-об'єктивки, погодження партійних організацій різного рівня, розгляд кадрових питань Міністерством середнього машинобудування, ЦК КПУ та ЦК КПРС.

Значний масив документів, що дозволяє вивчити та здійснити аналіз суспільно-політичної діяльності Л. Кучми зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Протоколи, резолюції та постанови з'їздів Комуністичної партії України, протоколи пленумів ЦК КПУ, протоколи засідань Серетаріату ЦК КПУ, анкетні дані делегатів XXVI, XXVII та XXVIII з'їздів Компартії України, довідкові матеріали по підготовці з'їздів, листи ЦК Компартії України до ЦК КПРС з кадрових питань, характеристики та довідки-об'єктивки на партійних і радянських працівників – весь цей комплекс матеріалів дає можливість віднайти інформацію, що стосується діяльності Л. Кучми в партійних органах, зокрема ЦК КПУ, у складі якого він перебував з 1981 до 1990 р. Не менш важливими є дані стосовно кар'єрного просування Л. Кучми на «Південмаші» та узгодження призначень відповідними партійними структурами та міністерствами.

У фонді «Центральний Комітет Комуністичної партії» (ф. 1) особливий інтерес викликають документи з описів «З'їзди, конференції, пленуми ЦК» (оп. 2), «Засідання Політбюро, Оргбюро, Секретраіату ЦК» (оп. 10,11), «Загальний відділ (Особливий сектор)» (оп. 25). Зокрема, опис 2 вміщує в собі документальну базу, що стосується проведення з'їздів КПУ. Значну увагу привертають матеріали XXVI, XXVII та XXVIII з'їздів КПУ, делегатом яких був Л. Кучма, обраний від Дніпропетровської обласної партійної організації. На цих партійних зібраннях обговорювався і був обраний кадровий склад ЦК КПУ. Членом цього керівного органу КПУ Л. Кучма обирався двічі – в 1981 та 1986 рр. Також можна віднайти документи щодо призначення секретаря парткому ВО «Південмаш» Л. Кучми першим заступником начальника і генерального конструктора КБ «Південне». Важливою є інформація щодо призначення Л. Кучми на посаду генерального директора «Південмашу». Оскільки робота підприємства була засекреченою через виробництво ракетноносіїв, то, безумовно, кадрові ротації не відбувалися без відома найвищих партійних інстанцій. Ці факти знаходять своє підтвердження в низці протоколів пленумів

ЦК КПУ щодо прийнятих рішень з кадрових питань, які узгоджувались на рівні ЦК КПРС.

Опис 10 надає інформацію відділу оборонної промисловості ЦК КПУ щодо результатів виконання планів та заходів по забезпеченню випуску і постачання військової техніки. Це дає можливість зрозуміти масштаб завдань, що ставились радянським і партійним керівництвом перед підприємствами оборонної промисловості, в тому числі «Південмашу». В цьому описі знаходяться протоколи засідання Секретаріату ЦК КПУ щодо кадрових питань. У них повідомляється про перестановки в управлінні оборонними підприємствами, що безумовно не могло не стосуватись «Південмашу» та Л. Кучми.

В описі 11 зібрані протоколи засідань Секретаріату, в яких містяться відомості щодо вирішення питань, пов'язаних зі змінами в структурі та керівництві «Південного машинобудівного заводу». Зокрема, тут зберігається повідомлення про звільнення Л. Кучми з посади секретаря партійної організації «Південмашу» та пропозиція Дніпропетровського обкому КПУ щодо його призначення на посаду першого заступника начальника і генерального конструктора КБ «Південне».

В описі 25 фонду представлені документи таємного діловодства відділу оборонної промисловості ЦК КПУ. Особливою значимістю виділяються листи ЦК КПУ до ЦК КПРС з кадрових питань, до яких додані характеристики та довідки-об'єктивки на кандидатури, що узгоджені для призначення на відповідальні управлінські посади. В справі 3066 є лист ЦК КПУ за підписом В. Щербицького, першого секретаря КПУ, щодо призначення Л. Кучми генеральним директором ВО «Південмаш» замість О. Макарова. В комплекті з листом додаються характеристика та довідка-об'єктивка на Л. Кучму.

Значний масив документів, які відображають державно-політичну діяльність Л. Кучми в статусі народного депутата України, прем'єр-міністра України та Президента України знаходиться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. В ньому зберігаються матеріали

Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Адміністрації Президента України та Центральної виборчої комісії. Зокрема, списки зареєстрованих кандидатів у народні депутати, статистичні відомості про результати виборів народних депутатів, особові справи народних депутатів, постанови Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів Української РСР, по виборах Президента України, стенограми та протоколи засідань Кабінету Міністрів України, листування Президента України з міністерствами, державними комітетами, аналітичні матеріали – весь цей комплекс джерел дає можливість прослідкувати роль Л. Кучми в державотворчих процесах.

Фонд «Верховна Рада» (ф. 1) містить величезну кількість документів, присвячених парламентському життю та діяльності народних депутатів. Значний інтерес привертають матеріали стосовно виборів до Верховної Ради УРСР/України в 1990 та 1994 рр. У них відображений перебіг виборчого процесу, з реєстрацією кандидатів, статистичними даними та постановами ЦВК по виборах народних депутатів, що сприяє дослідженню процесу входження Л. Кучми до владних представницьких інституцій України. Не менш вагомими за своєю цінністю для роботи є документи, що відносяться до президентської виборчої кампанії 1994 р. Тут знаходяться дані щодо майнового стану кандидатів в президенти України, зокрема Л. Кучми. Також представлені рішення ЦВК щодо визнання результатів виборів 26 червня 1994 р., а також підсумкові дані голосування з деталізацією регіональних зрізів волевиявлення під час повторного голосування.

Архівні справи Опису 35 «Конституційна Комісія» мають значну цінність для дослідження питання участі Президента України Л. Кучми в конституційному процесі. Так, документи опису включають в себе протоколи та стенограми засідань Комісії та матеріали до них, низку проектів нової Конституції України, стенограми пленарних засідань Верховної Ради України з обговорення проектів та результатів поіменних голосувань. Важливими для розуміння позицій, які відстоювали учасники підготовки нової української

Конституції, зокрема Президента, є узагальнені пропозиції та зауваження до проекту Основного Закону глави держави та народних депутатів.

У фонді «Кабінет Міністрів України» (ф. 2) знаходяться матеріали періоду діяльності Л. Кучми на посаді прем'єр-міністра України (1992-1993 рр.). Найбільш значимими справами є стенограми засідань Кабінету Міністрів під головуванням прем'єр-міністра України Л. Кучми, протоколи засідань уряду та декрети Кабінету Міністрів. Завдяки ним можна прослідкувати ставлення голови уряду до запропонованих ініціатив щодо стабілізації ситуації в економіці та визначити наслідки від прийнятих заходів в урядовій політиці. Додаткову інформацію для усвідомлення дій Кабінету Міністрів України під керівництвом Л. Кучми надають розпорядження Кабінету Міністрів України та матеріали до них. У них деталізуються прийняті рішення щодо стабілізаційних заходів уряду в економічній, фінансовій, енергетичній та соціальній сферах народного господарства.

У фонді «Центральна Виборча Комісія» (ф. 5225) зберігаються документи про реєстрацію ініціативної групи виборців як суб'єкта висунення претендента на кандидата у Президенти Л. Д. Кучми, збір підписів виборців щодо підтримки кандидатури, рішення щодо його офіційної реєстрації кандидатом у Президенти України в 1999 р., копії витягів з протоколів з'їздів партій Соціал-Демократичної Партії України (об'єднаної), Народно-Демократичної Партії, які висловили підтримку чинному на той момент главі держави. Це дає можливість усвідомити настрої та активність виборців, а також підтримку політичними партіями кандидатури Л. Кучми напередодні висунення його в Президенти.

У фонді 5233 «Адміністрація Президента України Л. М. Кравчука» (ф. 5233) в описі 2 Том 1, 2, 3 містяться документи, що стосуються діяльності адміністрації президента Л. Кучми в 1994-1999 рр. Ці матеріали дають змогу дослідити участь Президента Л. Кучми в державних процесах крізь призму роботи його адміністрації. Важливе місце приділяється листуванню глави держави з різними міністерствами та відомствами, телеграмам, посланням і листам, отриманих з-за кордону від іноземних лідерів, документам до візитів

Президента в інші країни. Особлива увага зацентована на участі Л. Кучми в засіданнях глав держав СНД, а також щодо співпраці України в міжнародних організаціях та органах системи ООН. Аналіз документів цього фонду є базою для вивчення участі та ролі Л. Кучми в державній діяльності щодо проведення ринкових економічних реформ, прийняття Конституції України, а також утвердження позитивного іміджу України в міжнародному співтоваристві шляхом залучення її в регіональні та світові організації. Всі ці моменти підтверджують рішучу спрямованість глави держави на вирішення нагальних і надзвичайно проблемних питань першого десятиріччя незалежності.

Досить вагомою за значимістю є нормативно-правова база, що включає в себе укази та розпорядження Президента України. Частина з них, що охоплює період з 1994 до 1999 р., зберігається в фонді 5233. Інші документи глави держави (2000-2005 рр.) знаходяться в вільному доступі на офіційному сайті Верховної Ради України, де також розміщуються закони та постанови українського парламенту, декрети, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів. Ці документи дають можливість прослідкувати позицію глави держави щодо кадрових призначень, питань політичного та соціально-економічного характеру, зовнішньополітичних заходів та інших моментів, що характеризують Президента як державного діяча.

Важливою групою джерел, що дозволяють зрозуміти діяльність Л. Кучми в різні періоди його життя є його власні виступи, послання до Верховної Ради України, праці та спогади. Другий президент України Л. Кучма виявився більш плідним у творчому плані, ніж його попередник. У його доробку вісім книг і монографій, написаних під час та після перебування на посту Президента. Першим епістолярним доробком стала його робота під назвою «Про найголовніше» [76], що побачила світ у 1999 р. На переконання Л. Кучми, нація повинна бути об'єднана усвідомленням того, що саме вона будує. Тільки суспільство може сформувати, умовно кажучи, технічне завдання на будівництво тієї держави, яка йому потрібна. Держава не може бути складнішою чи більш «просунutoю», ніж суспільство здатне уявити – інакше

суспільство не зможе користуватися нею, інакше держава, збудована не на проектах її громадян, залишиться чужою. Це ж, безумовно стосується і реформ: необхідною умовою їх успіху є готовність суспільства їх сприйняти.

В 2000 р. була опублікована збірка виступів «Вірю в український народ». [73] Наступний доробок Президента Л. Кучми «Україна-не Росія» [80] з'явилася у 2003 р. Цікаво, що її десятитисячний тираж російською мовою видало московське видавництво «Время». Автор ділиться власними поглядами на історію України, на події ХХ століття та останніх років, пише про відмінності в українських і російських національних характерах, про різні погляди на культурно-історичне минуле і взаємні претензії. У книзі Л. Кучма стверджує, що у двох країн різні історичні долі, національний досвід та самовідчуття, несхожі культурно-мовні ситуації, принципово різні відносини з географічним та геополітичним простором, неоднакова ресурсна база, різна політична вага у світі. «Україна-не Росія» неодноразово піддавалася значній критиці з боку як російських, так і українських авторів. Зокрема, дискусію викликало питання щодо авторства книги. Так, російський політичний діяч К. Затулін висловив думку, що робота була написана радником президента А. Гальчинським, а на переконання українського політика, вченого М. Томенка, праця була підготовлена російськими і українськими дослідниками. Сам Л. Кучма в роботі зазначає, що в процесі підготовки видання йому допомагала група істориків.

Наступними роботами Л. Кучми були «Своїм шляхом. Роздуми про економічні реформи в Україні» [77] та «До власної економіки», видані у 2004 і 2005 рр. відповідно. У них прослідковується хід соціально-економічних трансформацій в пострадянській Україні. Важливе місце також належить аналізу політичних процесів, що були тісно взаємопов'язані з ходом економічних реформ. Також він розглядає передумови і хід політичної боротьби в державі, покроковий план системних перетворень у країні, яка хоч і важко, але стала на шлях модернізації.

У 2008 р. экс-президент видав книгу «Після Майдану: записки президента: 2005-2006 рр.» [208], написану в жанрі щоденника. Видання наповнене відвертими роздумами про політиків, з якими працював Л. Кучма, та оцінками їхніх дій. У книзі зібрані виписки із записів щоденникового характеру, які автор вів протягом 2005-2006 рр. Завдяки таким нотаткам та спостереженням він аналізує поточні політичні події в Україні та світі, згадує минуле, розповідає про зустрічі з лідерами різних країн: президентами РФ Б. Єльциним та В. Путіним, Папою Римським Іоанном Павлом II, прем'єр-міністром Італії С. Берлусконі, канцлером ФРН Г. Колем, президентом Франції Ф. Міттераном, лідером КНР Ц. Цземінем та іншими. Приділяючи увагу подіям «Помаранчевої революції» в Україні, Л. Кучма підкреслює, що схвалює лише науково-технічні революції, що є носіями прогресу та якісних змін. Незважаючи на виклики, які постали перед Україною після приходу до влади представників «помаранчевої» команди, Л. Кучма за допомогою своєї книги прагнув дати свого роду настанови для українського керівництва, застерегти його від помилок, кризових явищ. Він щиро переконаний, що наступить довгий період процвітання України в європейській спільноті.

В своїй роботі, що складається з двох томів «Кроки становлення національної економіки 1994-2004 роках» [75] Л. Кучма робить спробу проаналізувати десятирічний період формування української економіки крізь призму власної президентської діяльності. В праці вміщені матеріали-довідки та виступи Президента України, а також офіційні документи, що відображають процес становлення національної економіки в 1994-2004 рр. У першій книзі розкривається сутність економічних перетворень 1994-1999 рр. – етапу подолання кризи та здійснення радикальних економічних реформ, формування на цій основі критичної маси ринкових відносин. У другій книзі висвітлюються пріоритети економічної політики наступного етапу – поглиблення системних ринкових трансформацій, утвердження механізмів сталого економічного та соціального зростання (2000-2004 рр.).

Після цього двотомника Л. Кучма видав книгу «Зламане десятиліття» [74], яка на сьогодні є останньою в його доробку. У ній він підвів економічні підсумки 10-річчя, протиставляючи роки свого президентства періоду правління «помаранчевої влади». В книзі розкривається досвід, досягнення та невдачі у процесі подолання наслідків глибокої економічної рецесії та кризи в 1990-х роках, сутність основних підвалин провезення реформ та економічного зростання в період 2000-2004 рр. Поряд з цим Л. Кучма звертає свою увагу на проблемні моменти в економічному розвитку України за президентства В. Ющенка, причини та наслідки цих явищ, а також пропонує варіанти виходу з фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. та створення передумов для постійного зростання добробуту українського суспільства. Значну увагу приділено структурним економічним реформам – формуванню та становленню приватної власності, розвитку малого та середнього бізнесу, аналізу проблем в галузях економіки. Л. Кучма не оминув питання макроекономічних та політичних аспектів кризових явищ в економічному житті країни та процесі державотворення в період після «Помаранчевої революції».

Не можна оминати увагою виступи та доповіді, виголошені Л. Кучмою на різноманітних зібраннях і державних заходах, а також посланнях Президента України до ВРУ, які були підготовлені та опубліковані його командою. Так, період становлення та утвердження України як незалежної держави в період президентських каденцій Л. Кучми розкривається в статтях та публічних виступах Президента України, в яких обґрунтовується довготривалість історичного поступу українського народу на шляху до створення власної незалежної держави. [72]

Важливими для аналізу ситуації в країні, її суспільно-політичному та економічному становищі є доповіді та промови з нагоди відзначення річниць незалежності України [95; 66], прийняття Конституції України [67], проведення економічних трансформацій в різних галузях промисловості та народного господарства [91; 71; 82], боротьбою з корупцією. [65]

Окреме місце займали питання здійснення зовнішньополітичної діяльності Президента Л. Кучми. Зокрема, у виданні «Україна: європейський вибір: вибрані виступи» [79] вміщено тексти основних публічних виступів Л. Кучми, присвячених питанню інтеграції України у європейське співтовариство. Провідною тезою, що переважає у виступах гаранта держави є переконання, що зовнішня політика держави завжди буде послідовною, передбачуваною, а європейський вибір українського народу – логічне продовження історичних традицій і державотворчих спроб української політичної еліти впродовж останнього тисячоліття.

Значну групу складають публічні виступи, інтерв'ю та прес-конференції Президента України Л. Кучми, що розкривають основні аспекти співробітництва з країнами-членами СНД. [81]

Певну групу джерел становлять послання Президента України Л. Кучми до Верховної Ради, де викладені основні підсумки діяльності всіх державних інститутів і плани на майбутнє. [84; 90; 85; 86; 87; 88; 89] В основі цих документів лежать відомості про економічні показники розвитку держави, політичні взаємовідносини, соціальні питання, проблеми національної безпеки та оборони, зовнішньополітичні орієнтації.

Мемуари його сучасників доповнюють дані про постать та діяльність Л. Кучми. Серед них варто відзначити спогади та роздуми першого Президента незалежної України Л. Кравчука. [206; 207] Він звертає увагу на те, що в союзні часи його політичному опоненту на президентських виборах можна було дати характеристику, яка зводилась би до того, що Л. Кучма хоча й не завжди був слухняним, проте все ж таки «сином радянської системи». Безумовно, оцінка людини, що знає Л. Кучму ще з часів спільної роботи в ЦК КПУ не може бути другорядною і є показником для формування об'єктивного політичного образу другого українського Президента. Ці роботи дають змогу уявити рівень взаємовідносин між обидвома лідерами держави в радянські часи, прем'єрський та президентський періоди діяльності Л. Кучми. Значна частина книги «Маємо те, що маємо...» присвячена другому Президенту незалежної України –

Л. Кучмі. За словами автора, він критикує свого наступника для того, щоб Президенти звикали до того, що їх критикують. Про діяльність Л. Кучми під час президентства Л. Кравчук пише досить гостро, постійно зазначаючи, що Л. Кучма міг багато чого не знати. Слід відзначити, що незважаючи на різне розуміння та підходи до державотворення, ключовими чеснотами в їхніх стосунках були взаємна повага та відсутність особистої неприязні.

Особливе місце в цій підгрупі джерел належить споминам прем'єр-міністрів України, які працювали за час президентства Л. Кучми. Так, В. Пустовойтенко [213] відзначає, що співпраця між ним та Президентом розпочалась ще в радянські часи в Дніпропетровську, коли перший був заступником голови міськвиконкому, а інший – генеральним директором «Південмашу». Особливо дружні відносини склалися під час спільної депутатської діяльності у ВРУ, де вони були представниками Дніпропетровська. Не менш важливим періодом співпраці видалась робота в уряді, куди В. Пустовойтенка на посаду міністра Кабміну запросив прем'єр-міністр Л. Кучма. Також він працював на урядових посадах і в інших кабінетах до того часу, поки в 1997 р. Президент не призначив його головою уряду. В. Пустовойтенко згадує, що в 1999 р. спільна діяльність з Президентом закінчилась через інтриги оточення і висування кандидатури В. Ющенка на посаду прем'єр-міністра. Такий крок від Л. Кучми був для В. Пустовойтенка ознакою зради, про що він зазначає недвозначно в спогадах. Незважаючи на зайняття посади міністра транспорту в 1999-2001 рр. В. Пустовойтенко віддалявся від Президента через позицію останнього, що в кінцевому результаті призвело до відходу його з команди.

Не менш цікавими для розуміння ролі Л. Кучми в підтримці економічних реформ та валютної політики є спогади голови НБУ, прем'єр-міністра України за часів президентства Л. Кучми, а в подальшому його наступника В. Ющенка. [214] Третій український Президент позитивно оцінює політичні дії та підтримку Л. Кучми щодо запровадження національної валюти – гривні. Гарне ставлення проявляється і в плані збереження національних реліквій та скарбів,

у чому Президент Л. Кучма посприяв завдяки своїм указам. Поряд з цим, на думку В. Ющенка, Президент Л. Кучма не вмів радіти чужим успіхам та висловлював незадоволення ростом його популярності.

У спогадах О. Мороза, двічі Голови ВР України та багаторічного лідера соціалістів, є згадки про спільну боротьбу опозиційних сил в рамках акцій «Україна без Кучми», «Повстань Україно». Об'єктом критики досить часто виступає тодішній Президент України Л. Кучма, який, на думку автора, був одним з ключових фігурантів «справи Гонгадзе». Варто зазначити, що О. Мороз з 1994 р. перебував в досить складних відносинах з Л. Кучмою, що переросло в політичний антагонізм і протистояння. [209]

Цікавий матеріал та особиста оцінка низки подій, що стосуються міжнародної політики, національної безпеки та оборони викладені в спогадах багаторічного соратника Л. Кучми В. Горбуліна. [202] Він визначає основні проблемні питання, які існували за часів правління другого українського Президента – «ядерне роззброєння України», «політика багатовекторності», «справа Гонгадзе», «кольчужний скандал» та дає розлогі коментарі на досить гострі моменти, пов'язані з ними. Варто відзначити, що автор вказує як на досягнення, так і на низку помилок та промахів, які були здійснені Л. Кучмою та його оточенням, що мало істотний вплив на Президента, особливо за час його другої каденції на посаді.

Доволі змістовною роботою, що розкриває питання конституційного процесу в Україні в 1994-1996 рр. та ролі Л. Кучми в ньому є нарис В. Гетьмана. [201] В ньому він відображає невідомі деталі підготовки та прийняття української конституції, політичну боротьбу та протистояння щодо варіантів та пропозицій до проекту Основного Закону. Колишній голова НБУ відзначає важливу роль Президента Л. Кучми та Голови ВР України О. Мороза як співголів Конституційної комісії в досягненні компромісу, наслідком чого стала поява Конституції України.

В мемуарах українського дипломата, міністра закордонних справ А. Зленка (1991-1994, 2000-2003 рр.) крізь призму власного досвіду проаналізовано

зовнішньополітичну діяльність України за роки її незалежності. [203] В своїх спогадах він розглядає роки роботи з двома українськими президентами – Л. Кравчуком і Л. Кучмою. Щодо співпраці з Л. Кучмою, то цей етап їхніх відносин датується 1992-1993 рр., коли останній займав посаду голови уряду. Цей період А. Зленко розглядає в позитивному ключі, адже прем'єр-міністр сприяв просуванню дипломатичної діяльності України в світі, забезпечив збільшення фінансування дипломатичного відомства й отримання постійного приміщення на Михайлівській площі. Досить плідно тривала співпраця з 2000 р., коли президент призначив А. Зленка очільником зовнішньополітичного відомства.

Своєрідну оцінку українській еліті часів Незалежності, в т.ч. Л. Кучмі, в своїх спогадах надає відомий канадсько-швейцарський економіст українського походження Б. Гаврилишин. [199; 200] Зокрема, варті уваги відомості про знайомство та взаємовідносини з Л. Кучмою в його прем'єрський та президентський періоди. Особливо пікантним є момент знайомства, коли під час виборів Президента були випущені листівки з підтримкою Л. Кучми Б. Гаврилишином. Автор зазначає, що після своєї перемоги Л. Кучма вибачився за інцидент, який трапився перед виборами з вини його команди і в якості жесту доброї волі та чистоти намірів запросив Б. Гаврилишина стати «посланцем єднання» з Західною Україною, яка на виборах не підтримала нового Президента. Будучи радником Л. Кучми на громадських засадах, а також радником кількох прем'єр-міністрів, які були в час його президентської каденції, він інформує про реальні кроки та заходи, які вдалось втілити в життя. На його думку, найуспішнішим часом для другого українського Президента було «золоте літо» 1996 р., що ознаменувалось важливими заходами, які сприяли утвердженню державності: прийняття конституції, приборкання інфляції та введення національної валюти. Не оминає своєю увагою Б. Гаврилишин і недоліки, що були притаманні як Президенту, так і його команді. Проте позитивом, що вирізняв Л. Кучму з інших державних діячів, він вважав вміння сприймати та реагувати на критику, а також відкритість у

спілкуванні. Проте відомий українець визнає, що з його комунікації з Л. Кучмою було мало користі, так як він не очистив своє оточення після виборів 1999 р. та сприяв посиленню олігархічного елементу в державному управлінні.

Ще одним намаганням здійснити аналіз діяльності Л. Кучми та очолюваного ним Кабінету Міністрів є спогади колишнього віце-прем'єра з питань ПЕК в його уряді Ю. Іоффе. [204] Розділ 5 його мемуарів під назвою «Приречений уряд» присвячений періоду співпраці Ю. Іоффе з Л. Кучмою та загалом аналізу втіленням урядової програми. Соратник тодішнього прем'єр-міністра позитивно оцінює наміри та заходи голови уряду і його команди щодо запровадження змін в країні протягом 1992-1993 рр. Серед причин швидкої відставки Кабміну він виділяє два моменти: величезна кількість декретів, які уряд приймав з шаленою швидкістю та відсутність єдиного стержня, який об'єднував урядову команду. Декрети за своїм змістом досить часто не були підготовлені належним чином та не враховували катастрофічних економічних реалій, тому було допущено велику кількість необов'язкових помилок. Звичайно, відсутність значного політичного досвіду в прем'єра та його найближчих соратників, а також професійна неоднорідність міністрів та різне бачення завдань стали ключовими у відсутності конкретних стабілізаційних результатів та заміни очільника уряду з його кабінетом.

Гарні згадки про Л. Кучму в своїх мемуарах подає Генеральний прокурор України М. Потєбенько. [211; 212] Своє знайомство з останнім він виводить ще з часів депутатської діяльності в I скликанні ВРУ. В 1998 р. Л. Кучма призначив М. Потєбенька четвертим генеральним прокурором України, що останній пояснює своїм професіоналізмом, досвідом і організаційними здібностями. Тим не менш, у спогадах можна зустріти моменти, коли М. Потєбенько виділяє такі негативні риси в діяльності Президента як лукавство та нещирість в спілкуванні, що в значній мірі, було результатом поєднання особистих якостей та впливу оточення глави держави.

Певну інформацію про Л. Кучму знаходимо у спогадах першого міністра оборони незалежної України К. Морозова. [210] Йому довелося працювати в уряді Л. Кучми. Він з обуренням згадує вересень 1993 р., коли вирішувалося питання щодо розподілу кораблів та інфраструктури ЧФ в Криму. Його пропозиції щодо угоди були проігноровані, а сам текст, який був підготовлений без участі керівника оборонного відомства, був наданий для ознайомлення лише перед початком переговорів із санкції Л. Кучми. Фактично, текст був складений на не вигідних умовах для України, про що міністр заявив керівництву уряду. Варто відзначити, що на той момент уряд був фактично в підвішеному стані, адже 1 вересня ВРУ не підтримала програму діяльності Кабміну, а 9 вересня Л. Кучма написав заяву про відставку з поста прем'єр-міністра.

Окрему групу джерельного комплексу становлять матеріали періодичних видань. Зокрема, цінні та інформативні дані вміщують друковані органи інститутів державної влади – «Відомості Верховної Ради України», «Голос України», «Президентський вісник», «Урядовий кур'єр». Під час збору матеріалів для дисертаційного дослідження значний масив фактів та відомостей, що стосується виробничої та суспільно-політичної діяльності Л. Кучми був опрацьований в таких періодичних виданнях як «Вісті Придніпров'я», «Деловая Украина», «Днепр вечерний», «Днепровская панорама», «Днепровская правда», «Зоря», «Правда Украины», «Радянська Україна», «Робітнича газета». Не менш важливими за своєю цінністю є публікації в таких виданнях як «Дзеркало тижня», «Україна молода», «Сільські вісті», «Українська газета», «Киевские ведомости». Всі ці газетні матеріали достатньо широко та різнобічно висвітлюють діяльність Л. Кучми, його заходи та кроки щодо проведення власної політики на різноманітних постах та посадах.

Важливе місце належить матеріалам мережі Інтернет. З кожным днем інтернет-ресурси відіграють все більшу роль в житті суспільства, передусім публікуючи різноманітний масив інформації. В процесі вивчення проблематики

дослідження значну роль відіграли електронні ресурси, насамперед інтернет-видання «Українська правда», яке досить ретельно висвітлювало діяльність Президента України, особливо його промахи та невдачі в внутрішньо- та зовнішньополітичному житті, а також зловживання серед його оточення. Окрему групу інтернет-джерел утворює нормативно-правова база, прийнята за роки незалежності. Вона розміщена на офіційному веб-порталі ВРУ, де можна знайти в електронній версії документи різних скликань парламенту, урядів та Президентів, що полегшує пошукову діяльність. Значна кількість аналітичних статей, оглядів, резюме, розміщених на сторінках інтернет-видань таких як «Кореспондент», «Радіо Свобода», «Голос Америки», «УНІАН», «Інтерфакс-Україна» доповнюють своїми відомостями основні матеріали для можливості повноцінного об'єктивного аналізу ролі Л. Кучми в державній діяльності шляхом верифікації цих даних.

Таким чином, слід відзначити, що джерельний комплекс дисертаційної роботи є достатнім та різноплановим за змістовою компонентою. Він представлений документами Державного архіву Дніпропетровської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та опублікованими матеріалами, серед яких власні праці Л. Кучми, періодичні видання 1980-2000-х рр., спогади його сучасників та нормативно-правова база, інтернет-ресурси. Вони відкривають можливості для проведення дослідження суспільно-політичної та державної діяльності Л. Кучми. Опубліковані та архівні документи, а також матеріали періодичних видань в сукупності дали змогу виявити досить маловідомі сторінки біографії, які відкривають постать Л. Кучми по-новому, оцінюючи її з різних ракурсів.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ЛЕОНІДА КУЧМИ ЯК ГРОМАДСЬКОГО ЛІДЕРА ТА МІЦНОГО ГОСПОДАРНИКА

2.1. «Дніпропетровський період» діяльності Л. Кучми

Леонід Данилович Кучма народився 9 серпня 1938 року в селі Чайкине на Чернігівщині в звичайній селянській родині Данила Прокоповича та Парасковії Трохимівни Кучм, де окрім нього було ще двоє дітей – Олександр і Віра. Дитинство майбутнього Президента України припало на страшні та трагічні роки Другої світової війни. З початком бойових дій батько був мобілізований на фронт, де відзначився мужністю в боротьбі з німцями. Проте 7 лютого 1942 р. внаслідок запалення легень Д. Кучма помирає в польовому госпіталі №756 та був похований в селі Новоселиці Новгородської області РФ. Сім'я досить довгий час не знала його долі – лише в 1996 р. стало відоме місце захоронення батька другого українського Президента. [225, с. 60]

Слід зазначити, що представники роду Кучм залишили істотний слід в історії села. Так, рідний брат батька Л. Кучми – Гаврило був одним з ініціаторів встановлення радянської влади в Чайкіному та першим головою сільгоспартілі «Красный луч», що стала основою для майбутнього колгоспу. Інший дядько – Олександр займав посаду голови сільської ради, а в роки війни разом з іншими своїми братами очолив підпільну організацію, що боролась проти німецьких загарбників. [225, с. 54]

Після закінчення війни в 1945 р. Л. Кучма пішов до школи в Чайкинську семирічну школу. Навчався він добре, найбільше хлопцю подобалась математика та фізика, особливо участь в фізичному гуртку. Саме там проявилися схильності та навички до конструювання різноманітних приладів та приборів, що в майбутньому і визначило вибір професії. До того ж, сам Л. Кучма згадує, що для того, щоб вижити, мати здавала кімнату в найм і

досить часто наймачами були вчителі, зокрема фізики та російської літератури. [80, с. 353]

Відразу після закінчення семирічки у 1952 р. Л. Кучма вирішує продовжити навчання в Костобобрівській середній школі, що знаходилась в сусідньому районі. Оскільки відстань між селами була істотною, то мати домовилась про оренду кімнати, в якій син проживав з однокласником. [219, с. 5]

В 1955 р. після закінчення десятирічки Л. Кучма поїхав до Дніпропетровська вступати до університету на філологічний факультет. Зокрема, цей період в своєму житті він згадує так: «Пам'ятаю, немов це було вчора, як підходжу до величезного будинку Дніпропетровського державного університету імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, запитую в якихось хлопців, де приймальна комісія філологічного факультету, вступаю з ними в розмову, ми знайомимося. Одного звать Вітею, іншого Ігорем, і вони з третього речення починають переконувати мене, що немає ніякого сенсу йти на філфак, а треба вступати на фізико-технічний, так званий «закритий» факультет. Я б, зрозуміло, із презирством відкинув таку позицію, якби не доказ, наведений Ігорем (чи Вітею): «На філфаку ти будеш одержувати стипендію 180 карбованців, а тут 400!» Соромно зінатися, але цей доказ виявився наймогутнішим – чекали п'ять років життя на стипендії, допомагати мені було нікому. В цю хвилину все і вирішилося». [80, с. 381]

Слід відзначити, що студентом Л. Кучма був добросовісним, проте відмінником не став. У вільний від навчання час грав на гітарі, а також полюбляв грати з друзями в преферанс. Двічі, в 1956 і 1958 рр. їздив з однокурсниками на цілину, за що отримав першу свою відзнаку – медаль «За освоєння цілини». [281, с. 10]

В 1960 р. Л. Кучма закінчив Дніпропетровський університет за спеціальністю «механіка» і отримав кваліфікацію «інженера-механіка». [14, арк. 20]

Після завершення навчання Л. Кучма за призначенням був направлений на роботу на ВО «Південмаш». Саме тут він розпочав свою виробничу діяльність, яка дала йому квиток у доросле життя. З 1960 до 1964 р. він працював інженером підприємства п/я № 203 (назва КБ «Південне до 1966 р.), структурного підрозділу ВО «Південмаш». З 1964 до 1966 р. Л. Кучма займав уже посаду старшого інженера цього ж підприємства. В період з 1966 до 1972 рр. він – провідний конструктор КБ «Південне». В 1972 році Л. Кучма став помічником головного конструктора КБ «Південне», пропрацювавши на цій посаді до моменту свого обрання секретарем партком КБ в вересні 1975 р. [14, арк. 63]

Слід наголосити, що діяльність Л. Кучми в «дніпропетровський період» є досить маловивченою сторінкою його життя. Хоча саме в цей час розпочинається становлення та просування спочатку інженера КБ «Південне», а пізніше і провідного конструктора, партійного функціонера стратегічного ракетного підприємства «Південмаш» до непростих вершин політичного олімпу. Недослідженість даного етапу обумовлена роботою Л. Кучми на найбільш закритому від сторонніх очей та секретному підприємстві СРСР «Південному машинобудівному заводі».

Дослідники його біографії мають різні думки щодо стрімкого кар'єрного зростання Л. Кучми. Серед версій, найчастіше фігурують «родинна» та «професійна». Зокрема, відомо, що вітчизняним його дружини, Л. Кучми (Талалаєвої), працював досить довгий час першим заступником головного інженера КБ «Південне», що, безумовно, могло істотним чином вплинути на його кар'єрне зростання. Безпосередній керівник Л. Кучми М. Галась вважає, що причиною його просування в професійній діяльності є симпатія М. Янгеля, керівника КБ «Південне», який підтримував комсомольських лідерів, таких як Л. Кучма. Саме М. Янгель рекомендував Л. Кучму на посаду провідного інженера. [281, с. 11]

«Південний машинобудівний завод», на якому розпочав свій трудовий шлях майбутній його генеральний директор був створений ще в далекому

1944 р. Наявність такого підприємства в Дніпропетровську зумовлювала особливий ритм життя, який був підлаштований під його діяльність. По суті, «Південмаш» був своєрідною «державою в державі», основним та найбільшим промисловим гігантом міста, на якому працювало 50000 працівників. Розвитку заводу особливо сприяла наявність КБ «Південне», яке було автономною частиною комплексу ВО «Південмашу». КБ «Південне» якраз і займалося розробкою та впровадженням у життя науково-технічних здобутків інженерів та конструкторів в ракетно-космічній галузі, яка з кінця 50-х років ХХ ст. починає активно розвиватися в СРСР. До речі, офіційно вважалося, що ВО «Південмаш» основний акцент робило на виробництві тракторів. Справді, на 1994 р. силами працівників для потреб с/г було випущено 1,8 млн. тракторів. Проте основна задача підприємства полягала саме у створенні ракет та космічних носіїв. За час свого існування (понад 70 років) колектив «Південмашу» розробив та успішно здав в експлуатацію замовникам чотири покоління ракетних комплексів, космічні носії «Космос», «Інтеркосмос», «Циклон-2», «Зеніт», а також налагодив серійне виробництво супутників. Більш того, SS-18 «Сатана» являється найбільш потужною балістичною ракетою, що коли-небудь була розроблена і протягом тривалого часу була приводом для занепокоєння «західного світу». [236, с. 506–507]

Свою партійну кар'єру майбутній генеральний директор ВО «Південмаш» розпочав в 1964 р., коли був прийнятий в члени КПРС. Хоча в протоколі (№-23) засідання парткому підприємства п/я 203 від 25 лютого 1964 р. це питання стояло в порядку денному першим, проте відомостей щодо прийнятого рішення просто немає – чистий пробіл. Можна висловити припущення, що кадрові питання, особливо партійного характеру керівництво воліло не фіксувати. Проте факт є досить цікавим. [1, арк. 55]

Наступною поворотною віхою в кар'єрному рості Л. Кучми стало обрання на посаду секретаря парткому КБ «Південне», в складі якого він перебував з 1967 р. Так, 26 серпня 1975 р. відбулося засідання парткому КБ «Південне», на якому були присутні члени парткому Г. Піленков, В. Уткін, Л. Кучма та інші

члени. 6-м пунктом розглядали питання затвердження характеристики Л. Кучми для обрання на посаду секретаря парткому КБ замість Г. Піленкова, який переходив на іншу, господарську посаду. Крім цього, обговорювали попередній склад майбутнього складу парткому. [2, арк. 33–35]

Більш того, в листі Дніпропетровського міськкому КПУ за підписом першого секретаря В. Бойка в обком від 2 вересня 1975 р., повідомлялося, що міський комітет просить надати згоду рекомендувати на майбутніх виборах секретарем парткому КБ «Південне» Л. Д. Кучму, члена КПРС з 1964 р., який працював на той момент в.о. помічника головного конструктора бюро. В додаток до листа додавалася характеристика, в якій Л. Кучма позиціонувався як досвідчений керівник та організатор. Зазначалося, що йому властиві старанність, вимогливість до себе і підлеглих, ввічливість, як результат, він користується авторитетом у колективі, неодноразово відзначався як один з кращих працівників. При цьому підкреслювалося, що Л. Кучма був політично грамотним і морально стійким, що було дуже важливо для зайняття такого роду посад. [14, арк. 23–24]

Уже 4 вересня документи з грифом секретно були надіслані обкомом партії в ЦК КПУ зі згодою про підтримку Л. Кучми на виборах секретаря парткому КБ «Південне» і зазначенням факту, що це питання узгоджене з членами бюро обкому. В обласній характеристиці за підписом секретаря обкому Є. Качаловського зазначалось, що Л. Кучма приймав активну участь у громадському житті. Свідченням цього є його обрання (двічі) секретарем комсомолу підприємства та членство в складі парткому КБ «Південне». За сумлінну працю і заслуги в створенні зразків нової техніки він нагороджений медалями «За освоєння цілинних земель», «За трудову доблесть» і «За доблесну працю. В відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна». [14, арк. 26]

Через два місяці в постанові бюро Дніпропетровського міськкому КПУ від 4 листопада 1975 р. (протокол №49 п. 15) зазначалось, що міськком приймає пропозицію Червоногвардійського райкому КПУ про затвердження Л. Кучми секретарем парткому КБ «Південне». В додаток до цього 21 листопада була

прийнята постанова обкому (протокол №39 п. 26) про схвалення пропозиції Дніпропетровського міськкому КПУ про затвердження секретарем парткому КБ «Південне» Л. Кучми, обраного 30 вересня 1975 р. та прохання ЦК КПУ затвердити це рішення. [14, арк. 27–30]

Як бачимо, процес узгодження кандидатур для призначень на партійні посади був досить тривалим і бюрократизованим процесом. Проте Л. Кучма пройшов цей непростий шлях і успішно керував парткомом КБ «Південне». Зокрема, на засіданні парткому КБ «Південне» 22 січня 1980 р. обговорювалось питання щодо проблем, які виникли з розробкою теми «44». Л. Кучма в ролі секретаря парткому проявив себе як вимогливий та жорсткий керівник. Зокрема, він звернув увагу на недостатньо правильний підхід до цієї теми, закликав робітника І. Іванова зайняти більш активну позицію в КБ-5 і спонукати його керівництво до виконання поставлених завдань. Щодо рекомендацій іншим партійним керівникам об'єднання, то, на думку секретаря парткому, вони повинні проявляти ініціативу та вирішувати проблемні питання самостійно, не чекаючи вказівок зверху. [4, арк. 6–7]

Проте відразу після свого переобрання на посаду секретаря парткому КБ «Південне» на початку 1980 р. колектив та керівництво запропонували йому висунути свою кандидатуру на посаду секретаря партійної організації уже всього ВО «Південмаш». В постанові бюро обкому КПУ від 4 березня 1980 р. (протокол №21 п. 13) розглянуто питання щодо тт. Кучми Л. Д. та Мігдєєва О. В. Зазначено, що обком партії приймає пропозицію міськкому про затвердження Кучми Л. Д. секретарем парткому ВО «Південмаш», якого було обрано на посаду 20 лютого 1980 р. і звільнити попереднього керівника Мігдєєва О.В. від обов'язків у зв'язку з обранням його першим секретарем Червоноармійського райкому партії м. Дніпропетровська. В довідці-об'єктивці відзначено, що Л. Кучма має позитивні характеристики від первинної парторганізації об'єднання, Красногвардійського райкому та Дніпропетровського міськкому партії. Також схвально відгукнулись про претендента особисто начальник і генеральний конструктор КБ «Південне»

В. Уткін і секретар парткому об'єднання О. Мігдєєв. У листі міського комітету на адресу Дніпропетровського обкому важливим і вартим уваги є той момент, що Л. Кучма висувався на посаду секретаря парткому «Південмашу» з резерву. Це свідчило про його досить вагому підтримку та просування з боку вищого партійного керівництва на надзвичайно відповідальну посаду. [14, арк. 32–35]

Щодо В. Уткіна, то в майбутньому в Л. Кучми будуть виникати з ним численні непорозуміння і суперечності щодо виробничих питань. Варто зазначити, що на посаду секретаря парткому «Південмашу» органи безпеки просували В. Лобанова, який давно себе бачив на цій посаді, однак колектив «Південмашу» на зборах підтримав кандидатуру Л. Кучми. В. Горбулін, який працював на той момент у відділі оборонної промисловості ЦК КПУ, за дорученням В. Крючкова виїхав до Дніпропетровська для узгодження кандидатури з В. Уткіним, О. Мігдєєвим та О. Макаровим. В. Уткін хотів залишити Л. Кучму на посаді секретаря КБ «Південне», так як розумів, що втрачає цінного кадра і працівника. В 1981 р. з посади звільнився перший заступник В. Уткіна й останній запропонував керівництву на вакантне місце Л. Кучму. Цей період їхньої співпраці, який тривав до 1986 р. був дуже конструктивним і плідним, що проявилось в практичних результатах щодо розробки і випуску нових моделей ракет. [302]

6 березня 1980 р. відбулося засідання парткому КБ «Південне», на якому вирішувалось питання щодо наступника Л. Кучми на посаді секретаря парткому КБ «Південне». В ході обговорення прозвучали кандидатури С. Конюхова і О. Негоди. Проте перший претендент був зайнятий в конструкторській діяльності і не планував переходити на партійну посаду, то ж вибір був очевидний. До того ж, Л. Кучма підтримав О. Негоду і зазначив, що це достойний кандидат і він буде радий з ним співпрацювати. [4, арк. 46–50]

31 травня 1980 р. бюро Дніпропетровського обласного комітету КПУ прийняло постанову про звільнення Л. Кучми з посади секретаря парткому КБ «Південне» в зв'язку з обранням його секретарем парткому ВО «Південмаш», рекомендувавши на цю посаду О. Негоду для остаточного затвердження цього

рішення ЦК КПУ. [4, арк. 40] З характеристики за підписом секретаря Красногвардійського райкому КПУ О. Мігдєєва випливає, що «відмінною рисою комуніста Кучми Л. Д. є принциповість, високе розуміння свого службового і партійного обов'язку, вимогливість до себе і підлеглих. Тов. Кучма Л. Д. приймає активну участь в партійному і суспільному житті підприємства – двічі обирався секретарем комітету комсомолу КБ «Південне», членом парткому, секретарем парткому КБ «Південне». В лютому 1980 р. обраний секретарем партійного комітету ВО «Південмаш». Володіючи гарними організаторськими здібностями вміло здійснює партійне управління підприємством. Підвищився рівень організаторської і політичної роботи партійних організацій з мобілізації трудових колективів на вирішення складних завдань, що постали перед підрозділами об'єднання. В 1980 р. Кучму Л. Д. обрано кандидатом в члени Дніпропетровського обласного комітету КПУ, членом міськкому КПУ, членом бюро Червоногвардійського райкому КПУ, депутатом Дніпропетровської міської ради народних депутатів. В спілкуванні ввічливий і тактовний. Користується діловим авторитетом серед товаришів». [4, арк. 42–43]

25 жовтня 1980 р. відбулася XXV звітно-виборна партійна конференція ВО «Південмаш», яку відкрив секретар парткому об'єднання Л. Кучма. На засіданні були присутні досить авторитетні партійні діячі, зокрема В. Горбулін, завідуючий сектором ЦК КПУ, перший секретар Дніпропетровського міськкому КПУ В. Ошко, зав. відділом обкому КПУ С. Метлов, перший секретар Красногвардійського райкому КПУ О. Мігдєєв. Ключовими питаннями для розгляду конференції були: звіт парткому за період діяльності з 28.10 1978 по 25. 10. 1980 рр., вибори парткому об'єднання, вибори делегатів на XXXIV районну партійну конференцію Красногвардійського району, вибори комісій по здійсненню права контролю за діяльністю адміністрації. В заключному слові секретар парткому висловив вдячність партійному керівництву за участь в конференції та завірив, що «комуністи партійної організації об'єднання самовідданою працею зроблять достойний внесок в

подальше зміцнення могутності нашої Батьківщини. З поставленим завданням успішно справиться і новими звершеннями зустрине майбутній форум комуністів». [3, арк. 87] Також був обраний новий склад партійного комітету у складі 17 осіб і що характерно, в протоколі підсумків голосування навпроти кандидатури Л. Кучми 954 делегати висловились за, лише один був проти. [3, арк. 165–166]

22 листопада секретар парткому ВО «Південмаш» Л. Кучма був обраний делегатом міської партійної конференції від Красногвардійської районної партійної організації. На той час він був депутатом Дніпропетровської міської ради народних депутатів та членом бюро райкому Компартії. [10, арк. 127–128]

18 грудня 1980 р. відбулася XXVIII міська партійна конференція, на якій були проведені вибори нового складу Дніпропетровського міськкому КПУ. Делегат конференції Ю. Сурмач виступив з пропозицією обрати 103 члени міськкому. Серед запропонованих кандидатів значилося прізвище недавно призначеного на посаду секретаря парткому ВО «Південмаш» Л. Кучми. Після проведення голосування лічильна комісія партконференції відповідно до Інструкції ЦК КПРС від 7 серпня 1973 р. «Про проведення виборів керівних партійних органів» протоколом №2 вирішила вважати обраними всі 103 кандидатури, висунуті делегатами. Таким чином, Л. Кучма став членом Дніпропетровського міськкому КПУ. [9, арк. 126–131, 155–162]

Проте, незважаючи на обрання членом міськкому, він не забував про свої безпосередні обов'язки секретаря парткому заводу. Так, в своїй доповіді в якості секретаря парткому ВО «Південмаш» «Про завдання партійних організацій об'єднання щодо подальшого зміцнення партійної і державної дисципліни, підвищенню ефективності кадрів в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, тез і висновків, висловлених тов. Л. І. Брежневим в промові на Листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК КПРС» на зібранні партійно-господарського активу об'єднання 8 грудня 1981 р. Л. Кучма проаналізував ситуацію на виробничому об'єднанні, причини технічного відставання від графіків по окремих дослідницьких темах. Особливу увагу секретар парткому

звернув до питання підбору кадрів. Л. Кучма наголосив, що в більшості випадків висунення керівних кадрів відбувалося поспішно, без узгодження з керівними партійними органами на місцях. Резерв кадрів формувався формально, зокрема, якщо в 1980 р. з резерву призначено на управлінські посади 46 %, то в 1981 р. лише 22%. І все це здійснювалося з ініціативи керівників виробництва об'єднання. [5, арк. 9]

В лютому 1982 р. Л. Кучму призначають на посаду першого заступника генерального конструктора і начальника КБ «Південне». Часу для адаптації на новій посаді в нього не було. До того ж досить часто в відрядженнях перебував В. Уткін, безпосередній начальник, який окрім виконання професійних обов'язків, також був членом КПРС, депутатом Верховної Ради СРСР, членом Президії Академії наук. Тому всі поточні питання доводилося вирішувати в оперативному порядку новому керівнику Л. Кучмі. З часом всі звикли до частій відсутності шефа КБ «Південне» і навіть тоді, коли він був на місці, всі питання вирішували в його заступника. Це звичайно не подобалося В. Уткіну, було по його авторитету і гордості. Співпраця з генеральним конструктором була досить непростюю, стосунки між керівниками часто супроводжувалися взаємними непорозуміннями і випадками. До честі обох відкритого протистояння між ними не було – обов'язки та відповідальність за виконання поставлених оборонним комплексом завдань були для них пріоритетом. [255, с. 205–206]

Слід зазначити, що лист Дніпропетровського обкому про звільнення Б. Губанова і рекомендацію ЦК КПУ затвердити Л. Кучму на посаді першого заступника начальника і генерального конструктора КБ «Південне» був надісланий ще 3 лютого 1982 р. Процес погодження був досить тривалим, це також було пов'язано з тим, що ВО «Південмаш» був стратегічним підприємством, а інформація про його діяльність була засекреченою. До того ж йшлося про призначення ключової фігури для конструювання ракетних носіїв. 4 лютого 1982 р. був підписаний наказ міністра загального машинобудування С. Афанасьєва №10/к про призначення Л. Д. Кучми першим заступником

начальника і генерального конструктора КБ «Південне». 10 лютого ЦК КПУ надіслав лист за підписом секретаря ЦК КПУ І. Соколова до ЦК КПРС з проханням надати згоду на обрання М. Кольцова секретарем парткому «Південмашу» і звільнення з цієї посади Л. Кучми в зв'язку з призначенням його першим заступником начальника і головного конструктора КБ «Південне». [21, арк. 11]

В постанові бюро обкому КПУ від 11 травня 1982 р. (протокол №34 пункт 19) зазначено рішення про підтримку пропозиції Дніпропетровського міськкому КПУ про затвердження Л. Кучми першим заступником начальника і генерального конструктора КБ «Південне» і звільнення від цих обов'язків Б. Губанова у зв'язку з переходом на іншу роботу. Серед причин звільнення Б. Губанова колеги по роботі називали непрості взаємовідносини між ним і В. Уткіним, тому перший заступник останнього вирішув покинути Дніпропетровськ і змінити його на Москву, де зайняв посаду першого заступника генерального конструктора науково-виробничого об'єднання «Енергія». [20, арк. 13]

Незважаючи на значну зайнятість науково-конструкторською діяльністю, слід відзначити, що Л. Кучма неодноразово обирався делегатом на партійні з'їзди. Так, 5 лютого 1986 р. він був обраний від Дніпропетровської обласної парторганізації на XXVII з'їзд КПУ [17, арк. 98], який відбувався з 6 по 8 лютого 1986 р. На цьому з'їзді одним з ключових питань було чергове обрання складу ЦК, до складу якого входив Л. Кучма з 1981 р. Перший секретар Дніпропетровського обкому партії В. Бойко за дорученням наради представників делегацій вніс пропозицію включити в список для закритого (таємного) голосування з виборів членів ЦК КПУ 209 кандидатур. Серед цих осіб були Л. Кучма та О. Макаров, які за посадами мали входити до складу ЦК. Голова лічильної комісії, другий секретар Донецького обкому КПУ В. Кучеренко оголосив результати голосування, в ході якого повідомив, що всі висунуті кандидати обрані до складу ЦК, лише щодо трьох, в т. ч. В. Івашка, майбутнього першого секретаря КПУ були певні застереження. [16, арк. 64, 95]

Цікава інформація знаходиться в документах ЦК КПУ, де наявні відомості першого секретаря КПУ В. Щербицького з кадрових питань, датовані 24 березня 1982 р. В ній зазначається, що член ЦК КПУ Л. Кучма, який працював секретарем парткому ВО «Південмаш», затверджений першим заступником начальника і генерального конструктора КБ «Південне». Варто відзначити, що повідомлення про призначення Л. Кучми було оголошено членам ЦК КПУ на пленумі аж через чотири місяці, що може свідчити про секретність даного кадрового злету останнього. [15, арк. 124–125]

5 жовтня 1986 р. в листі першого заступника міністра загального машинобудування В. Коновалова повідомлялося, що міністерство прийняло рішення запропонувати для затвердження ЦК КПРС кандидатуру Л. Д. Кучми на посаді генерального директора ВО «Південмаш» – першого заступника начальника і генерального конструктора КБ «Південне». Міністерство в цьому поданні підкреслювало, що Л. Кучма «висококваліфікований спеціаліст в галузі ракетно-космічної техніки, бере участь у розробці і випробуваннях багатьох бойових ракетних і ракетно-космічних комплексів. На даний момент при його безпосередній участі створюються новітні зразки бойових ракетних комплексів. У вирішенні технічних питань принциповий. Розпочаті справи доводить до кінця...». [14, арк. 56–57]

18 жовтня 1986 р. Дніпропетровський обком надіслав листа до ЦК КПУ з проханням надати згоду на увільнення О. Макарова з посади генерального директора ВО «Південмаш» в зв'язку з виходом на пенсію. Обком пропонував на посаду генерального директора цього об'єднання – першого заступника генерального конструктора і генерального директора науково-виробничого об'єднання «Південне» рекомендувати Л. Кучму.

28 жовтня 1986 р. надійшов лист ЦК КПУ до ЦК КПРС з кадрових питань, в якому ЦК КПУ просив затвердити Л. Кучму на посаді генерального директора «Південмашу» і звільнити від виконання обов'язків О. Макарова в зв'язку з його виходом на пенсію. Рекомендуючи Л. Кучму на посаду, члени ЦК відзначали, що за час роботи він виявив себе вмілим керівником, хорошим

організатором, висококваліфікованим спеціалістом. У своїй трудовій діяльності він гарно вивчив кадровий потенціал підприємства і специфіку роботи КБ і ВО, велику увагу приділяв перспективним питанням. Поряд з цими позитивними якостями і характеристиками, констатувалось, що Л. Кучма не мав достатньо досвіду управління виробництвом. Проте, враховуючи його професійні і політичні якості, ЦК КПУ вважав, що він забезпечить ввірену йому ділянку роботи. Варто зауважити, що довідка-об'єктивка на партійного діяча Л. Кучму була надіслана разом з листом за підписом В. Горбуліна, завідуючого сектором відділу оборонної промисловості ЦК КПУ, з яким у претендента на посаду склались досить тісні професійні зв'язки ще під час спільної роботи на ВО «Південмаш». [22, арк. 206–209]

29 жовтня була прийнята постанова бюро Дніпропетровського обкому КПУ (протокол №22 п. 26) «Про внесення змін в номенклатуру посад по оборонному відділу обкому партії і про тт. Уткіна В. Ф., Макарова О. М. і Кучму Л. Д.». У ній відзначалося, що в зв'язку зі створенням науково-виробничого об'єднання «Південне» було виведено з основної номенклатури оборонного відділу обкому партії посади: начальника і генерального конструктора КБ «Південне», генерального директора ВО «Південний машинобудівний завод» імені Л. І. Брежнєва. Замість цього були створені нові посади, а саме генерального конструктора і генерального директора НВО «Південне» – начальника КБ «Південне» та генерального директора ВО «Південний машинобудівний завод» імені Л.І.Брежнєва – першого заступника генерального конструктора і генерального директора НВО «Південне». Також було запропоновано ЦК КПУ та ЦК КПРС затвердити на посаді генерального конструктора підприємства В. Уткіна. Крім того, було задоволено прохання генерального директора ВО «Південмаш» О. Макарова про звільнення і висловлено вдячність за багаторічну кропітку плідну працю з укріплення оборонної могутності СРСР. І саме основне, бюро обкому просило надати згоду ЦК КПУ на затвердження Л. Кучми генеральним директором, звільнивши його з посади першого заступника начальника і генерального конструктора КБ

«Південне». Наказом міністра загального машинобудування СРСР О. Бакланова (№202-к) від 14 листопада 1986 р. Л. Кучму було призначено генеральним директором. Вся довготривала процедура завершилася погодженням на союзному рівні і рішення було передано на затвердження ЦК. [14, арк. 59–61]

8 грудня рішенням ЦК КПУ Л. Кучма був остаточно затверджений на посаді генерального директора ВО «Південний машинобудівний завод» імені Л. І. Брежнєва – першого заступника генерального конструктора і генерального директора науково-виробничого об'єднання «Південне». На цій посаді він змінив багаторічного керівника стратегічного підприємства союзного масштабу О. Макарова, який очолював ВО «Південмаш» протягом двадцяти п'яти років. [18, арк. 147]

Серед причин усунення О. Макарова і заміну його на Л. Кучму експерти відзначали зростання кількості аварійних випадків при відпрацюванні нових ракетних носіїв як військового призначення, так і космічного. Так, для в'яснення цих моментів було скликане розширене засідання колегії міністерства на НВО «Південне» та прийнято рішення про необхідність кадрових змін. Мотивами для цього кроку керівництво міністерства визначило декілька моментів. По-перше, Л. Кучма мав можливість і природний таланти поєднати спільні зусилля конструкторів і заводчан для досягнення поставлених завдань. Окрім цього, користувався незаперечним авторитетом і повагою у колег, знав зсередини завод, його можливості, настрої керівного складу. Відразу після вступу на посаду в найкоротші строки вдалося розробити нові моделі, поставити на озброєння системи доставки, а «Зеніт» зробити кращою космічною ракетою планети.

Досить промовистим є той факт, що за сім років його керівництва були досягнуті наступні результати: здано в експлуатацію 7516 квартир, збудована школа №46, реконструйовані 15 і 62 школи в Дніпропетровську, споруджений корпус на 282 місця в Криму, клубно-лікувальний корпус в Євпаторії, пологовий будинок і поліклініка. Все це свідчить про покращення соціальних умов працівників ВО «Південмаш», спроби зберегти і стимулювати колектив

для подальших результативних звершень. Виявом високої оцінки і думки про Л. Кучму є характеристика О. Макарова: «Леонід Кучма - як директор був на місці. Працездатний, талановитий інженер». [145, с. 3]

Тим не менш, 18 липня 1987 р. на пленумі Дніпропетровського обкому КПУ розглядалось питання реалізації завдань партійних організацій області з виконання рішень червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС про корінну перебудову управління економікою. Л. Кучма виступив з доповіддю про особливості перебудови на ВО «Південмаш». Генеральний директор висловив думку колективу про те, що існуючий багато років господарський механізм є гальмом на шляху розвитку економіки і його потрібно негайно змінювати, потрібна фундаментальна перебудова, смілива ломка не виправданих життям форм і методів управління виробництвом, стилю господарської діяльності. Відзначалося, що на підприємствах об'єднання активно запроваджувалися економічні методи управління виробництвом, повний господарський розрахунок, співпраця з постачальниками напряму. В своїй доповіді він чітко підкреслив, що саме колектив підприємства мав самостійно визначати, які форми організації праці застосовувати, їхню кількість для досягнення найбільшої ефективності, виходячи з технології і специфіки виробництва. [11, арк. 45–49]

В цьому ж році Л. Кучма захистив кандидатську дисертацію в Дніпропетровському університеті по закритій темі і 25 лютого 1988 р. йому було присвоєно науковий ступінь кандидата технічних наук. Диплом кандидата наук було видано 15 червня 1988 р. [14, арк. 21–22] Як бачимо, управлінська діяльність була тісно пов'язана з науковою, а попередній досвід та діяльність в КБ «Південне» знайшли своє відображення в дисертаційній роботі.

29 жовтня 1988 р. відбулася чергова XXVIII звітно-виборна партійна конференція ВО «Південмаш», де виступив генеральний директор об'єднання Л. Кучма. Він зупинився на основних проблемних моментах, які існували на підприємстві. По-перше, керівник рекомендував парткому звернути свою увагу на житлове будівництво, введення в експлуатацію квартир для працівників.

Також акцент спрямовувався на збільшення виробництва продуктів харчування в підсобних господарствах, так як існували проблеми повноцінного харчування на заводі. Головну роль очільник «Південмашу» відводив госпрозрахунку, а також необхідності навчитися рахувати гроші, співставляти свої витрати з заробленими коштами. Як висновок, Л. Кучма зазначив наступне: «Необхідно навчитися рахувати. Ні головний інженер, ні головні спеціалісти об'єднання не повинні приймати рішень без врахування їхньої економічності. Потрібно відмовитися від практики придбання обладнання без отримання економічної ефективності, а також від практики укладення господарських договорів без явної користі». [6, арк. 52–57]

23 грудня 1988 р. було проведено обласну партійну конференцію Дніпропетровської області. Основним питання порядку денного були вибори членів обкому КПУ. Делегати зібрання запропонували 139 кандидатів для обрання. В числі цих представників був Л. Кучма, генеральний директор ВО «Південмаш», який дістав підтримку всіх 834 делегатів. [12, арк. 143–152]

У червні 1990 р. відбулася обласна партійна конференція, на якій розглядали питання про кандидатури, які пропонувалось обрати до складу виборних органів КПРС та КПУ. В рішенні конференції було рекомендовано кандидатуру Л. Кучми для обрання на черговому XXVIII з'їзді КПУ до складу ЦК. [13, арк. 184–189]

Проте генеральний директор ВО «Південмаш» вирішив не висувати свою кандидатуру до складу ЦК КПУ і, таким чином, сконцентрувати свої зусилля виключно на господарській та політичній роботі, адже в березні 1990 р. він був обраним народним депутатом УРСР.

19 жовтня 1990 р. відбулася чергова звітно-виборна партійна конференція ВО «Південмашу», на якій працівники об'єднання обговорили соціально-економічне і політичне становище в країні. Л. Кучма в своєму виступі піддав сумніву ефективність суміщення і поєднання різних посад в руках М. Горбачова, що призвело до відсутності сильної президентської влади. Він відзначив, що партія переживає системну кризу і що 19 мільйонів членів – це не

однодумці, а лише власники однакових червоних книжечок-партійних білетів. Крім того, генеральний директор визнав, що більшість вступали в партію задля отримання певних благ, кар'єрного просування. Звідси висновок: «Партійна приналежність – це не ступінь переконаності. А без переконаності немає дисципліни, а без дисципліни немає партії». [7, арк. 38–40]

Протягом кінця 1990 – початку 1991 рр. відбувалося всесоюзне обговорення і підготовка до референдуму щодо долі СРСР. Не оминув цей процес і ВО «Південмаш». У грудні 1990 р. пройшло декілька зібрань партійно-господарського активу щодо суспільно-політичної ситуації, де це питання дискутувалось досить жваво, інколи навіть бурхливо. Так, 4 березня 1991 р. на зборах комуністів об'єднання Л. Кучма висловився за збереження СРСР та питання, що виносилися на референдум. Тим не менше, визнав той факт, що в колективі є немало працівників, які не підтримують таку позицію. Проте водночас зазначив: «Ми згодні ввійти в Союз, але в той, де Україна буде суверенною державою. А інший Союз нам непотрібний. Це моя особиста думка. Але спустимся на землю. Сьогодні самостійно ми не проживемо. У нас висмоктали нафту, газ, вирубали ліс. Ми будемо змушені йти з простягнутою рукою. Саме тому Союз нам потрібний. Вся історія говорить, що Білорусь, українці, росіяни ніколи окремо не жили». [8, арк. 31]

Отже, слід відзначити, що «дніпропетровський період» діяльності Л. Кучми є, по суті, базовим для формування його як політичного лідера. Успішне просування по партійній кар'єрі, результати в науково-виробничій сфері, особисті якості, авторитет та підтримка керівництва та колективу зумовили впевнений, проте, в той же час, непростий поступ на шляху до політичних вершин. Безумовно, партійна діяльність стала перепусткою на найвищі щаблі керівництва та додала впевненості в громадсько-політичній діяльності. Його обрання в березні 1990 р. народним депутатом України зафіксувало статус визнаного лідера Дніпропетровщини, що в свою чергу, відкривало можливості для переходу на новий, значно вищий всеукраїнський рівень.

2.2. Суспільно-політична діяльність у статусі народного депутата

Відомості про депутатський період діяльності Л. Кучми досить обмежені, що зумовлює маловивченість цього аспекту його життя. Відомо, що свою громадсько-політичну роботу він розпочав ще в 80-тих рр. ХХ ст. Так, 23 квітня 1982 р. в газеті Дніпропетровського міськкому КПУ і міської ради народних депутатів «Дніпро вечірній» у замітці «Довіра – достойним» була зазначена інформація щодо майбутніх місцевих виборів. Зокрема, повідомлялось, що відбулися зібрання працівників підприємств, організацій, навчальних закладів, творчих союзів щодо обговорення та визначення кращих представників для участі в електоральній кампанії м. Дніпропетровська. Особливо відзначились учасники зборів ВО «Південмаш», які одногосно проголосували за висунення кандидатом по 108-му виборчому окрузі інженера конструкторського бюро Л. Кучми. [155, с. 1]

Реєстрація кандидата в депутати Дніпропетровської міської ради відбулася відповідно до ст. 38 Закону УРСР «Про вибори в місцеві ради народних депутатів Української РСР». Округна виборча комісія прийняла рішення офіційно зареєструвати Л. Д. Кучму, 1938 р. н., інженера КБ ВО «Південмаш» кандидатом в депутати міської ради і дозволила вести агітацію в межах виборчого округу № 108. [185, с. 1–3] Наслідком цього висунення стало його обрання депутатом Дніпропетровської міської ради ХVІІІ скликання.

В 1985 р. йому довелося брати участь в нових виборчих перегонах, аби підтвердити свій представницький мандат. Цього разу Л. Кучма балотувався до міської ради по виборчому округу № 136. Міська виборча комісія з виборів в міську раду народних депутатів станом на 4 лютого 1985 р. зареєструвала його в якості кандидата. [185, с. 1–3] 24 лютого відбулося голосування і вже 27 лютого друкований орган міської ради «Дніпро вечірній» опублікував списки народних депутатів, які були обрані до Дніпропетровської міської ради ХІХ скликання. Серед переможців було і прізвище першого заступника начальника і генерального конструктора КБ «Південне» – Л. Кучми. [190, с. 2–3]

Висунення кандидатів у депутати місцевих рад в 1987 р. було досить знаковою подією, адже в Радянському Союзі повним ходом проходила «перебудова». Не оминув цей процес і ВО «Південмаш», на якому працювало 50000 осіб. У квітні 1987 р. на підприємстві були скликані збори для обговорення кандидатури, яка буде представляти інтереси заводу в обласній раді народних депутатів. Відбулася серія виступів, серед яких слюсар-складальник, ветеран цеху П. Лимар вніс пропозицію висунути кандидатом в депутати обласної ради генерального директора об'єднання Л. Кучму. Така ініціатива була широко підтримана іншими учасниками зібрання. Інших кандидатів висунуто не було. В своїх виступах південмашівці підкреслювали, що Л. Кучму всі знають як активного, принципового комуніста, який очолював партійні комітети КБ і об'єднання, вмілого і вдумливого організатора виробництва, спеціаліста вищої кваліфікації. Керуючись цими позитивними характеристиками і загальним схваленням, збори одногосно постановили висунути кандидатом в депутати обласної ради народних депутатів по Новошкільному виборчому округу генерального директора ВО «Південмаш» Л. Кучму. [148, с. 1]

29 травня 1987 р. в друкованому органі Дніпропетровського обкому КПУ та обласної ради народних депутатів «Зоря» вийшло повідомлення про реєстрацію на засіданнях окружних виборчих комісій 9 осіб кандидатами в депутати обласної ради, серед яких був і генеральний директор ВО «Південмаш» Л. Кучма, який виявив бажання змагатися за депутатський мандат по Новошкільному виборчому округу. [187, с. 1] 21 червня 1987 р. відбулися вибори і Л. Кучма переміг у цій кампанії та став депутатом облради від Красногвардійського району. [189, с. 3]

Через два роки в своєму інтерв'ю керівнику прес-служби ВО «Південмаш» В. Платонову генеральний директор поділився планами щодо переходу підприємства на виробництво товарів народного споживання, так як оборонна промисловість за часів перебудови втрачала пріоритетне значення для нового радянського керівництва, асигнування на ракетобудування суттєво

зменшувалися. В свою чергу, це відбилося на становищі підприємства-гіганта і його працівників. Завод розпочав виробництво ковбасних шприців для підприємств Києва, Євпаторії, Запоріжжя та Підмосков'я, готувався запуск для випуску автоматизованих ліній з виробництва жирових продуктів. Важливий аспект був приділений адміністративному та суспільно-політичному блоку запитань. Гендиректор на питання щодо вибору керівників зазначив, що ставиться позитивно до цього і є прихильником альтернативного підходу, коли є варіанти і конкуренція, що сприяє більш ефективній праці та діям. Вибори – гарантія захищеності керівника від сваволі. Також, Л. Кучма розвіяв всі чутки про його можливе підвищення, вказавши на необхідність завершити розпочаті справи та трансформувати ВО «Південмаш» в ефективне підприємство не тільки ракетно-космічної галузі, а й народного господарства. [198, с. 1, 3–4] В цьому і полягало його основне завдання на той момент. Хоча відкидати повністю наявність прихованих політичних планів та амбіцій не варто, адже Україна досить бурхливо переживала період перебудови та суспільно-політичної активізації, що не могло не впливати на погляди та позицію Л. Кучми. До того ж, інтерв'ю було датоване 28 жовтня 1989 р. і взяте неспроста. По суті, це було «зондування ґрунту», старт виборчої кампанії до Верховної Ради УРСР, можливість донести свої ідеї та принципи потенційному електорату.

Досить важливі месиджі можна віднайти в інтерв'ю Л. Кучми газеті «Прапор юності», друкованому органу Дніпропетровського обкому ЛКСМ України. Аналізуючи зміст розмови, можна виокремити декілька характерних тез. По-перше, керівник підприємства висловив своє захоплення такими особистостями як А. Собчак та М. Бочаров, які активно виступали за демократизацію суспільно-політичного життя. По-друге, генеральний директор ВО «Південмаш» в позитивній манері відгукнувся про діяльність Народного руху за перебудову. Він відзначив, що ядро цієї організації складає інтелігенція, а вона – це «здоровий глузд», тому марно очікувати від інтелігенції прагнення виходу з СРСР. Більш того, Комуністична партія упустила момент, коли

потрібно було включатися в Рух і працювати з ним, це в свою чергу показало консервативність і нездатність партії адаптуватися в умовах багатопартійності. [175, с. 1–2]

Пояснення такого ліберального ставлення Л. Кучми до перебудовних процесів та активізації політичного життя слід вбачати в наближенні виборчої кампанії до Верховної Ради УРСР і бажанням останнього взяти в ній якнайактивнішу участь. Більш того, він не міг не зважати на настрої, які панували на той момент в суспільстві, особливо наявність новостворених організацій, яких за підрахунками Дніпропетровського обкому КПУ нараховувалося на поч. 1990 р. вісімнадцять. [236, с. 528] Більшість з них були малочисельними, однак діяли досить активно і наполегливо. Особливо це проявлялося на мітингах, які організовувались дедалі частіше. В цьому і була перевага цих формувань над Компартією, яка втрачала свій вплив на суспільство. Тому ігнорувати ці процеси було б недалекоглядно з боку Л. Кучми.

Виборча кампанія до Верховної Ради УРСР XII скликання проходила дуже жваво. Новий виборчий закон дозволяв балотуватися в народні депутати на альтернативній основі, що стимулювало розвиток політичної конкуренції. Л. Кучма вирішив висунути свою кандидатуру в Красногвардійському виборчому окрузі № 81 (м. Дніпропетровськ). На окрузі було зареєстровано 9 кандидатів, зокрема А. Бондаренка (військовослужбовець, член КППС), Г. Гуню (майстер пошивного цеху), С. Кащеева (інженера ВО «Південмаш»), Л. Козака (керівника сектору КБ «Південне»), Ю. Кургузова (економіста), В. Кухара (регулювальника радіоапаратури), Л. Кучму (генерального директора «Південмаш»), В. Острася (інженера-конструктора), М. Резніченка (шліфувальника цеху). Варто зауважити, що в списках зареєстрованих кандидатів в графі національність вказано, що Л. Кучма є росіянином. [26, арк. 96] Проте в інших документах, зокрема в особовій справі, де зберігаються накази, довідки-об'єктивки, характеристики зазначено, що він є українцем. [14, арк. 28, 31, 37, 56] Це можна пояснити тим, що партійні

осередки досить часто подавали керівників великих підприємств як представників російської національності.

В своєму передвиборному інтерв'ю Л. Кучма акцентував увагу на декількох тезах, які стали базовими для його програми. Він вбачав пріоритетом отримання економічної самостійності, ліквідацію монополії міністерств і відомств, перехід на ринкові відносини, які були б підконтрольні державі. Також Л. Кучма виступив проти розміщення нових енергоблоків АЕС, будівництва сховищ з захоронення радіоактивних відходів. Більш того, була висловлена позиція щодо необхідності проведення референдуму про планове зупинення діючих на той час АЕС до створення безпечних технологій в експлуатації. Щодо мотивів свого кандидатування, то керівник «Південмашу» заявив, що сучасний директор сьогодні не може не бути політиком. До того ж, він підкреслив, що в разі обрання депутатом допускає суміщення посад, так як на його переконання, «Південмаш» є великим колективом, що відзначався хорошими професійними традиціями, високою технологічною культурою, дисципліною, своєрідною управлінською системою. Тому жодних проблем в цьому плані не повинно виникати. [149, с. 2]

Не менш рішучий та відвертий виступ Л. Кучми пролунав на пленумі ЦК КПУ 22 лютого 1990 р., основним питанням якого була суспільно-політична ситуація в країні. Зокрема, він заявив, що Компартія втратила на той момент свою керівну роль та не знала, що робити для зміни ситуації. Характерними особливостями такого стану справ стали безвідповідальність, безгосподарність, безнаказаність з боку партійних функціонерів. В якості виходу з кризового становища, Л. Кучма запропонував підтримати ідею про якнайшвидше прийняття новим скликанням Верховної Ради УРСР декрету «про повний економічний і політичний суверенітет України як держави». [19, арк. 224]

Така теза була досить сміливим кроком Л. Кучми, адже це свідчило про розуміння необхідності змін, а також викристалізування ідеї щодо більших суверенних повноважень України серед частини партійної та господарської еліти.

4 березня 1990 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради УРСР. У 81 одномандатному виборчому окрузі за перемогу змагалися 9 кандидатів. В голосуванні взяло участь 72 387 виборців (94629 - загальна кількість) або 76,5 %. Лідером виборчих перегонів став Л. Кучма, на підтримку якого було віддано 28 734 голоси (39,84 %), проти висловилося 34 802 виборці (48,25 %). За його найближчого конкурента Л. Козака проголосували 10757 (14,91 %), проти 52779 (73,18 %). Слід зазначити, що форма бюлетеня визначала дві графи: за і проти щодо запропонованих кандидатур. Також для цього округу був характерним високий відсоток бюлетенів, які визнані недійсними – 8589 (11,91%) Тому враховуючи той факт, що жоден з кандидатів не набрав абсолютної більшості (50%+1), ЦВК УРСР прийняла рішення про проведення повторного голосування 18 березня 1990 р. Виборці мали можливість визначитись щодо кандидатур двох Леонідів – Кучми і Козака, які були переможцями першого туру голосування. До речі, обидва претенденти представляли ВО «Південмаш». Потрібно зазначити, що свою підтримку Л. Кучмі засвідчили воїни-афганці, які працювали на «Південмаші». Вони закликали підтримати кандидатуру генерального директора під час виборів народних депутатів. Свій вибір мотивували діловими якостями претендента та реальними справами щодо вирішення квартирного питання та забезпечення працівників продуктами харчування, а також наданням матеріальної допомоги воїнам-інтернаціоналістам. [146, с. 3]

Під час повторного голосування електоральна явка склала 67,05 %, що було на 9% менше від волевиявлення двома тижнями раніше. В результаті перемогу здобув генеральний директор ВО «Південмаш» Л. Кучма, за якого віддали свої голоси 34 213 виборців (55,02 %), а за Л. Козака, керівника сектору КБ «Південне», відповідно 22 712 голосів (36,52%). [27, арк. 24-25] 21 березня 1990 р. ЦВК УРСР прийняла постанову, відповідно до якої, керуючись ст. 22 Закону про вибори народних депутатів УРСР, зареєструвала 330 осіб обраними народними депутатами УРСР. Серед них значилося прізвище генерального директора ВО «Південмаш», члена КПРС Л. Д. Кучми, який здобув перемогу в

Красногвардійському виборчому окрузі № 81 Дніпропетровської області. [25, с. 231]

В новообраній Верховній Раді Л. Кучма став членом Комісії з питань оборони та державної безпеки, в якій перебував до жовтня 1993 р. [256, с. 385] Слід зазначити, що за цей час він особливим чином не вирізнявся з депутатського активу, навпаки проводив досить пасивну законотворчу і медійну публічну діяльність. Досить цікавим фактом є те, що з травня 1990 до вересня 1992 р. Л. Кучма жодного разу не виступив у сесійній залі. [218, с. 27] Це можна пояснити тим, що до обрання народним депутатом він особливо не рвався в політичні сутички та суперечки. Хоча управлінського та партійного досвіду йому для цього вистачало.

Промовисту оцінку діяльності Л. Кучми у Верховній Раді дає Л. Кравчук. Він відзначає, що ще під час свого головування в парламенті помічав, що до Л. Кучми часто підходили народні депутати, представники різних регіонів та ідеологічних таборів. Такий статус та манера поведінки робили його авторитетним та рівновіддаленим одночасно для всіх політичних фракцій та груп. Зокрема, перший Президент України зазначає наступне: «...Парламентарій Кучма у бурхливому парламентському житті був фігурою практично непомітною, сольних виступів з головної трибуни країни уникав. Але це врешті-решт працювало на його користь: його вважали за свого і ліві, й націонал-патріоти... Здається, це був той самий випадок, коли імідж людини біг попереду самої людини». [206, с. 194–195]

Тим не менше, Л. Кучма продовжував займатися справами рідного «Південмашу», так як для підприємства настали досить складні часи. Зокрема, в своїй статті, надрукованій в «Голосі України» в січні 1991 р., він вказав на доволі непростий шлях конверсії в СРСР, внаслідок чого постраждали підприємства оборонної промисловості. Так, за останні два роки «перебудови», відзначав Л. Кучма, «Південмаш» залишило дві тисячі досвідчених спеціалістів через скорочення фінансування. В якості шляху виходу з такої ситуації, Л. Кучма запропонував закрити частину підприємств, що виробляли військову

нестратегічну продукцію, перевівши на випуск товарів народного споживання. А інші, більш важливі для оборонного комплексу підприємства, дообладнати унікальним спецоснащенням та залишити виключно орієнтованими на військові замовлення. Однак, на переконання народного депутата Л. Кучми, такі кроки повинні закріплюватись відповідним законодавством, яке врегулювало б всі суперечності процесу конверсії. [179, с. 10]

Важливим моментом в політичній біографії Л. Кучми, навколо якого тривають дискусії, є питання щодо голосування за Декларацію про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. та Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Окремі особи, зокрема Г. Манчуленко подає інформацію про те, що Л. Кучма в своїй книзі «После Майдана. Записки президента» повідомляє, що голосував за два історичних документи для України: Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. [307] Проте уважно прочитавши мемуари Президента, можна віднайти такі відомості щодо цих подій: «Бути відсутнім на засіданнях Верховної Ради для мене було звичною справою. Я був генеральним директором заводу, який одночасно залишився без союзних замовлень. Потрібно було думати, як прокормити людей... За рік до цього (проголошення незалежності – авт.) в Києві, на площі Жовтневої революції, бунтували студенти. Чи розумів я тоді, до чого все рухається? Насилу. Я був зайнятий іншим. Якщо скажу, що жив цими подіями, так як жили, для прикладу, Чорновіл чи Драч, то злукавлю...». [208, с. 9]

Крім того, М. Томенко в власній статті повідомляє про те, що «народний депутат Л. Кучма не голосував «за» Декларацію про державний суверенітет». [193] Згідно результатів поіменного голосування Л. Кучма не брав участі в обговоренні та прийнятті рішення. Відомостей про причини неучасті, на жаль немає. Швидше за все він не був присутній в сесійній залі або вийняв картку з системи «Рада». [68, с. 741]

Слід відзначити, що складний період для «Південмашу» припав на період 1990-1992 рр. Л. Кучма, як генеральний директор, змушений був шукати шляхи

виходу з непростої ситуації – відсутності оборонних замовлень та переорієнтацію виробництва на товари масового споживання.

В інтерв'ю «Дніпру вечірньому» в серпні 1991 р. Л. Кучма проаналізував становище ракетно-космічної галузі, зменшення замовлень і, як результат, падіння рівня випуску продукції. Пріоритетним завданням, на його переконання, мала стати конверсія, перехід на виробництво товарів народного споживання, які користувались попитом. Щодо шляхів подолання кризової ситуації в економіці, то вихід він вбачав в ринковому регулюванні цінової політики і зменшення ролі держави. Важливим кроком у цьому напрямку мало стати прийняття Закону «Про конверсію», що дозволило б переорієнтувати виробництво відповідно до потреб і вивільнити кошти для внутрішнього інвестування підприємств. Директор ВО «Південмаш» наголосив на наступному: «Держава перестала бути нашим гарантом, захисником інтересів трудового колективу. І це буде продовжуватися до того часу, поки не буде прийнятий Закон про конверсію. Він тим більше необхідний, так як зараз зростають, і це ні для кого не секрет, центробіжні сили в усіх республіках. Стримуючим фактором по великому рахунку виступають трудові колективи підприємств союзного підпорядкування. Проте якщо центр припинить турбуватися за свої державні структури в республіках, то тут висновок однозначний...». [156, с. 1–2] Досить важливими є останні речення з цитати, які свідчать про реальну оцінку ситуації керівником «Південмашу» і загрози, які можуть виникнути в зв'язку з порушенням економічних відносин між виробництвом і збутом, що в свою чергу призведе до диспропорції і загострення політичної ситуації в СРСР і можливості його розпаду.

Щодо серпневих подій 1991 р., ДКНС і проголошення незалежності України, то варто виокремити ці події і розглянути більш детально. Як згадує Л. Кучма, події заколоту ДКНС застали його в Трускавці, де він проводив відпустку, однак під вечір 19 серпня він вже був у Дніпропетровську. Керівництво республіки зайняло вичікувальну позицію щодо подій путчу. 22 серпня Президія Верховної Ради УРСР прийняла рішення зібрати через два дні

позачергову сесію парламенту. І в підтвердження цього моменту він зазначає наступне: «Я, як і всі депутати, одержав виклик на сесію і, природно, не барився ні хвилини. Починаючи з цього моменту, я не мав сумнівів, що на майбутній сесії буде проголошена незалежність України...». [80, с. 415]

Проте в інших спогадах «После майдана» щодо цих доленосних подій для України Л. Кучма спростовує закиди з боку певних громадських діячів щодо своєї відсутності на сесії: «В розпал «помаранчевої революції» Сергій Савченко, голова Всеукраїнського товариства «Просвіта», нагадав публіці, що «народний депутат Л. Д. Кучма був одним з чотирьох народних депутатів, які 24 серпня 1991 р. не голосували за незалежність України»... Не покладаючись на пам'ять, на днях вирішив перевірити в парламентських протоколах, чи був я в Києві 24 серпня 1991 р. Виявилось, що так, я таки був на всіх засіданнях позачергової сесії ВР УРСР і голосував за «Проект постанови Верховної Ради УРСР про проголошення незалежності України». [208, с. 9]

Щоб розвіяти всі сумніви варто вивчити документи щодо результатів голосувань в той день. Так, піднявши матеріали щодо поіменного голосування за Акт проголошення незалежності України, можна побачити, що Л. Кучма однозначно висловився на підтримку нового статусу української держави та за низку інших питань, які тоді розглядалися: «Про департизацію органів прокуратури, МВС, КДБ України», «Про департизацію органів державного управління», «Про підпорядкування військових підрозділів армії, розташованих на Україні, Верховній Раді України». Єдиною постановою, за яку він не голосував, була «Про опечатування приміщень політичних партій та громадських організацій та рухів». [70, с. 534–541]

3 вересня 1991 р. була підписана Заява ініціативної групи об'єднання «Демократичні реформи України» щодо засудження подій 19-21 серпня 1991 р. Серед авторів-підписантів значаться такі відомі народні депутати України і СРСР як М. Амосов, В. Гетьман, О. Гончар, В. Гриньов, О. Ємець, В. Євтухов, Л. Кучма, І. Плющ, В. Філенко, В. Шишкін, Ю. Щербак, І. Юхновський, всього 21 особа. Вони висловилися на підтримку Акту проголошення незалежності

України, відзначили створення якісно нової політичної ситуації, в якій лише громадяни України мають право вирішувати подальшу долю країни та хід подій. Наголошувалося на утвердженні незалежності та правової демократії, які повинні будуватися власноручно. Метою об'єднання проголошувалась побудова шляхом реформ незалежної демократичної правової Української держави з ефективною ринковою економікою і соціальною захищеністю громадян. Першочерговим кроком до реалізації оголошених позицій мало бути подолання цивілізованим шляхом підпорядкування України структурам колишнього Союзу. Також в ситуації розпаду СРСР необхідним вважалось створення Співдружності незалежних держав, а саме – нової ефективної колективної системи військово-стратегічного, економічного, науково-технічного, екологічного та культурного співробітництва незалежних держав на добровільній, договірній, взаємовигідній основі. Насамкінець депутати закликали всіх громадян, хто поділяє такі принципи до плідної спільної праці, узгоджених дій. Пропонувалось провести установчу конференцію об'єднання громадян, партій та громадських організацій – «Демократичні реформи України» у вересні-жовтні 1991 року. [159, с. 4]

4 вересня 1991 р. ВР України розглянула питання про внесення в порядок денний роботи сесії проекту постанови про відміну рішення Президії ВР України щодо заборони діяльності Компартії України. В голосуванні взяло участь 313 депутатів, з яких висловились за лише 54, проти 204, утрималось 19, не голосувало 36. Таким чином рішення не було підтримане сесійною залогом. Л. Кучма висловився проти підтримки проекту постанови, слідуючи позиціям, які були викладені в заяві групи «Демократичні реформи України». [188, с. 4–5]

Цікавими є результати голосувань народного депутата Л. Кучми в період з червня 1991 р. до липня 1992 р. Загалом, генеральний директор «Південмашу» підтримав наступні важливі постанови, які були прийняті ВР УРСР до 24 серпня 1991 р., зокрема: «Про перехід у юрисдикцію УРСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки» від 06 червня 1991 р., «Щодо концепції нової Конституції

України» 19 червня 1991 р., «Щодо запровадження поста Президента Української РСР» від 21 червня 1991 р., «Щодо проекту Договору про Союз Суверенних Держав, внесеного Президентом СРСР» від 27 червня 1991 р. [70, с. 336, 343]

Не менш необхідними та вагомими за своїм значенням були рішення, що український парламент прийняв вже після проголошення Акта незалежності України. Зокрема, такі постанови: «Щодо підняття над Будинком Верховної Ради національного прапора» від 04 вересня 1991р., «Про заміну у назві і тексті Конституції УРСР слів «Українська Радянська Соціалістична Республіка» та «Українська РСР» на «Україна» від 17 вересня 1991 р., «За ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав» від 10 грудня 1991 р., «Про Державний прапор України» від 28. 01. 1992 р., «Про Державний герб України» від 19 лютого 1992 р., «Про політичну ситуацію, яка склалася у зв'язку з рішеннями, прийнятими Верховною Радою Республіки Крим 5 травня 1992 р.» від 13 травня 1992 р., «Про недовіру Кабінету Міністрів України», внесену народним депутатом України М. Білоблоцьким від 07 липня 1992 р. Також ним були підтримані три закони, такі як «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р., «Про приватизацію майна державних підприємств» від 04 березня 1992 р., «Про Представника Президента України» від 05 березня 1992 р. [70, с. 734, 740]

Як відомо, з жовтня 1992 по вересень 1993 рр. Л. Кучма працював на чолі українського уряду, при цьому суміщаючи цю посаду з депутатським мандатом. Тому його діяльність в цей період співпадає по двох ракурсах – прем'єрському і депутатському. Про діяльність на посаді прем'єр-міністра детально розглянемо в третьому параграфі цього розділу.

Після своєї відставки з поста прем'єр-міністра в вересні 1993 р. Л. Кучма на прохання журналістів провів прес-конференцію. На ній, в першу чергу, він підтримав В. Пинзеника і зазначив, що не знає талановитішого економіста в Україні. Щодо складу уряду, з яким він працював, то лише декількох він запросив би до своєї команди, якби йому знову випала можливість сформувати

Кабмін. Також він підкреслив, що незважаючи ні на що, він залишився прихильником поступового переходу до ринку та виступає за те, щоб частину влади передати регіонам. Щодо подальших політичних планів, то запевнив, що продовжить працювати в парламенті народним депутатом, при цьому орієнтуючись на центристські сили. [168, с. 1–2]

24 вересня 1993 р. український парламент прийняв ЗУ «Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України». Згідно закону спершу мали бути проведені дочасні вибори народних депутатів України 27 березня 1994 р. Президентські вибори призначались через два місяці після парламентських на 26 червня. [100, с. 1–2] Це був свого роду компроміс між законодавчим органом і Президентом, засобом подолання перманентної політичної кризи, що роз'їдала суспільство зсередини. Такий шлях відкривав можливості для врегулювання патової ситуації, що склалася – коли органи державної влади звинувачували один одного в існуючому проблемному становищі країни, а громадяни звинувачувало усе керівництво без винятку.

4-5 грудня в Харкові відбулася конференція «Медіа і вибори», на якій було озвучено про створення нової політичної організації – Міжрегіонального блоку реформ. Спільну заяву виголосили экс-прем'єр Л. Кучма і колишній заступник Голови ВРУ В. Гриньов, які зазначили, що МБР повинен стати постійною політичною силою, здатною впливати на ситуацію в Україні, взяти відповідальність за керівництво регіонами і країною. На думку очільників об'єднання, МБР стане рушієм перебудови країни за схемою: людина-район-регіон-країна. Особливу увагу привернула теза про те, що МБР не зупиниться тільки на виборах до парламенту, а й висуватиме кандидата на посаду президента. [173, с. 1]

Також важливою подією для Л. Кучми в цей період стало проведення III позачергового з'їзду УСПП, де його було обрано Президентом цього фінансово-економічного об'єднання. Це свідчило про його значний авторитет серед підприємців та промислових кіл. [161, с. 1]

21-22 січня 1994 р. в Харкові відбувся установчий з'їзд МБР, засновниками якого стали блок «Нова Україна» та УСПП. Очолили нове об'єднання В.Гриньов і Л. Кучма. [147, с. 1] МБР сконцентрував свої зусилля на проведенні кампанії в східних та південних областях України, де «Нова Україна» та УСПП мали найсильніші позиції та підтримку. [172, с. 1–2]

10 березня газета «Дніпропетровська панорама» анонсувала проведення наступного дня Всеукраїнської конференції МБР (або блоку Гриньова-Кучми), зборів кандидатів в народні депутати України. Було заявлено, що учасники розроблять механізми підтримки кожного кандидата від МБР на заключному етапі передвиборчого марафону, а також обговорять стратегію і тактику взаємодії під час підготовки і проведення виборів у місцеві органи влади. [152, с. 1]

Проте результати виборів для МБР були набагато гіршими, ніж вони очікували, тому після виборів «Нова Україна» відкинула заклики до злиття обох блоків через розбіжності з національного питання – «Нова Україна» не підтримувала гасла МБР щодо двомовності і федералізму в Україні. МБР претендував на 100 депутатських місць, а в результаті отримав лише 29, що можна розцінювати як провал. [267, с. 9, 37]

Зокрема, привернув своєю увагою уривок з виступу Л. Кучми на зібранні МБР в Дніпропетровську, де він зазначив наступне: «Якщо 27 березня ви (авт. - громадяни) не прийдете на вибори – значить ви не прагнете змін. Ми забули, що безплатний сир буває тільки в мишоловці – там і опинились. Сучасний політичний курс керівництва України спрямований на те, щоб ця мишоловка стала постійним місцем проживання. Нас закрили на нашій території, обмежуючи останні можливості входження в реальну геополітику. І я ставлю собі запитання – невже керівництво країни не розуміє того сценарію, який зараз розігрується на території колишнього Союзу. І якщо не розуміє – то яке має право розпоряджатися долями країни і народу». [178, с. 1–2]

Л. Кучма, президент УСПП, вирішив взяти участь в дострокових парламентських виборах на рідній Чернігівщині. 24 січня 1994 р. окружна

виборча комісія, розглянувши весь пакет необхідних документів, вирішила відповідно до ст. 25 ЗУ «Про вибори народних депутатів України зареєструвати Л. Кучму кандидатом в нардепи. Перед цим кандидат надав комісії заяву, в якій зобов'язувався звільнитись з посади президента УСПШ в разі обрання народним депутатом. Також була подана декларація про доходи кандидата і членів його сім'ї, отримані в 1993 р. Сума сукупного річного доходу склала 3 621 969 крб., сума сплаченого прибуткового податку – 447 414 крб., сума сімейних заощаджень, що знаходилась в банках – 63 726 крб. У власності Кучми перебувала 4-кімнатна державна квартира площею 146 м², дачний будинок в Дніпропетровській області (40 м²), земельна ділянка (0,05 га) та автомобіль Газ 2410 (1986 р.в.). [30, арк. 245–249]

По 448 округу балотувалося 5 кандидатів: Л. Кучма, М. Мельник, В. Мергель, М. Петренко, А. Савченко. Його суперниками були голова колгоспу, двоє працівників державних підприємств і співробітник комерційної структури. Щодо партійної приналежності, то Л. Кучма і В. Мергель йшли на вибори само висуванцями. М. Мельник і М. Петренко представляли КПУ, А. Савченко – НРУ. Проте до фінішу дійшло лише четверо – М. Мельник, голова колективного с/г підприємства «Шлях нового життя», зняв свою кандидатуру. До речі, Л. Кучма був діючим депутатом і найстаршим серед претендентів. [29, арк. 198]

Щодо передвиборної програми, то вона містила досить цікаві речі як для Кучми-політика. Висуваючи свою кандидатуру на малій батьківщині він виступив з основною ідеєю – тісної співпраці трьох братніх народів, обґрунтовуючи це так: «Нам нема чого ділити з нашими братами у Росії та Білорусії». На його переконання, тільки спільно діючи, допомагаючи один одному можна подолати всі труднощі. Його нова політика передбачала наступні кроки: курс на посилення інтеграції з СНД, відновлення економічних, політичних і культурних зв'язків з Росією, існування вільних кордонів з Росією і Білоруссю. Крім того, вагоме місце займала істотна підтримка села, підкріплена конкретною політикою: «Вільна людина на вільній землі!». Також

в разі обрання він зобов'язувався внести до ВРУ державну програму «Розвиток Полісся», яка б передбачала допомогу самим бідним районам України у будівництві доріг, газифікації сіл. Важливим пунктом була теза про справедливе, рівноправне ставлення держави до різних церков, відновлення занедбаних святинь. [30, арк. 251]

Голосування відбулося 27 березня 1994 р. В результаті волевиявлення громадян, а також на підставі протоколу виборчої комісії про результати виборів народних депутатів України по Новгород-Сіверському виборчому округу № 448 від 28 березня 1994 р. були визначені наступні підсумки. Явка виборців склала 94,65 %, або 76 130 виборців з 80 416, які були включені до списків. Для виборів 1994 р. це був просто фантастичний показник, дуже мало округів відзначалися аж настільки високою кількістю голосуючих. За Л. Кучму проголосували 68 814 виборців, проти – 6 589. Найближчий конкурент А. Савченко набрав лише скромних 3 963 голоси, проти 71 440. Таким чином, питання про переможця були зняті. Комісія, на підставі свого рішення, вирішила вважати Л. Д. Кучму обраним народним депутатом. [30, арк. 243–244]

Постанова ЦВК по виборах народних депутатів України № 91 «Про підсумки виборів народних депутатів України, які відбулися 27 березня 1994 р.» була прийнята 6 квітня 1994 р. Члени комісії зареєстрували 49 обраних народних депутатів, серед яких був інженер-механік, президент УСПП Леонід Кучма, що дістав найбільшу підтримку виборців Новгород-Сіверського виборчого округу №448 (Чернігівська область). [28, арк. 7–11]

Після свого переобрання народним депутатом Л. Кучма вирішує взяти участь в наступній кампанії – президентській, яка була набагато серйознішою. Так, 14 квітня 1994 р. в Києві відбувся IV позачерговий з'їзд УСПП, де було прийнято низку важливих рішень. Зокрема, з'їзд постановив доручити Л. Кучмі сформувати в новому парламенті фракцію з народних депутатів, яка відстоювала б програму економічних реформ. Також делегатами було прийнято звернення до ВРУ і громадян України, в якому було заявлено про неприпустимість переносу строків виборів Президента України та підтримку

промисловцями і підприємцями України кандидатури Л. Д. Кучми на пост Президента України, «... людини, яка активно виступає за такі реформи, які забезпечать розвиток матеріального виробництва, створять необхідні умови для ефективної діяльності всіх господарських структур незалежно від форм власності, за відновлення на якісно новій основі взаємовигідного економічного співробітництва з країнами СНД, за реалізм і здоровий глузд в економіці.» [182, с. 1] Таким чином, Л. Кучма заявив про свої претензії та амбіції в боротьбі за найвищу посаду в державі – Президента України.

Відразу після підведення підсумків парламентської кампанії розпочалася президентська гонка. Вже 28 квітня ЦВК по виборах Президента України було зареєстровано ініціативну групу виборців, яка провела збори в м. Чернігові і висунула претендентом на кандидата в Президенти України Л. Д. Кучму. Також комісія зареєструвала його претендентом на кандидата в президенти. [31, арк. 177, 180] 18 травня ЦВК своїми протоколами №№ 72, 73 встановила, що кандидатура претендента на кандидата в Президенти України Л. Кучми підтримана підписами 201 353 виборців у цілому по Україні, в т.ч. не менш як 1500 громадянами у кожному з 24 виборчих округів. Таким чином, усі умови для офіційної реєстрації були дотримані і комісія прийняла відповідне рішення. Велику увагу привертають декларації про доходи двох основних кандидатів в Президенти – Л. Кучми і Л. Кравчука. Сума доходу за основним місцем роботи за 1993 р. в Кучми склала 4 872 720 крб., а в Кравчука 10 357 899 крб., а також пенсія в розмірі 838 664 крб. Щодо автомобілів, то в Л. Кучми в володінні перебував ГАЗ 2410, а в діючого президента Мерседес 500 (подарунок керівника фірми «Мерседес»). [32, арк. 26, 69, 77]

Загалом, на посаду Президента України претендувало сім кандидатів: В. Бабич, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Лановий, О. Мороз, І. Плющ, П. Таланчук. Голосування відбулося 26 червня 1994 р. В ньому взяло участь 26 574 296 виборців з 37 630 835 включених до списку. За підсумками голосування лідерами стали два Леоніди: Кравчук і Кучма. За чинного Президента віддали свої голоси 9 977 766 громадян, а за экс-прем'єр-міністра 8 274 806.

Враховуючи той факт, що жоден з кандидатів не набрав абсолютної більшості голосів електорату, ЦВК вирішила провести 10 липня повторне голосування по двох кандидатах, які одержали найбільшу кількість голосів. [32, арк. 225] У другому турі на виборчі дільниці прийшла майже така сама кількість громадян, явка була вищою на 351 000 виборців. Згідно протоколу ЦВК «Про результати виборів Президента України» перемогу здобув Л. Д. Кучма, якого підтримали 14 017 684 (52,12%) українців, за Л. М. Кравчука проголосувало 12 112 442 (45,06%) громадян. Новообраний глава держави отримав перемогу в 14 регіонах, серед яких основну підтримку висловили південно-східні області та АР Крим з Севастополем. [32, арк. 235–236]

Таким чином, варто зазначити, що депутатський досвід став одним з визначальних факторів в процесі становлення Л. Кучми як впливого політичного гравця. Представницькі мандати районної, міської, обласної та Верховної Ради дали поштовх до його просування по непростому, а інколи тернистому шляху до владних вершин України. Відстоювання інтересів промисловості та акцент на необхідності підтримання тісних відносин з РФ та Білоруссю забезпечили йому перемогу на виборах 1990 та 1994 рр. Непублічність, невисока законотворча продуктивність були характерними рисами його політичної поведінки в парламенті. Тим не менш, це забезпечувало йому рівні відносини та авторитет з представниками як правого, так і лівого політичного таборів ВРУ. Статус народного депутата відкрив нові можливості та горизонти для реалізації економічних задумів щодо розбудови держави. Специфікою цього періоду є тісне поєднання його політичної діяльності з керівництвом «Південмашу». Неконфліктність та належність до промислового директорату сприяли його призначенню другим прем'єр-міністром незалежної України, що в свою чергу, стало своєрідним трампліном на шляху до президентства.

2.3. Л. Кучма на посаді прем'єр-міністра України

Постать Леоніда Даниловича Кучми є досить неординарною в пострадянській історії України. Особливу увагу та інтерес викликають його діяльність на різних етапах життєвого шляху. На нашу думку, визначальною віхою в становленні Л. Кучми як впливового політичного гравця та лідера стала робота на чолі українського уряду в 1992-1993 рр.

Слід відзначити, що до моменту офіційного подання кандидатури народного депутата Л. Кучми на посаду прем'єр-міністра України до парламенту, йому пропонували зайняти місце в Кабміні неодноразово. Зокрема, ще влітку 1990 р. після відставки В. Масола з посади Голови Ради Міністрів УРСР перший секретар ЦК КПУ В. Івашко викликав до себе Л. Кучму і запропонував йому очолити уряд. Проте тодішній директор «Південмашу» ввічливо відмовився, позаяк вважав, що робота на стратегічному підприємстві давала йому більше можливостей і влади для реалізації своїх задумів. Також пізніше були спроби вмовити його зайняти посаду першого віце-прем'єр-міністра, які теж були невдалими. [80, с. 409]

1992 рік проходив під знаком загострення соціально-економічної ситуації в країні. Суспільство, в основній своїй масі, було незадоволеним від тяжкого економічного становища. Все частіше почали лунати вимоги щодо зміни уряду та його очільника В. Фокіна. Наприкінці серпня народні депутати поставили питання про відставку Кабміну, однак кабінету В. Фокіна вдалося вистояти. Лише два міністри, а саме віце-премєр В. Лановий та міністр оборони К. Морозов не погодились із заявою всього складу уряду про зняття з себе відповідальності і неможливості нормально працювати в умовах постійних атак і нападів. [244, с. 313]

Проте вже у вересні, на черговій шостій сесії парламенту, доля уряду та його керівника була вирішена. 30 вересня Президент Л. Кравчук виступив у сесійній залі з доповіддю «Про політичне і соціально-економічне становище в Україні», в якій зупинився на основних досягненнях і проблемах, що були

результатом першого року незалежності. Глава держави в своєму виступі зазначив, що уряд, незважаючи на труднощі працює інтенсивно і прагне реформ. Проте враховуючи ситуацію, яка склалася уряд не може ефективно виконувати свою програму і тому «...прагнучи миру і злагоди, щоб далі не загострювати обстановку /а це вже робиться, і до цього вже втягуються всі сили, які є в Україні, навіть діти/, Вітольд Павлович Фокін звернувся до мене з проханням прийняти його відставку у зв'язку з виходом на пенсію...». [40, арк. 113]

Однак депутатський корпус цим не обмежився і 2 жовтня своєю постановою висловив недовіру Кабміну, що автоматично призвело до його відставки. За таке рішення проголосувало 295 народних депутатів. Також було задоволено прохання прем'єр-міністра В. Фокіна про звільнення з займаної посади у зв'язку з виходом на пенсію. Крім цього, Президенту з новообраним прем'єром доручалося в 10-денний термін внести пропозиції щодо формування персонального складу уряду. [41, арк. 25–31]

Таким чином, законодавчий орган скористався своїм конституційним правом і відправив прем'єра і уряд у відставку, чим на певний час зумів «випустити пар» у суспільстві та розрядити досить напружену суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в державі. Цей крок також свідчив про втрату контролю Президента над парламентом і зростання авторитету та впливу останнього на політичний процес в країні. Більш того, ВР України стала основним майданчиком для проведення переговорів щодо формування нового складу найвищого органу в системі виконавчої влади. Недовіра міністрам та їхня відставка відкрила можливості для призначення абсолютно нової людини на чолі Кабміну, що стало запорукою створення уряду, який буде враховувати інтереси та позиції основних політичних фракцій та груп парламенту, а не лише глави держави, як було раніше.

12 жовтня Президент України Л. Кравчук відповідно до норм Конституції запропонував і подав кандидатуру Л. Кучми до ВР України для затвердження на посаду прем'єр-міністра України. [23, арк. 103–105]

13 жовтня ВР України розпочала обговорення питання про призначення Л. Кучми на пост. В своєму виступі глава держави заявив, що йому було запропоновано декілька кандидатур, серед яких варто виокремити В. Ланового, Л. Кучму, І. Юхновського, В. Симоненка. Проте найбільшою підтримкою заручилася кандидатура Л. Кучми, народного депутата України, генерального директора ВО «Південмаш», власне вона і була внесена главою держави до сесійної зали.

Щодо характеристики поданої кандидатури, то Л. Кравчук зазначив, що йому імпонує те, що Л. Кучма все своє життя пропрацював на одному місці роботи, пройшовши шлях від інженера до керівника великого заводу стратегічного призначення. Також було підкреслено ділові якості претендента, так як він самостійно шукав шляхи вирішення проблем, що виникли в роботі оборонного комплексу після розпаду СРСР, не звертаючись за допомогою до держави. Президент висловив надію, що запропонована ним кандидатура на пост прем'єр-міністра зможе знайти можливості для поєднання державного сектору з приватними формами для забезпечення ефективної діяльності щодо просування економічних реформ. [41, арк. 108–109]

У своєму виступі Л. Кучма зробив акцент на катастрофічному становищі економіки та заявив, що готовий взяти на себе всю повноту відповідальності і не має наміру шукати винних у складній соціально-економічній ситуації, що склалась в Україні. Також було здійснено порівняння України з іншими розвиненими країнами світу, в ході якого було встановлено, що за потенціалом наша країна не поступається передовим державам, проте ВВП в 3-4 рази менший, що пояснюється низькою ефективністю економіки та відсутністю реальних реформ. Особливу увагу привертає наступна цитата з його виступу: «Україна ніколи не була незалежною державою. Україною керували, як обласним центром. Проголосивши незалежність, ми до цього дня не змогли вирватися за рамки провінційної системи управління. Нашим політикам треба усвідомити, що владу не дають і владу не беруть, – владу створюють. Треба

створити гнучку, динамічну систему виконавчої влади, що буде гідною незалежної Україні...». [41, арк. 110]

Варто зазначити, що претендент на найвищу урядову посаду в цілому мав рацію, адже подвійне підпорядкування міністрів та керівників місцевих адміністрацій вносили дезорганізацію в існування чіткої, ефективно працюючої владної вертикалі. Тому була внесена пропозиція щодо призначення представників Президента та керівників місцевих державних адміністрацій указом Президента за поданням прем'єр-міністра. Важливе місце в доповіді займало питання створення вільних економічних зон, які мали стати засобами для економічного піднесення та формування справедливої податкової системи та взаємовідносин між державою і платниками податків. Щодо завдань які стоятимуть перед новим урядом, то Л. Кучма визначив їх наступним чином: по-перше, стабілізація економіки, по-друге, послідовне реформування постсоціалістичної економіки в цивілізовану ринкову. Загалом, основою реформування економіки мав стати пріоритет виробника та стимулювання ділової активності. Не оминув увагою майбутній прем'єр і питання комерціалізації, зокрема корпоратизації середніх та великих державних підприємств і початок їхньої повільної приватизації після виникнення попиту та інвестиційної зацікавленості в їхніх акціях. Провідна роль в проведенні змін відводилась реформі фінансової системи, а саме відновлення в державі повноцінного грошового обігу та запровадження національної валюти не як самоцілі, символі державності, а як дієвого засобу для реалізації економічних реформ.

Щодо зовнішніх партнерів та орієнтирів, то за задумом Л. Кучми РФ мала стати міцним союзником, не завжди зручним політично, проте сприятлива економічно, однак при умові, коли українська політична підтримка російських ініціатив мала підтверджуватись економічними пільгами. Кандидат у прем'єри підкреслив: «антиросійські дії в політиці, як правило, призводили до антиукраїнських економічних наслідків. Треба навчитися домовлятися з Росією на рівні двох незалежних держав, на рівні банків, на рівні підприємств.

Необхідно приборкати амбіції тих українських чиновників, котрі вчора молилися на Москву, а тепер на неї плюють. Потрібно солідно і спокійно домовлятися...». [41, арк. 114]

Насамкінець Л. Кучма закликав депутатський корпус до співпраці, єднання та формування коаліційного уряду народної довіри. Критерієм для входження в уряд він виділив лише одну позицію – компетентність. Також було висловлено переконання, що лише при наявності узгоджених дій між Кабміном, Президентом та ВР України новому очільнику уряду вдасться втілити всі заплановані ініціативи та завдання.

Після тривалого обговорення та незважаючи на заклики представників Народного руху України щодо детального розгляду поданої кандидатури, а також вимоги щодо особистої зустрічі з претендентом ВР України в режимі таємного голосування 316 голосами затвердила кандидатуру Л. Д. Кучми на посаді другого прем'єр-міністра незалежної України. [154, с. 1–2]

В. Литвин у своїй праці «Політична арена України» серед основних причин консолідації депутатів навколо кандидатури Л. Кучми на посаду голови уряду виділяє його вміль господарські якості, які він здобув під час керівництва «Південмашем», а також той факт, що він був висуванцем господарського лобі, тобто по суті «своєю людиною» для промислового Сходу, що сприяло розумінню та прогнозуванню його політичної поведінки, а також забезпечення стабільності та миру в державі. [244, с. 317]

Також слід зауважити, що висування «червоного директора» Л. Кучми було з одного боку досить несподіваним, враховуючи той факт, що він вже відмовлявся від варіантів зайняття посади на Грушевського. Очікувалось, що його кандидатуру не підтримає сесійна зала і в резерві був зовсім інший претендент. Проте він зумів виграти цей раунд політичного двобою в інших важковаговиків тодішньої верхівки, серед яких був В. Симоненко, тодішній в.о. прем'єра, а також О. Булянда, висуванець металургійного лобі. Вирішальну роль в підтримці кандидатури Л. Кучми відіграв В. Сацький, генеральний директор «Запоріжсталі», який навів переконливі аргументи для промислових

директорів щодо їхнього схвалення кандидатури майбутнього прем'єра. [241, с. 16]

Варто наголосити, що Президент Л. Кравчук насправді досить неохоче погодився на кандидатуру Л. Кучми. Як згадує тодішній голова ВР України І. Плющ серед причин несприйняття варіанту з Л. Кучмою було те, що останній під час президентських виборів 1991 р. перебував у команді І. Юхновського, тодішнього суперника Леоніда Макаровича. Пізніше він це підтвердив. Також фактором, що посприяв висуванню директора «Південмаша» на посаду голови Кабміну була позиція депутатського об'єднання «Нова Україна», яке складалося з 64 нардепів і було потужною силою для ухвалення ключових рішень в парламенті. Основу цієї групи склали члени колишньої Народної Ради і керівники заводів та великих підприємств, що ідеологічно не були комуністами. Їхній вплив починав зростати і тому після відставки В. Фокіна вони вирішили активно діяти і зробити все можливе, щоб поставити свою людину на чолі уряду. Як стверджує В. Філенко, голова «Нової України», він переконував Л. Кучму досить довго щодо його згоди стати кандидатом у прем'єри. Єдине, що стримувало останнього була відсутність власної команди. [247, с. 25–30]

Однак вирішальну роль в підтримці запропонованої кандидатури відіграв голова ВРУ І. Плющ. За свідченнями С. Рахманіна, Л. Кучма з І. Плющем зустрічалися тричі. Серед причин чому спікер так рішуче підтримував цю кандидатуру виступають на перший план ті аргументи, що спікер у своєму виборі звертав увагу не на переваги, а на недоліки претендента. До того ж, Л. Кучма на той час був досить непублічною особою, не здійснивши жодного виступу в сесійній залі, що свідчило про його загадковість і обережність. Також І. Плющ сподівався, що новий прем'єр стане його союзником, але не конкурентом. [184]

Саме тому бачачи реальну ситуацію серед політичних сил в Раді, Л. Кравчук змушений був погодитися на цю кандидатуру Зокрема, сам він згадує це так: «В кінці кінців я погодився з пропозицією більшості депутатів

Верховної Ради, обранцем яких став Леонід Кучма. На його підтримку спершу виступив голова, а потім і президія парламенту. Націонал-патріоти, які в той час тісно співпрацювали з Плющем, зокрема І. Драч і Д. Павличко, багато зробили для «розкрутки» Леоніда Даниловича. Гарно попрацювала львівська депутація. Але важливу роль відіграла, звичайно, і позиція самого Голови ВР України. Наскільки я можу зрозуміти, Іван Степанович розраховував, що новий прем'єр буде його надійним союзником, опорою в боротьбі за розподіл влади. Але, здається, він і передбачав, що Леоніду Даниловичу захочеться проводити сольну політичну партію...». [218, с. 317]

Цікавими є дані соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології АН України на 15 жовтня 1992 р. щодо оцінки відомих політиків республіки. За п'ятибальною шкалою вийшли наступні результати громадської думки: президент Л. Кравчук отримав 2,9 пункти, лідер НРУ В. Чорновіл – 2,9, заступник голови ВР України В. Гриньов – 2,8, голова ВР України І. Плющ – 2,7, І. Салій – 2, 7, В. Чемерис – 2,6, новопризначений прем'єр Л. Кучма – 2,4. Позитивно до діяльності Президента ставилися 36,1 % респондентів, В. Чорновола – 39%, Л. Кучми – 24,9%. Негативно ставлення до Л. Кравчука висловили 30, 7%, В. Чорновола – 39,3%, І. Плюща – 39,8 %, Л. Кучми – 53 %. [150, с. 3]

Таку низьку підтримку дій нового голови уряду можна пояснити відносно поганою впізнаваністю серед населення, так як народний депутат Л. Кучма, за сумісництвом гендиректор ВО «Південмаш», був досить неpubлічною персоною. До того ж, в уявленні суспільства, яке на собі відчуло негативні тенденції в економічному житті, відповідальність за такий стан речей лягала на уряд та його очільника, незважаючи на те, що Л. Кучма тільки два дні як отримав призначення.

В одному з своїх перших інтерв'ю в ранзі голови уряду Л. Кучма зазначив, що першочерговим завданням для нього є формування Кабінету реформ, який буде утворений на коаліційній основі. Важливим напрямком для себе він визначив відновлення економічних зв'язків з колишніми партнерами по СРСР,

особливо РФ. На його переконання, варто було шукати компроміс, але виключно на рівноправній основі. Також прозвучала цікава теза, щодо необхідності формування власної митної системи, що було б відповіддю на російські дії та крок до встановлення східних кордонів України. [192, с. 1]

Уже 22 жовтня Л. Кучма на запрошення свого російського колеги Є. Гайдара відвідав з візитом Москву, де зустрівся з президентом РФ Б. Єльциним. В ході переговорів було заявлено про важливість становлення справжнього партнерства між РФ і Україною в умовах переходу обох країн до ринкової економіки. Сторони підписали міжурядову угоду, яка встановлювала режим найбільшого сприяння в торгівлі між країнами. Російський уряд погодився перенести строк введення режиму митного декларування з 1 жовтня 1992 р. на 1 січня 1993 р. задля узгодження позицій щодо проведення скоординованої митної політики. [163, с. 2]

27 жовтня 1992 р. український парламент після довгих дискусій під час обговорення 296 голосами затвердив персональний склад нового Кабміну. До нього увійшли 33 члени: прем'єр-міністр Л. Кучма, перший віце-прем'єр-міністр І. Юхновський, 5 віце-прем'єр-міністрів, 21 міністр та голови: СБУ, Державного комітету у справах охорони державного кордону, Фонду державного майна, Антимонопольного комітету, правління Національного банку. [24, с. 33–35]

На перший погляд, значну увагу привертає надзвичайно роздутий штат уряду, дублювання повноважень між міністрами, а також включення голів СБУ, НБУ, ФДМУ, АМКУ і Державного комітету з захисту кордону до складу найвищого виконавчого органу держави, які логічно було б виділити окремо від Кабміну. Проте це можна пояснити тим, що структура уряду була затверджена ще в радянський період і була практично незмінною, незважаючи на той факт, що вже існувала незалежна Україна.

Варто відзначити, що це не був уряд, який повністю сформував Л. Кучма. По факту, йому в спадок дістався практично старий кабінет, який вдалося розбавити новими прізвищами, яких особисто запросив новий прем'єр. Так,

повністю було замінено віце-прем'єрський корпус. З 33 міністрів 21 входив до попереднього складу, який очолював В. Фокін. Тобто в новоспеченого голови уряду не залишалось жодних варіантів, окрім призначення ключових дійових осіб в виконавчому органі, чим він і скористався. До того ж вакантними залишалися посади голів чотирьох міністерств, що змушувало прем'єра досить ретельно зважати на пропозиції депутатських фракцій. Ю. Іоффе, в своїх спогадах про новий уряд зазначив досить промовисту і змістовну характеристику: «Уряд сам по собі, на жаль, не був єдиною командою, колективом абсолютних однодумців. Його швидше можна порівняти з хором, де досить часто співали нарізно. Між членами уряду існували великі спори та розбіжності. Нерідко заважало велике непорозуміння...». [204, с. 118]

На першому засіданні новопризначеного Кабміну 28 жовтня 1992 р. були присутніми 32 з 33 його членів. Прем'єр-міністр визначив для уряду наступні першочергові завдання: по-перше, міністри повинні були подати конкретні пропозиції щодо власного бачення економічної реформи у своїх міністерствах, а також внести зауваження щодо проекту закону «Про Кабінет Міністрів»; по-друге, віце-прем'єрам І. Юхновському, В. Дем'янову М. Жулинському та В. Євтухову було доручено підготувати пропозиції щодо заміщення вакантних посад міністрів с/г і продовольства, у справах будівництва та голови Державного митного комітету. До повноважень віце-прем'єрів віднесли подання пропозицій щодо оптимізації структури органів центральної виконавчої влади з урахуванням нових умов соціально-економічного розвитку країни. Також економічний блок уряду мав забезпечити у десятиденний строк підготовку проектів рішень щодо підвищення соціальних стандартів. Важлива роль відводилась реалізації міжурядових угод з країнами СНД, особливо РФ. Віце-прем'єрам В. Дем'янову та Ю. Іоффе були дані доручення щодо негайного вирішення питань забезпечення с/г підприємств пально-мастильними матеріалами для завершення збору врожаю. Особливе місце відводилось розробці програми діяльності новоутвореного Кабміну в двомісячний строк, для чого В. Пинзенику і Г. П'ятаченку поставлено завдання в тижневий термін

підготувати концепцію цієї програми і створити при Кабміні інтелектуальний центр, який зайнявся б її практичним наповненням. Окремим пунктом стало запровадження в практику систематичного заслуховування на засіданнях уряду інформації про стан виконання рішень, прийнятих на попередніх зібраннях. [44, арк. 98–101]

Уже 14 листопада Кабмін зібрався на робоче засідання, де відразу було взято курс на інтенсивну працю. Основним питанням порядку денного стало заслуховування та обговорення концепції програми діяльності новоутвореного уряду. Її представив віце-прем'єр-міністр з питань економіки В. Пинзеник. Вона складалася з восьми блоків: загальний, антиінфляційна програма, першочергові економічні перетворення, управління державним сектором економіки, логіка та взаємозв'язок по строках та елементах розділів і блоків програми, очікувані наслідки реалізації програми, нормативно-правове забезпечення програми, оперативне уточнення програми та усунення збудження. Слід зауважити, що програма була розрахована на 2,5-3 роки, що свідчило про те, що уряд усвідомлював критичність фінансово-економічної ситуації та готувався до складного трирічного циклу. Також в ході дискусії прем'єр заявив, що є розуміння того, що всі ці заходи мають призвести до стабілізації і, як наслідок, до реформ. Особливу увагу було зацентровано на необхідності спільних скоординованих дій, адже відповідальність за можливі результати буде розділена колективно. Концепція була прийнята і запущений механізм для розробки безпосередньо самої програми. Л. Кучма також повідомив про результати наради голів урядів в Москві, де було підписано 6 з 18 документів: по цінним паперам, по війнах-інтернаціоналістах, по космічному співробітництву, по науково-технічній інформації, а також про Раду залізничників. Проте основним питанням зібрання стало обговорення статуту СНД. Позиція України була категоричною і делегація заявила, що під таким документом підпису української сторони не буде. Більш того, вона виступила за те, щоб відносини будувалися на двосторонній державній основі. [45, арк. 84–92]

Не менш важливим пунктом, розглянутим на засіданні уряду, було питання «Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсій». В. Пинзеник під час своєї доповіді вніс пропозицію щодо підняття мінімальної зарплати з 1600 до 2250 карбованців. Мотивом для прийняття такого рішення стали аргументи про різке падіння рівня життя населення, однак загроза здійснення такого кроку полягала в обезціненні таких виплат, так як країна була охоплена гіперінфляцією. Тому члени Кабміну дійшли компромісу щодо доопрацювання даного проекту рішення і отримання зваженої та реальної оцінки та розрахунків по галузях народного господарства. [45, арк. 93–105]

18 листопада прем'єр-міністр України Л. Кучма виступив перед депутатами з аналізом соціально-економічної ситуації в державі. В своїй доповіді він буквально шокував присутніх народних обранців. Оцінка реального стану справ в країні істотно відрізнялася від «гарних звітів» уряду В. Фокіна, тому голова уряду відзначив комплексний характер кризи, яка вразила всі сфери життєдіяльності українського народу. Він заявив наступне: «Всі три складові джерела багатства: праця, земля і капітал виявилися у занедбаному стані. Стан стагнації охопив важку промисловість, с/г, транспорт, будівництво, зруйновано фінансову систему держави, інфляція впевнено переросла в гіперінфляцію». Саме тому прем'єр запропонував ввести систему надзвичайних заходів – можливість надання уряду права видавати декрети, які мали б силу закону, адже ситуація в економіці була критична. Впевнені та переконливі аргументи очільника Кабміну та палка промова подіяли на сесійний зал і він конституційною більшістю голосів надав уряду надзвичайні повноваження терміном на шість місяців для швидкого та ефективного втілення урядових ініціатив. Запобіжником від узурпації влади стала норма, яка передбачала набуття чинності урядових декретів лише у випадку не накладання вето парламентом у десятиденний строк. [247, с. 43]

В порівнянні з урядами В. Масола та В. Фокіна урядовий кабінет на чолі з Л. Кучмою здобув реальні повноваження і з об'єкта перетворювався на суб'єкт прийняття рішень, адже раніше роль найвищого органу виконавчої влади

зводилась виключно до виконання рішень, прийнятих парламентом і Президентом. В нових умовах Л. Кучма та його команда могли реально впливати на ситуацію, пропонувати та втілювати в життя власні антикризові ініціативи. Проте, незважаючи на додаткові переваги, не слід забувати про необхідність балансування між різношерстним депутатським корпусом та Президентом, які перебували в досить напружених взаємовідносинах і, звичайно, не бажали появи третього потужного політичного гравця в майбутньому.

Проте в той самий день, 18 листопада, Л. Кучма був госпіталізований. Уже наступного дня депутат А. Лисенко в сесійній залі попросив прокоментувати інформацію з інсайдерських джерел про стан здоров'я прем'єр-міністра. Голова ВР України І. Плющ підтвердив, що очільник уряду дійсно перебуває у лікарні, це було планово і ніяк не пов'язано з бурхливими подіями минулого пленарного засідання, де обговорювалось питання надання надзвичайних повноважень. [42, арк. 94 зв.]

Однак, набули поширення різноманітного роду чутки та розмови про те, що голова уряду смертельно хворий і його потрібно буде в екстреному порядку замінювати на посаді. 21 листопада в парламентській газеті «Голос України» з'явилося офіційне інформаційне повідомлення, в якому зазначалося, що 19 листопада прем'єр-міністрові України Л. Кучмі було зроблено планову операцію з приводу хронічного запалення щитовидної залози. Зазначалося, що післяопераційний період проходив нормально, реабілітація передбачалася від 7 до 10 днів. [162, с. 1]

Вже 2 грудня голова уряду повернувся до роботи і провів чергове засідання Кабміну, на якому було розглянуто ряд важливих питань. Зокрема, було оголошено догану голові Держвуглепрому М. Сургаю за порушення державної дисципліни щодо доведення недостовірної інформації до підприємств галузі про збільшення цін на оптові закупівлі вугілля втричі, що призвело до паніки в енергетичній сфері. Було прийнято ряд необхідних декретів: « Про джерела збільшення власних оборотних коштів підприємств і

організацій», «Про прибутковий податок з доходів громадян, що перевищують 60 000 купонів», «Про режим валютних рахунків громадян в уповноважених банках України», «Про припинення справляння державного мита по грошових переказах, що надходять з-за кордону». [46, арк. 108–113]

Вони надали можливість підприємствам залишати більше коштів для власної інвестиційної діяльності. Для стабілізації бюджетних видатків застосовувались норми, згідно яких запроваджувалося оподаткування доходів громадян, розміри яких перевищували 60 000 купонів (податок складав 12 091 купона плюс 50% від суми перевищення граничного розміру – 60 000 купонів). Щодо валютної політики, то громадянам створювались умови для вільного відкриття депозитних рахунків в іноземній валюті в уповноважених банках без підтвердження джерел отримання власних коштів. Цей крок мав сприяти залученню коштів населення для підтримання курсу та кредитуванню реального сектору економіки. Також у цьому ключі було скасовано справляння державного мита по грошових переказах, що надходили з-за кордону. Все це свідчило про швидкі та якісні підходи до покращення ситуації в фінансово-економічному становищі країни. [153, с. 3]

На останньому засіданні Кабміну в 1992 р. було прийнято рішення про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсії. Уряд у своєму декреті постановив, що з 1 січня 1993 р. мінімальна заробітна плата та пенсія за віком встановлювалась на рівні 4600 карбованців на місяць. Цей захід розглядався як крок для покращення вкрай важкого становища громадян, хоча двома місяцями раніше лунала пропозиція обмежитися розміром в 2250 карбованців. Це, звичайно, було рішення популістського характеру, адже, по суті, реального підвищення не передбачалось через величезний рівень інфляції та істотну девальвацію валюти в Україні. [97]

26 січня 1993 р. на засіданні Кабміну був схвалений план дій уряду по реалізації і розвитку «Основ національної економічної політики» на 1993 рік. У цьому документі, який складається з дев'яти основних розділів, проведено аудит економічного становища України і зроблено прогноз змін на рік. Уряд у

своїй програмі на чільне місце висував питання ефективного відновлення управління державним сектором та дієвості державної влади. Податкову політику планувалось переорієнтувати таким чином, щоб зацікавити виробників інвестувати капітал та його накопичувати. Також урядовцями висловлювався намір запровадити пряме державне ціноутворення на продукцію підприємств, що є природними монополістами. [195, с. 1–2]

Можна прийти до висновку, що урядова команда пріоритетним завданням визначила стабілізацію ситуації в фінансово-економічному секторі шляхом поєднання адміністративних та ринкових заходів. Обговорення програми Кабміну було досить бурхливим і розтягнулося на два дні. В ході дискусій в сесійній залі виступило 38 народних депутатів, які представляли 11 комісій парламенту. В решті-решт, 3 лютого ВР України 283-ма голосами прийняла в цілому проект постанови про «Основи національної економічної політики», згідно якої уряд зобов'язали врахувати подані зауваження та рекомендації до плану дій та проінформувати парламент про його виконання. [118, с. 68]

На початку 1993 р. кабінет прем'єра Л. Кучми зіштовхнувся з першими труднощами. Палки в колеса урядової машини вставила РФ, яка одномоментно підвищила ціну на газ до 85 доларів за 1000 кубів. Відповіддю України стало підвищення ставки за транспортування українською територією нафти та газу, а також на перевезення товарів повітряним та залізничним транспортом. В результаті переговорного процесу з російським колегою В. Черномірдіним вдалося досягти угоди про купівлю-продаж енергоносіїв та поступовий перехід України на оплату за ринковими цінами. Проте проблеми на цьому не закінчилися. В цей час розпочалася політична оборона на внутрішньому фронті. Об'єктом атаки стає права рука прем'єр-міністра, перший віце-прем'єр-міністр, академік І. Юхновський. Особливе невдоволення його діяльністю висловлювали промислові кола, які вважали його некомпетентним в економічних питаннях та невідповідним зайнятій посаді. Також, за спогадами радника Л. Кучми Т. Стецьківа, в усуненні Юхновського міг бути зацікавлений Президент Л. Кравчук, адже перший віце-прем'єр був головою Валютно-

кредитної ради, яка перевіряла діяльність Міністерства охорони здоров'я на предмет витрат коштів на закупівлю ліків. Результати ревізії були невтішними для міністра Ю. Спіженка, який перебував у теплих стосунках з главою держави. Тиск та потужна інформаційна кампанія проти І. Юхновського призвели до звільнення останнього. 17 березня він на засіданні ВР України оголосив про свою відставку. Що характерно, президент Л. Кравчук того ж дня видав указ про звільнення першого віце-прем'єр-міністра з формулюванням «у зв'язку з переходом на іншу роботу».

Можна висловити здогад, що академік І. Юхновський зробив крок на випередження і добровільно пішов з посади на депутатську роботу, адже він суміщав дві посади, що було заборонено законодавством. У будь-якому випадку, він був би звільнений з уряду або втратив мандат парламентарія, тому по суті, став заручником ситуації. Для прем'єра це означало втрату одного з небагатьох найближчих соратників на той момент, що, безумовно, послабило позиції Л. Кучми в уряді. Крім того, ще одного віце-прем'єра В. Євтухова Президент понизив до статусу виконуючого обов'язки. Все це свідчило, що голова уряду не зможе в разі необхідності передати свої обов'язки В. Євтухову, так як це вже було в листопаді під час хвороби прем'єра, коли І. Юхновський був в.о. прем'єра близько двох тижнів. Команда Президента перейшла у відвертий наступ на позиції прем'єрської команди. [218, с. 81]

18 травня 1993 р. в уряді закінчився шестимісячний період надзвичайних повноважень. Виступаючи перед депутатами ВР України з доповіддю Кабміну «Про соціально-економічне і політичне становище, що склалося в Україні, та шляхи виходу з нього» Л. Кучма висловився за продовження практики видання урядом декретів, які мають силу закону ще на рік. Адже для стабілізації економіки потрібно близько двох років, а уряд пропрацював всього одне півріччя і об'єктивно зіткнувся зі складними макроекономічними процесами, які потребували достатньо часу для уповільнення кризових явищ. Парламент не задовольнив прохання прем'єр-міністра і повернув Кабміну звичайні повноваження. Несподівано на засіданні парламенту виступив Президент з

ініціативою про перебрання на себе повноважень прем'єра, щоб особисто очолити уряд. Народні депутати швидко знівельювали запал глави держави і не підтримали подібного роду побажання. Однак голова уряду не забажав брати участь в таких політичних потрясіннях і висловив чітку позицію – подав у відставку. Проте депутати відмовились задовольняти його заяву і закликали продовжити роботу. [43, арк. 107]

Все літо 1993 р. пройшло під знаком погіршення і без того вкрай важкої ситуації в державі. В червні розгорнулися масштабні шахтарські страйки, за організацією яких прослідковувався директорат шахт і заводів. Їхня позиція пояснювалася незадоволенням економічною політикою, яку намагався втілювати «декретний прем'єр». Наслідком цих виступів стало призначення Ю. Звягільського на посаду першого віце-прем'єр-міністра України, який був на той момент головою Донецької міськради та власником основних шахт Донбасу. Також загострилися відносини очільника уряду з народними обранцями, особливо правими, після підписання Л. Кучмою спільної Заяви глав урядів України, Білорусі, Росії про невідкладні заходи щодо економічної інтеграції. Особливо обурило депутатів те, що вона була прийнята після рішення Державної Думи РФ про російський статус Севастополя. В додаток до цього, уряд наприкінці серпня покинув В. Пинзеник, який свою відставку мотивував незгодою з запровадженням фіксованого курсу, відставкою В. Стельмаха, заступника голови НБУ, який пропонував відмінити рішення НБУ про обов'язкову долю повернення 50 % експортної виручки та консерватизмом уряду. [177, с. 2]

28 серпня прем'єр-міністр в інтерв'ю журналістам заявив, що навколо уряду та, особливо голови, йде гра по добре зрежисованому кимось сценарію, свідченням чого є зволікання з розглядом програми Кабміну. Л. Кучма висловив впевненість в тому, що цей склад парламенту не підтримає проект урядового документу та заходи, які він буде пропонувати. Тому, на його переконання, уряду залишилось існувати лічені дні. [171, с. 2]

Ще одним неоднозначним кроком Л. Кучми слід вважати підписання Протоколу про вивезення всіх ядерних боєголовок Стратегічних ядерних сил, що дислокувалися в Україні до РФ. Так, 3 вересня в ході зустрічі лідерів держав, він і його російський колега домовились про те, що після ратифікації ВР України Договору про СНО-1 уряд України забезпечить вивезення власних ядерних боєзарядів не пізніше 2 років з моменту ратифікації на територію РФ задля їхнього знищення. [183, с. 2] Безумовно, таке рішення було критично сприйнято представниками депутатського корпусу, які виступали категорично проти ядерного роззброєння України. Проте, слід підкреслити, що це були домовленості на вищому рівні щодо денуклеаризації, тому Л. Кучма зобов'язаний був йти в фарватері цього курсу як прем'єр-міністр.

Затяжна економічна криза, погіршення рівня життя в країні, конфронтація з Президентом щодо розподілу повноважень, відсутність можливості самостійно впливати на кадрове формування уряду зумовили усвідомлення прем'єром необхідності скласти повноваження і зняти з себе відповідальність, яку він ніс на своєму авторитеті майже рік. На засіданні Кабміну 9 вересня 1993 р. він заявив членам уряду про свою відставку. У своїй заяві голова Кабміну зазначив, що негативні підсумки голосування щодо програми діяльності уряду 1 вересня 1993 р. змусили прем'єра вдатися до крайнього кроку. Зокрема, тримісячний період роботи уряду без додаткових повноважень, яких його позбавили ще в травні 1993 р. засвідчив той факт, що виконавча влада не могла оперативного реагувати на зміни в економіці. Також наявність суперечливих за своїм змістом пропозицій щодо програми, а також щільний шквал критики на урядовців призвели до відсутності координації та співпраці з депутатським загалом. Тому він вважав неможливим в таких умовах надалі виконувати свої безпосередні обов'язки. Наприкінці заяви зазначалося: «За моїм переконанням, Україна вкрай потребує докорінних політичних реформ, без яких неможливі реформи економічні і без яких ми ризикуємо втратити незалежність». [48, арк. 100]

Також глава уряду пояснив причини, які зумовили підписання ним Протоколу про вивезення боєголовок 3 вересня. Зокрема, він зазначив: «Я хотів би викласти свою позицію з питань ядерного та стратегічного роззброєння, що я підписав в Криму. Я стверджую, що це була перемога України. Росія до того дня не визнавала, що Україна є власником ядерної зброї, розташованої на території України. Росія вперше це визнала. Нам з усіх точок зору краще отримувати ядерне паливо для АЕС, це практично три роки... Ми однозначно сказали, що мова йде лише про 130 ракет, які потрапляють під договір «Старт-1». 46 ракет під ці домовленості, підписані з Росією, не підпадають. Я переконаний, що ми прийняли правильне рішення для України. І з політичного, і з економічного поглядів українська делегація поводи́ла себе правильно».

[47, арк. 226–227]

Щодо оцінки діяльності Л. Кучми на посаді прем'єр-міністра, то власні думки про уряд останнього висловив Ю. Іоффе, зазначивши наступне: «Уряд Кучми я часто уявляю собі як колісницю з управління країною, яка скажено котиться донизу. Зупинити це падіння за допомогою декретів, запуску програм, спрямованих на віддалену перспективу, було неможливо. Необхідною була тверда влада...». [204, с. 123]

Досить об'єктивний погляд та оцінка діяльності Кабміну під керівництвом Л. Кучми подається в «Політичній історії України ХХ ст.: У 6-ти т.». [257, с. 604] На думку науковців, уряд Л. Кучми справедливо дістав назву «камікадзе». Безумовно, цей Кабінет не зумів зреалізувати всі задуми та плани, проте саме цей уряд розпочав очищення «авгієвих стайнь» законсервованої та неефективної системи державного управління. На їхнє переконання, Л. Кучма та його міністри здійснили низку непопулярних кроків, серед яких можна виокремити лібералізацію ціноутворення, перехід від розмов про реформи до практичної спроби їхньої реалізації, усвідомлення та констатація ними небезпеки енергетичної залежності України від РФ.

Загалом, підводячи певний підсумок, необхідно зазначити, що перш за все, діяльність на посаді прем'єр-міністра України зробила з Л. Кучми відому та

авторитетну особистість. Його перевагою, на відміну від попередників, стало взяття на себе всієї повноти відповідальності за весь тягар соціально-економічних проблем в країні. По-друге, складність для втілення урядових задумів полягала в надзвичайно непростому переході економіки з адміністративно-командних до ринкових засад. Тим не менш, численні прорахунки в реалізації ініціатив, непродумані кроки щодо декретоутворення, розбіжності серед членів уряду загострювали і без того складну ситуацію в державі. Крім того, відсутність власної команди, можливості повністю сформувати свій кабінет, постійне перетягування повноважень між урядом і Президентом явно не сприяли ефективному виконанню урядової програми та діяльності щодо запровадження та реалізації справжніх реформ. Відставка Л. Кучми відкривала йому можливості для реалізації двох варіантів: відходу з політичної арени або участі в нових політичних проектах з прицілом на невідворотні дострокові парламентські та президентські вибори. Вибір був здійснений на користь останнього, що відкрило шлях до наступної вершини – президентської посади.

РОЗДІЛ 3

УЧАСТЬ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ЛЕОНІДА КУЧМИ В ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ

3.1. Засади економічної політики Л. Кучми

Період другої половини 1990-х рр. став яскравим вираженням проблематичності та закостенілості суспільно-політичного, а також економічного життя в державі. Перші роки незалежності були досить непростими, а тому вибори 1994 р. були пов'язані зі сподіваннями обрати гідного, антикризового менеджера – Президента, який кардинально змінить ситуацію в економіці та зупинить колапс. Реформи давно уже назріли, тому важливе місце займала програма змін та перетворень.

Обрання Л. Кучми на президентську посаду у липні 1994 р. стало новою віхою в процесі державотворення молодій українській державі. Новий глава держави зіткнувся з великим комплексом проблем у різних сферах, зокрема економічній. Майже трьохлітнє президентство Л. Кравчука не принесло довгоочікуваних зрушень та змін. Це пояснювалося, в основному, трьома причинами: 1) державні інститути були достатньо слабкими через невизначеність конституційних повноважень, що призводило до блокування ініціатив один одного; 2) в економіці домінуючі позиції займала промисловість, що не давало поштовхів до розвитку с/г та ринку послуг та сервісів; 3) відсутність розуміння економічної стратегії та використання наявних державних коштів за сферою ефективного застосування. [222, с. 99]

Ситуація на середину 1990-х рр. була досить напруженою та складною, вимагала термінових і продуманих дій. Відразу після перемоги на президентських виборах 1994 р. команда новообраного глави держави розпочала свою роботу щодо напрацювання програми широких економічних реформ, так як економічні питання були одними з основних в передвиборчій стратегії Л. Кучми. У 1994 р. падіння обсягів ВВП в Україні було більшим, ніж

у середньому по країнах СНД. Так, падіння склало 23 % до рівня 1993 р., а промислового виробництва – 28 %. [69, с. 31]

Економічна ситуація в державі була досить складною: фінансова та грошова системи були в катастрофічному становищі, інфляція становила 10 250 %, курс карбованця щодо долара США девальвував у 8,3 рази. [230, с. 14]

Одним з перших заходів Л. Кучми на посаді було підписання Указу Президента України від 5 серпня 1994 р. «Про порядок надання у 1994 році фінансової підтримки підприємствам», яким передбачалося виділення на зворотній основі фінансової допомоги підприємствам, де державна частка власності перевищувала 50 %. [123]

Для розробки плану реформ на посаду радника Президента з макроекономічних питань був призначений завідувач відділу міжнародних валютно-фінансових відносин Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України А. Гальчинський. [124] Варто зазначити, що А. Гальчинський ще в червні 1994 р. запропонував проект грошової реформи в Україні. Він переконував, що запровадження повноцінної грошової одиниці – гривні є давно назрілим і необхідним кроком, адже купоно-карбованець, як тимчасова одиниця, не виконував своєї ролі в фінансовому житті держави. Цілі грошової реформи вбачалися в утворенні грошової системи, яка була б втіленням ринкової економіки, реформуванні банківської системи, заміна купоно-карбованця на повноцінну гривню. [49, арк. 26]

Слід зауважити, що на розсуд глави держави було представлено два варіанти запровадження гривні: 1) запровадження гривні на основі паралельного обігу, що передбачало введення в обіг валютної гривні в якості національної банкноти, а також залучення в обіг приватизаційної гривні; 2) механізм одномоментного запровадження в обіг гривні, що мало на меті запуснути в обіг гривню відразу, попередньо визначивши дату проведення реформи. Передбачалося видання Указу Президента про введення нової грошової одиниці за 10-15 днів до проведення обміну карбованців на гривню,

встановлювався курс деномінації карбованця до гривні в співвідношенні 10000 до 1, а також проведення обміну протягом 21-28 днів. Однак, одномоментне запровадження в обіг гривні було доцільним за умови досягнення певної цінової стабілізації, утримання у встановлених рамках бюджетного дефіциту та відповідного урівноваження платіжного балансу. [49, арк. 33–54] Саме відсутність вказаних передумов спонукали Президента Л. Кучму відтермінувати введення національної валюти до моменту фінансово-економічної стабілізації.

13 вересня 1994 р. Президент України видав Указ «Про організаційне забезпечення підготовки пропозицій з питань макроекономічної політики та реформування економіки», що постановляв створити при Президенті Колегію радників з питань макроекономіки, яка мала готувати пропозиції щодо перспективного розвитку економіки. Колегію очолював радник Президента з питань макроекономіки. До її складу ввійшли відомі макроекономісти: В. Бородюк, В. Геєць, П. Мірошников, В. Михалевич, Ю. Пахомов, О. Пасхавер, В. Пинзеник, П. Саблук, В. Черевань. [125; 126] Цей крок глави держави вказував на серйозність його намірів щодо проведення економічних реформ в державі.

Дана команда економістів на чолі з радником Президента А. Гальчинським підготувала програму перетворень, що мала на меті стабілізувати ситуацію в фінансово-економічному секторі. Вже 4 жовтня був готовий проект Доповіді Президента України у ВР України на 95 сторінках, що включав в себе два глобальних розділи: «Стан соціально-економічної ситуації в Україні» та «Новий курс соціально-економічної політики». Другий розділ містив шість параграфів: «Завдання фінансової стабілізації, зміцнення банківської системи та національної грошової одиниці», «Інституціональні перетворення», «Структурна політика», «Житлова політика», «Аграрна політика», «Соціальна політика». [50, арк. 8–95] В кінцевому варіанті програму було зменшено до 19 сторінок, а суттєвою відмінністю від першопочаткового варіанту стала заміна четвертого параграфу другого розділу «Житлова політика» на «Аграрну

реформу», а п'ятою позицією стала «Зовнішньоекономічна політика». Це свідчило про пріоритет розвитку економіки та її інтеграції до світового ринку. [82, с. 24]

Також до роботи в ролі експертів долучилися відомий шведський економіст А. Аслунд та позаштатний радник президента Б. Гаврилишин. Даючи оцінку розробленому документу, останній зазначив: «Я прочитав його чернетку, зробив кілька коментарів, а потім з великим задоволенням слухав, як президент Кучма презентував програму парламенту 11 жовтня 1994 року. Програма не була бездоганна, але вона була досить смілива. Вона давала нові підстави для сподівань». [200, с. 253]

11 жовтня 1994 р. Президент України Л. Кучма виступив на пленарному засіданні ВР України зі зверненням «Шляхом радикальних економічних реформ», у якому визначалися стратегічні завдання і загальні положення трансформації української економіки, її перетворення на найближчу перспективу. Незважаючи на протистояння з депутатським корпусом, а також розбіжності в баченні реформ, програма перетворень була схвалена. У ній була зафіксована економічна ідеологія, яка мала об'єднати всі гілки та структури влади на шляху до змін в економічній сфері. Згідно доповіді Президента, уряд був відповідальним за втілення в життя прийнятих ініціатив. Передбачалося, що Кабмін мав вирішити першочергово такі завдання: подолання платіжної кризи, створення умов для розвитку фондового ринку, прискорення проведення приватизації, здійснення банківської та грошової реформ.

Загалом, програма реформ передбачала декілька концептуальних напрямків. Важливим завданням була інфраструктурна розбудова, що базувалась на ринкових засадах і мала завершити процес створення цілісної національної економіки. В основу стратегічного курсу реформ лягла макроекономічна стабілізація, що поєднувала одночасну фінансову та грошову стабілізацію. Ці заходи мали сприяти створенню привабливого інвестиційного клімату та передумов для економічного зростання. В той же час, необхідним кроком виходу із фінансової кризи повинна була стати цінова лібералізація.

Варто зазначити, що подібні ініціативи мали місце ще в часи прем'єрства Л. Кучми. Саме тому основним стержнем економічної політики 1994-1999 рр. було проведення послідовної політики цінової лібералізації як запоруки подолання надмірного адміністративного управління в минулі роки. [230, с. 142]

Не менш важливим напрямком трансформацій була політика прискорення приватизації. Попередні кроки повільного роздержавлення себе повністю дискредитували і вичерпали, тому важливим фактором зрушень повинно було стати формування приватного сектору, створення національного капіталу, забезпечення конкурентних умов для розвитку бізнесу. За задумом Президента, третім блоком реформ мала стати земельна реформа, яка розглядалась як інструмент демонтажу залишків старої радянської колгоспної системи, наділення громадян землею та переведення с/г на ринкові рейки функціонування та розвитку.

Наступним етапом в проведенні заходів модернізаційного характеру стало поетапне інтегрування української економіки в світовий економічний простір. Ключове завдання полягало не лише в адаптації до міжнародних стандартів законодавства та знятті митних бар'єрів, а в підготовці та підвищенні конкурентоспроможності важливих галузей української економіки до правил гри на світових ринках. [75, с. 506]

Варто зазначити, що після проголошення програми «Шляхом радикальних економічних реформ» надійшла велика кількість пропозицій до її змісту. Зокрема, Рівненський облвиконком висловив свої зауваження та рекомендації до розділу «Новий курс соціально-економічної політики», які містили раціональне зерно. Зокрема, передбачалося посилити відповідальність за несплату податку з прибутків підприємств, забезпечити рівні можливості приватизації державного майна для громадян. Важлива роль відводилась стимулюванню зовнішньоекономічної діяльності, яка мала забезпечуватись пільговим оподаткуванням. [51, арк. 24–31]

Приватизація в Україні займала чільне місце в економічних планах Президента Л. Кучми та його команди. Так, в своєму зверненні до парламенту Л. Кучма заявив, що перед владою постало невідкладне завдання вирішити комплекс проблем, пов'язаних з роздержавленням державної власності та забезпечення прав громадян на отримання ними належної їм частки. Він підкреслив що «штучне стримання приватизації не є конструктивним. Воно позбавляє державу контрольно-регулюючих функцій, робить цей процес некерованим. Тому Президент, як і в цілому виконавча влада, рішуче виступає і виступатиме за суттєве прискорення приватизації... Це наша стратегічна установка, яка наполегливо буде втілюватися в життя. Я неодноразово наголошував на цьому і, вважаю за необхідне, ще раз підтвердити цю позицію. Вона була і залишається незмінною». [69, с. 10]

Період 1995-1999 рр. увійшов в історію як «етап масової приватизації». Він характеризувався використанням приватизаційних паперів для залучення широких мас населення до придбання акцій малих і великих підприємств державної форми власності. Варто наголосити, що основну ініціативу щодо проведення приватизації проявив саме президент Л. Кучма, адже ВР України досить часто провалювала чи відтермінувала затвердження державних програм з цього важливого питання. Так, протягом вище зазначеного періоду, саме завдяки президентським указам у 1995, 1996, 1999 рр., здійснення приватизації ставало реальністю та необхідністю. Основними об'єктами приватизаційних заходів ставали промислові підприємства, що виробляли продукцію в різноманітних галузях: машинобудування, хімічна промисловість, металургія, військова сфера, авіабудування. [253, с. 137]

Не можна не відмітити, що деякі автори вважають, що сама кампанія приватизації державного майна проводилась досить непрозоро та непослідовно, відсутній був чіткий алгоритм дій. Існує думка, що результати приватизації є не наслідком помилок осіб, відповідальних за проведення реформ, а цілеспрямованою політикою, направленою на задоволення інтересів вузького

кола осіб. Проте варто наголосити, що об'єктивно мало місце як одне, так і інше. [232, с. 220]

Особлива роль в стабілізаційному пакеті реформ відводилась здійсненню повноцінної ефективної грошової реформи. Завдання проведення в Україні грошової реформи, запровадження в обіг національної грошової одиниці – гривні було проголошено ще в 1990 р. Саме ця реформа мала стати рушієм процесів перетворення, перебудови фінансової та банківської системи, становлення грошового та фондового ринків. Однак запровадити необхідні зміни не вдалося через відсутність політичної волі. Введення в обіг 10 січня 1992 р. купонів було вимушеним та виправданим, але досить обережним заходом. Прихід на президентську посаду Л. Кучми зрушив справу з мертвого місця. В жовтні 1994 р. був виданий Указ про створення Державної комісії з проведення грошової реформи. В липні 1995 р. було створено робочу групу з опрацювання нормативних документів щодо проведення реформи. До її складу увійшли М. Саблук, А. Мороз, А. Даниленко, В. Терпило, Н. Дорофєєва, а також А. Гальчинський, який очолив групу. Вона підготувала пакет документів, що передбачали проведення реформи в жовтні 1995 р. Проте позиція прем'єр-міністра України Є. Марчука, а також Голови НБУ В. Ющенка щодо відкладення реформи ще на рік визначили результат. 25 серпня 1996 р. глава держави підписав Указ Президента «Про проведення грошової реформи», згідно якого з 2 вересня 1996 р. запроваджувалася в обіг національна валюта – гривня. Незважаючи на затягування та запізнілість реформи, вона вважається однією з ключових засобів подолання економічної кризи, стабілізації фінансової системи. Однією з переваг змін було збереження наявних грошових заощаджень громадян та грошових активів суб'єктів господарювання. Варто відзначити, що грошова реформа пройшла досить організовано, що було заслугою НБУ. Проте не слід забувати, що існувало достатньо ресурсів та часу для підготовки втілення заходів на практиці. [230, с. 210]

Важливим наслідком проведення грошової реформи стало відновлення довіри до національної валюти. Так, якщо на початок 1996 р. сума депозитних

вкладів населення становила 536,5 млн. грн, то вже через два роки – 1708,4 млн. гривень. В. Пинзеник, міністр фінансів у багатьох урядах незалежної України, вбачав у цьому те, що на карбованці, який прийняв на себе удар інфляції, стояло тавро тимчасовості, тому суспільство чекало на його заміну. Введення гривні відкрило можливості для інвестування в українську економіку та її структурної перебудови. [254, с. 39] Виходячи з цього, грошову реформу можна з впевненістю вважати одним з найбільших досягнень Президента Л. Кучми.

Варто підкреслити, що за період 1995-2004 рр. в Україні були здійснені ключові економічні трансформації, що проявилось в проведенні приватизації, запровадженні національної валюти, формуванні та становленні банківського сектору, створенні умов для діяльності малого, середнього та великого бізнесу, чіткій фіскальній політиці, земельній та аграрній реформах.

Суперечливою за своїм змістом була регуляторна або підприємницька реформа. В період з 1995 до 1997 рр. проводились активні заходи щодо системної державної політики для розвитку підприємницької діяльності. За цей час кількість малих підприємств в порівнянні з 1994 р. зросла на 60 %, що при несприятливій економічній кон'юнктурі було досить непоганим показником. На підтримку цих дій Президент України протягом 1998-1999 рр. видав Укази, що були спрямовані на стимулювання підприємництва в Україні, зокрема «Про усунення обмежень, що стримують розвиток підприємницької діяльності», «Про державну підтримку малого підприємництва», «Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва», «Про деякі заходи з перегулювання підприємницької діяльності». Ці нормативно-правові акти дали свій результат вже в 1997-1998 рр., коли чисельність малих підприємств збільшилась на 41 %. На підтримку послідовності своїх дій у 1999-2001 рр. Л. Кучма підписав низку важливих указів, що покликані були врегулювати питання щодо уніфікованості та легкості ведення бізнесу в Україні, зокрема «Про запровадження єдиної державної регуляторної політики у сфері підприємництва» та «Про заходи щодо забезпечення підтримки та дальшого розвитку підприємницької діяльності».

Поряд з цим, важливим завданням для влади стало вирішення питання послаблення втручання фіскальних і регуляторних органів в господарську діяльність, вдосконалення режиму оподаткування для підприємців, що представляли малий та середній бізнес. На реалізацію останнього була запроваджена і ефективно спрацювала в українських умовах спрощена система адміністрування та оподаткування, що вводила єдиний податок, який мав фіксовану ставку, торговий патент на ведення підприємницької діяльності, а також незмінний розмір с/г податку. [228, с. 210–211]

В результаті цих дій відбулася детінізація діяльності представників малого та середнього підприємництва, збільшення податкових надходжень, що в свою чергу сприяло наповненню та зростанню дохідної частини бюджету. За десятиріччя президентства Л. Кучми з його ініціативи було прийнято 22 закони та видано 46 Указів Президента, що створили умови для становлення та розвитку підприємництва як вагової складової економіки України.

Значний вплив на економічний розвиток держави справила податкова реформа, що розтягнулася в часі на сім років і пройшла в два етапи: 1996-1999 рр. та 2002-2004 рр. Першим практичним кроком у цій сфері став Указ глави держави «Про заходи з реформування податкової політики», що визначив напрями проведення фіскальних перетворень. Для стимулювання розвитку окремих галузей економіки, зокрема агропромислового комплексу, в 1998 р. був підписаний указ «Про фіксований сільськогосподарський податок», згідно якого було запроваджено єдиний податок з площі сільськогосподарських угідь, що залежав від відсотка їхньої грошової оцінки. Ще один указ в рамках реалізації політики Президента Л. Кучми «Про підтримку сільськогосподарських товаровиробників» визначав, що суб'єкти господарської діяльності в с/г мали можливість залучати кошти, які були передбачені як сплата ПДВ, на інвестування в власний інфраструктурний фонд. Всі ці кроки, безумовно, здійснювалися безпосередньо за ініціативи Л. Кучми.

Досить ваговою зміною в системі оподаткування стало запровадження спрощеної моделі оподаткування для малого підприємництва. Зокрема,

перевагою цих нововведень було встановлення ставки єдиного податку для фізичних осіб-підприємців, що залежала від групи та виду діяльності і варіювалась в діапазоні 20-200 гривень щомісячно. Внаслідок запровадження цієї системи кількість малих підприємств-юридичних осіб у 2001 р. в порівнянні з 1998 р. зросла на 35 %, а фізичних осіб-підприємців – на 43%.

На початку 2000-х рр. постала потреба в продовженні та розширенні податкової реформи. Кроком у цьому напрямку стало прийняття 24 грудня 2002 р. закону «Про внесення змін до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств», що передбачав зменшення з 2004 р. ставки податку на прибуток підприємств з 30 до 25 %. Наступним заходом для лібералізації податкового навантаження з ініціативи Президента стало прийняття закону «Про податок з доходів фізичних осіб», згідно якого встановлювалась єдина ставка для всіх фізичних осіб на рівні 13%, а з 2007 р. – 15 %. Всього за період 1994-2004 рр. з питань, що стосуються податкових змін було прийнято 41 закон та підписано 31 Указ Президента. [228, с. 224–226]

Можна констатувати, що період 1997-2002 рр. став переломним в проведенні фіскальної модернізації. Безперечно, велика заслуга в проведенні такої політики належить Л. Кучмі, який в першу чергу мав чітку, послідовну позицію щодо запровадження змін, які призведуть до економічного зростання. В результаті, ці заходи увінчались певними успіхами та дали можливість економіці стати на шлях стійкого розвитку. Тим не менше, незважаючи на ці кроки, проблеми в податковій сфері залишалися актуальними та невирішеними протягом всього часу перебування Л. Кучми при владі. Про це свідчить високий рівень тіньової економіки, як наслідок – несплата податків до державного бюджету. В травні 2001 р. на конференції, присвяченій обговоренню бюджетної реформи та податкового законодавства, Л. Кучма констатував, що для оптимізації податкової системи України необхідно зменшити тиск на бізнес у вигляді зменшення ставок податків, адже через відсутність таких дій бюджет щорічно втрачав за його оцінками втрачав 12-13 мільярдів гривень. [309]

Провідне місце в процесі радикальних економічних реформ, про проведення яких заявив Президент України в своєму виступі в жовтні 1994 р. займала аграрна або земельна реформа. Першим практичним кроком щодо проведення земельної реформи став Указ Президента України від 10 листопада 1994 р. №666/94 «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». Важливість цього указу полягала в тому, що він визначав принципи та механізми роздержавлення і утвердження приватної власності на землю сільськогосподарського призначення. Передбачалося, що ці заходи будуть втілені за три етапи – роздержавлення землі, розподіл землі, отриманої господарствами, між тими, хто її обробляє, конвертація отриманих селянами сертифікатів у державні акти про приватну власність на землю і створення на цій основі повноцінного ринку землі. [230, с. 310–311]

Наступним нормативно-правовим актом у цій сфері став Указ «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям», який вийшов у серпні 1995 р. Його основна мета полягала в започаткуванні процесу паювання, тобто розподілі між селянами земель, що належали колишнім колективним і радянським господарствам. Більш того, указ передбачав комплекс конкретних структурно-організаційних заходів щодо втілення реформи в життя, чим він суттєво відрізнявся від законів та постанов парламенту, що досить часто супроводжувались лише декларативним характером та намірами про діяльність. Важливим для регулювання орендних відносин в с/г був Указ «Про оренду землі» (1997 р.), який унормовував порядок передачі земельних ділянок, що належали сільським мешканцям в оренду різним видам господарських підприємств.

Нагальною проблемою, що заважала ефективним змінам в с/г було питання трансформації колективних с/г підприємств. Після переобрання Л. Кучми на другий президентський термін ним був підписаний в грудні 1999 р. Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного

сектора економіки», який врегулював питання зміни колгоспів на інші форми господарських товариств. За підсумками першого півріччя 2000 р. змінили свою організаційно-правову форму 11,8 тис. КСП, майже 90 % колективних господарств. На їхній основі було створено 21,6 тис. господарських товариств. В результаті цього власниками земельних паїв стали 6,3 млн. селян, що становило третину всього сільського населення. [226, с. 78–79]

Безумовно, для нових форм с/г підприємств необхідна була державна підтримка, що знайшла своє місце в низці Указів Президента Л. Кучми, зокрема «Про фіксований сільськогосподарський податок», «Про підтримку сільськогосподарських товаровиробників». Сприятливі умови були створені і щодо оподаткування. Так, для с/г виробників створили спрощену систему оподаткування та звільнили від сплати ПДВ, вивільнені кошти від якого мали направлятися для зміцнення матеріальної бази аграрних підприємств. Це, в свою чергу, мало стимулювати власників інвестувати в власне виробництво та збільшувати обсяги продукції. Фінансова підтримка агропромислового комплексу з боку держави в 2003 році зросла в 10 разів в порівнянні з 1999 р.

Також, слід зазначити, що за період 1995-2004 рр. було прийнято 32 профільних закони та видано 48 Указів глави держави, що безпосередньо стосувались питань та заходів щодо проведення земельної та аграрної реформи. Своєрідним результатом проведених змін в аграрній сфері стала стабілізація у вигляді припинення падіння виробництва та створення умов для зростання с/г сектору в 2000-2004 рр на 6 % щорічно. [228, с. 246]

Прийняття нового Земельного кодексу в 2001 р. дало надію на запровадження ринку землі та можливість розпоряджатися землями с/г призначення. Однак ВР України в листопаді 2004 р. внесла зміни до кодексу, яким встановила мораторій на продаж земель с/г призначення до 2007 р. Л. Кучма виступав категорично проти мораторію, адже, на його переконання, це створювало штучні бар'єри для розвитку аграрної галузі та вкоріненню ринкових відносин на селі. [74, с. 421] До речі, мораторій діє і до цього часу,

що свідчить про відсутність консенсусу щодо цього питання серед політичного істеблїшменту «післякучмівської доби».

Безумовно, завдання, які поставив Президент Л. Кучма перед собою були досить амбіційними та ризикованими, але це було життєво необхідно в умовах проблемної економіки та кризи всередині країни для проведення структурних та якісних змін, для кардинальної перебудови економічного життя України. Глава держави з однієї сторони був прихильником ринкових трансформацій, проте радянський досвід ракетобудівника та керівника «Південмашу» змушували його проводити досить обережну політику щодо реалізації ринкових засад розвитку економіки.

Результати проведених реформ слід оцінювати по наступних цифрах. У період 1995-1999 рр. темпи зниження ВВП скоротилися з 13,9% до 5,5 %, а інфляція зменшилася з 393% до 54%. За час другої президентської каденції, на яку припав період економічного росту, збільшення розміру ВВП склало в середньому 8,4 %, а інфляція стабілізувалася на рівні 10, 4%. Слід зауважити, що за підсумками 2004 р. приріст ВВП склав рекордних 12,1% за всю історію незалежної України. Безумовно, це було наслідком дій, які були здійснені Л. Кучмою та представниками економічного блоку його команди.

Відомий шведсько-американський економіст А. Аслунд дав діяльності Л. Кучми наступну характеристику: «Кучма починав свою першу каденцію як реформатор. Якби він таким і залишився, то міг би нівелювати зростання могутності нових капіталістів, які мали глибоко вкорінені у державні інституції інтереси, і можливо, запобіг би крайнім формам олігархізації. Та оскільки він почав перейматися відсутністю економічного зростання і більше дослухатися до порад своїх колишніх колег із червоного директорату, багато з яких уже були на шляху становлення як олігархи, то повернувся до поступових реформ і погодився на меншу прозорість процесу приватизації, регулювання економіки та ухвалення політичних рішень. Своїми діями він підживив консолідацію влади з олігархами, гарантуючи у такий спосіб їхню політичну підтримку для себе». [266, с. 258–259]

Отже, підсумовуючи вище зазначене, слід констатувати, що економічна політика Президента України Л. Кучми мала досить неоднозначні наслідки. Безумовно, комплекс реформ та заходів в фінансово-економічній сфері, що був в більшій мірі реалізований командою глави держави досяг основних цілей і призвів до стабілізації наприкінці 1990-тих рр. та заклав передумови для економічного росту на поч. 2000-х рр. Запровадження гривні стало невід'ємною частиною дій в цьому напрямку, що призвело до збалансування державного бюджету та лібералізації цін. Однак, не слід ідеалізувати проведені заходи, адже вони містили велику кількість негативних рис: половинчатість реформ, непослідовність в їх проведенні, непрозорість проведення приватизації та, як наслідок, формування фінансового-олігархічних груп. В цілому, можна стверджувати, що економічна ситуація в державі була нормалізована наприкінці його першого президентського терміну після надзвичайно глибокого падіння економіки початку та середини 1990-тих рр. В цей же час, були закладені передумови для зростання реального сектора економіки та виходу України на новий етап розвитку, що яскраво проявилось за часів другої каденції Л. Кучми. Тим не менше, незважаючи на низку досягнень, українська економіка продовжувала являти собою симбіоз пережитків радянської командно-адміністративної системи та ринкових елементів, що не сприяло її реальному та капітальному реформуванню.

3.2. Участь Л. Кучми в конституційному процесі

Після перемоги Л. Кучми на дострокових президентських виборах 1994 р. перед ним постала низка проблем, які потребували ефективного, з погляду країни, вирішення в короткостроковій перспективі. Серед них слід виділити складну соціально-економічну ситуацію в державі, ядерне роззброєння України, сепаратизм у Криму, а також відсутність Конституції та нормальних конструктивних відносин з ВР України. Питання Конституції та діяльності,

спрямованої на її прийняття, розглядаються та досліджуються науковцями та дослідниками як з юридичного боку, так і з історичного ракурсу. Проте в таких працях не висвітлюється належним чином місце Президента Л. Кучми в новітньому українському конституційному процесі. Зокрема, слід ґрунтовніше дослідити участь Л. Кучми в розробці та прийнятті Конституції 1996 р., а також в здійсненні політичної реформи, яка була реалізована в 2004 р.

Варто зазначити, що конституційний процес займав чільне місце в програмах кандидатів в народні депутати та Президенти протягом виборчих кампаній навесні та влітку 1994 р. В суспільстві існувала необхідність та запит на прийняття нової Конституції, адже продовжувала діяти ще Конституція УРСР 1978 р. зі змінами та доповненнями, які, однак, корінним чином не змінювали державний лад. Зокрема, передвиборна програма кандидата в Президенти Л. Кучми передбачала «термінове прийняття нової Конституції як основи законотворчості, формування громадянського суспільства національної злагоди, а також створення авторитетної виконавчої влади на засадах компетентності, порядності та відповідальності». [220, с. 184]

Новообрана ВР України відразу після початку своєї діяльності розпочала роботу над пошуком варіантів продовження конституційного процесу, адже діяльність попередніх комісій з розробки Конституції була неефективною та не мала підтримки в сесійному залі.

Президент України був дуже занепокоєний затягуванням і відсутністю прогресу в просуванні конституційних ініціатив, тому 7 вересня 1994 р. надіслав парламентарям лист зі зверненням, в якому досить критично висловився щодо пропозицій, які були напрацьовані Комісією ВР України з питань правової політики і судово-правової реформи щодо формування складу Конституційної Комісії. Він зауважив, що в проекті парламентської Конституційної комісії не відображені реалії політичної ситуації в суспільстві та є незрозумілими критерії щодо кількісного складу майбутнього органу, що мав займатись створенням проекту Основного закону. Глава держави

запропонував до 12 вересня внести пропозиції щодо персонального складу Комісії, а на першому засіданні парламенту затвердити його. [33, арк. 3–4]

Варто зазначити, що депутати виступали за створення такої комісії як органу ВР України, і це несло в собі загрозу протистояння в подальшій роботі. Можливість такої небезпеки змушувала підійти досить ретельно до пошуку найбільш компромісного та дієвого принципу її формування.

Щодо позиції Президента, то він вважав за необхідне створити Конституційну комісію у складі 39 осіб, в той час як ВР України наполягала на 78 членах. Це було пов'язано зі строкатістю партійного складу парламенту та намаганням усіх політичних фракцій та груп взяти участь в розробці Конституції. Зокрема, Л. Кучма пропонував включити до її складу: Президента та Голову ВР України як співголів Комісії, секретаря, визначеного спільно Президентом та Головою ВР України, по дев'ять представників від кожної з «гілок» влади, вісім представників від різних регіонів України та одну особа від АРК. 12 вересня 1994 р. Президія ВР України розглянула лист Президента та прийняла постанову, згідно якої доручила Комісії з питань правової політики і судово-правової реформи сформулювати та надати нові пропозиції щодо формування Конституційної комісії. [33, арк. 18–20]

Проблема у її формуванні, крім зазначених розбіжностей у підходах, полягала й у тому, що за чинною на той момент Конституцією прийняття нового Основного Закону відносилось до повноважень ВР України. Проте, це не виключало можливості внесення іншими суб'єктами законодавчої ініціативи свого проекту Конституції. Це в собі несло загрозу появи великої кількості проектів, які б довго обговорювалися та були б неприйнятними через відсутність єдиного погодженого документу.

В результаті численних дискусій 20 вересня 1994 р. була прийнята Постанова ВР України «Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)». Вона передбачала, що парламент та глава держави мали делегувати до цієї комісії по п'ятнадцять осіб,

один представник визначався ВР АРК, сім – судовими органами і Генеральною прокуратурою. Загальна чисельність комісії мала становити 40 осіб. [108]

10 листопада 1994 р. ВР України ухвалила Постанову «Про склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)», яка налічувала 41 особу і очолювалась Л. Кучмою та О. Морозом. Секретарем Комісії було призначено А. Корнєєва, керівника групи Адміністрації Президента України по зв'язках з ВР України. До складу ввійшли такі відомі широкому загалу представники як: А. Гальчинський, С. Головатий, М. Горинь, О. Ємець, І. Заєць, В. Стретович, В. Тацій, а також керівник попередньої Конституційної комісії, тодішній Голова КСУ Л. Юзьков. [109]

На першому пленарному засіданні Конституційної комісії 28 листопада 1994 р. у виступах її Співголів та інших членів була висловлена впевненість у тому, що Конституція буде прийнята. Так, Л. Кучма стверджував: «Моя позиція чітка й однозначна: подальше затягування конституційної реформи та прийняття нової Конституції буде нічим невиправданою політичною помилкою, відповідальність за яку нестиме Верховна Рада, Президент і Конституційна комісія». [93, с. 81]

Також Президент вважав за необхідне прийняти закон про владу, так як відносини між законодавчою та виконавчою владою були досить напруженими і не існувало чіткого розмежування повноважень між ними. «Необхідність невідкладного усунення зазначених суспільних перешкод, – додавав Л. Кучма, – і спонукала Президента ініціювати прийняття Конституційного закону про владу. За моїм переконанням, це має бути своєрідна мала Конституція, взаємна угода «гілок влади» щодо співробітництва в кризовий період, яка ввійде складовою частиною в майбутній Основний Закон». [34, арк. 63]

Для початку роботи над напрацюванням нової Конституції за основу був взятий проект від 26 жовтня 1993 р. Важливим було й те, що на своєму першому пленарному засіданні Конституційна комісія прийняла за основу Положення про Комісію, план її роботи та інші документи. На наступному засіданні Комісії 28 листопада 1994 р. було створено сім секцій, до складу яких

було залучено членів Комісії від різних органів державної влади для повноцінного представництва. [34, арк. 99]

На засіданні 27 грудня 1994 р. були винесені на розгляд та обговорення спірні питання, зокрема суспільно-економічного ладу, закріплення назви «український народ» чи «народ України», ставлення держави до титульної нації та національних меншин, одно- чи двопалатності парламенту тощо. Обговорення цих питань викликало досить жваву дискусію, проте члени Комісії дійшли згоди не голосувати їх, попередньо не опрацювавши ці позиції. Слід зауважити, що Співголова Конституційної комісії Л. Кучма також пропонував не вирішувати долю спірних питань. Така позиція розробників Основного закону була зумовлена розглядом президентського законопроекту «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який бурхливо обговорювався на засіданнях парламенту і наступного дня після засідання Комісії, 28 грудня 1994 р. був прийнятий за основу. [265, с. 54]

На наступному пленарному засіданні, 6 березня 1995 р., Л. Кучма оголосив пропозицію провести засідання в три етапи, детально обговоривши кожен з розділів, розроблених відповідними секціями. Після цього планувалось продовжити засідання комісії з метою узгодження спірних питань та створити Робочу групу для напрацювання єдиного тексту проекту нової Конституції. На цьому засіданні розгорнулася дискусія щодо статусу Президента в державі. Зокрема, секція, очолювана О. Ємцем дійшла висновку, що Україна має бути президентською республікою. Ці пропозиції викликали критику з боку значного числа учасників засідання. Висновки секції, озвучені О. Ємцем не дістали підтримки і у головуючого на засіданні Л. Кучми. Адміністрація Президента вважала, що конституційне визначення Президента як глави виконавчої влади є недоцільним, а тому пропонувалось визначити особливий статус – фактично над усіма «гілками» влади. Водночас Л. Кучма позитивно ставився до пропозицій про утворення двопалатного парламенту. [35, арк. 29-30]

Як бачимо з вище зазначеного, процес напрацювання Конституції завис в повітрі, що свідчило про різне бачення кожної з гілок влади функціонування державного механізму. Суспільство також було втомлене від зволікання в прийнятті конкретних рішень протягом чотирьох років.

У зв'язку з цими обставинами секретар комісії А. Корнєєв 10 травня 1995 р. звернувся до Л. Кучми і О. Мороза з листом, у якому закликав у терміновому порядку організувати нараду координаторів секцій Конституційної комісії за участю провідних експертів. Нарада була скликана Президентом і Головою ВР України 30 травня 1995 р. Цьому передували важливі події, зокрема 18 травня парламент схвалив абсолютною більшістю ЗУ «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» у президентській редакції. По суті, Президент отримував певну перевагу в просуванні конституційних ініціатив. На нараді було вирішено провести завершальний етап роботи над проектом Конституції, чим мала зайнятись Робоча група Комісії, створена Співголовами. [265, с. 58] Також було досягнуто консенсусу щодо введення в дію ЗУ «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», шляхом підписання Конституційного Договору між Президентом та ВР України. 7 червня на засіданні парламенту відбулося голосування щодо Договору, що включав повний текст ЗУ «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», і 240 народних депутатів підтримали цей документ.

Договір набрав чинності 8 червня 1995 р. після його підписання Президентом та Головою парламенту. [151, с. 1–2] 19 червня 1995 р. Л. Кучма та О. Мороз видали Розпорядження Співголів Конституційної комісії «Про утворення Робочої групи Конституційної комісії», де її завданням було доопрацювання єдиного тексту Конституції на основі напрацювань та висновків секцій. [36, арк. 126]

Досить цікава дискусія розгорнулася на засіданні комісії 18 вересня 1995 р. В своєму виступі лідер КПУ П. Симоненко підняв питання мови, звинувативши Президента в невиконанні своїх передвиборчих обіцянок щодо надання офіційного статусу російській мові. Л. Кучма у відповідь на цю позицію заявив

наступне: «Я сказав, і ще раз хочу повторити, що Президент виступав за офіційну мову. А державна мова всюди, в тому числі і на фракції казав я, повинна бути одна». [36, арк. 43] Цим твердженням Президент підтвердив свою позицію щодо єдиної державної мови, чим зняв всі можливі провокації та запитання.

У середині жовтня 1995 р. АПУ надіслала комісії прохання надати Л. Кучмі напрацьовані матеріали проекту Основного Закону для ознайомлення, оскільки Президент мав відбути в тривалий візит до Латинської Америки. На той час були підготовлені розділи, що стосувалися загальних засад, прав і свобод людини і громадянина. Крім того, були напрацьовані документи щодо народного суверенітету та парламенту (у варіантах однопалатного і двопалатного). Наприкінці жовтня 1995 р. Робоча група завершила підготовку тексту Конституції і передала його для ознайомлення главі держави. Після цього проект був відправлений на остаточне редагування і 15 листопада 1995 р. був поданий на розгляд до комісії.

Пленарне засідання з обговорення проекту відбулося 23 листопада 1995 р., на якому Л. Кучма привітав усіх з тим, що «є вже робочий варіант нової Конституції України», і що «доручення минулого засідання про необхідність мати повний проект Конституції виконане». [37, арк. 1] Під час обговорення статей тексту Конституції 11 березня 1996 р. Президент Л. Кучма визнав, що проект не є ідеальним, проте є наразі оптимальним для компромісу між усіма учасниками процесу. Глава держави висловив побажання, щоб при розгляді проекту Основного закону в сесійній залі включити до тексту право законодавчої ініціативи Кабміну. Також було прийнято рішення попередньо схвалити проект за основу. [38, арк. 116]

Перед заключним зібранням Конституційної комісії її члени внесли свої зауваження. Л. Кучма зосередив свою увагу на трьох позиціях, які пропонував включити до тіла Конституції: обов'язкове надання права законодавчої ініціативи уряду, визначення назви, форми та порядку регулювання статусу

АРК, здійснення нагляду за законністю органами прокуратури до завершення судово-правової реформи. [39, арк. 77–80]

З метою вирішення усіх процедурних питань 18 березня 1996 р. було проведене останнє засідання Конституційної комісії, на якому було вирішено направити узгоджений проект Конституції до ВР України. Проте були висловлені зауваження О. Морозом, який наполягав на продовженні консультацій щодо обговорення тексту, напрацьованого комісією. Незважаючи на це, проект Конституції був представлений 20 березня 1996 р. на спеціальному засіданні парламенту, на яке були запрошені також розробники Основного Закону. З невеликими доповідями про проект Конституції виступили Президент і Голова ВР України як Співголови Конституційної комісії. Л. Кучма наголосив на демократичному характері проекту, зазначив, що «проект є результатом спільної кропіткої тривалої роботи великого колективу людей, які практично репрезентують усі верстви і складові нашого суспільства» [119], і закликав депутатів невідкладно приступити до розгляду документа. Проте депутатський актив не був налаштований конструктивно, тому питання було розглянуто лише 17 квітня.

5 травня 1996 р. було створено Тимчасову спеціальну комісію по опрацюванню Конституції України. До її складу увійшло 28 народних депутатів з 12 різних політичних фракцій та груп. Очолив Тимчасову комісію народний депутат з групи «Центр» М. Сирота. З 28 травня по 4 червня тривав розгляд проекту Конституції в першому читанні, який завершився успішним прийняттям рішення 258 голосами. Проте прийняття даного документу не було безхмарним. Напередодні голосування представники депутатських фракцій і груп лівого спрямування досить довго не бажали приступати до розгляду питання по суті та просто-на-просто не реєструвались в сесійній залі парламенту, що не давало можливості розпочати засідання через відсутність кворуму. Їхні аргументи були на користь того, що Президент Л. Кучма після прийняття запропонованого документу за основу оголосить про призначення всеукраїнського референдуму для прийняття Конституції в цілому. Слід віддати

належне главі держави, який спростував доводи щодо референдуму в сесійній залі парламенту: «Я хочу, шановні народні депутати, ... однозначно заявити, що Президент не збирається одноосібно, без розгляду цього проекту у другому читанні, виносити проект без погодження з більшістю Верховної Ради на референдум». [120]

Процедура другого читання була не менш напруженою, ніж прийняття проекту за основу. Зокрема, 26 червня правоцентристські фракції відмовились брати участь в засіданні, чим заблокували розгляд питання прийняття Конституції в цілому. Після відмови депутатів та безуспішних спроб поновити роботу ВР України Л. Кучма підписав Указ «Про проведення всеукраїнського референдуму з питання прийняття нової Конституції України», який призначався на 25 вересня 1996 р. На всенародне обговорення виносився проект Конституції, схвалений Конституційною комісією без напрацювань Тимчасової спеціальної комісії. Також в парламенті був розпочатий збір підписів для звернення до Президента про узгодження проекту Конституції та взяття за основу варіанту 17 червня для подальшого спільного винесення на референдум. За два дні було зібрано 240 підписів народних депутатів, що представляли дев'ять фракцій та груп. [201, с. 43]

Враховуючи такий хід подій на наступний день, 27 червня 1996 р., розпочалось пленарне засідання ВР України, яке тривало майже добу. В результаті постатейного розгляду Конституції та доповіді Голови Тимчасової спеціальної комісії М. Сироти з кожного питання Основний Закон України був прийнятий 28 червня 1996 р. 315 голосами. Л. Кучма звернувся до депутатів після успішного голосування і зазначив, що прийняття Конституції ввійде в історію як історична подія та подякував усім, хто працював над текстом документу протягом усіх етапів конституційного процесу.

Слід зазначити, що після прийняття Основного закону Указом Президента України від 12 липня 1996 р. №553/96 було визначено основні заходи щодо введення Конституції в дію та приведення законодавства до її норм. Так, органам державної влади та академіям системи НАН доручалося провести

роз'яснювальну роботу серед громадян та порядку застосування її положень. Кабмін та АПУ мали підготувати проекти ЗУ «Про Кабінет міністрів України», «Про столицю України – місто Київ», «Про місто Севастополь» та «Про обласну та районну державну адміністрацію». [130]

Невдовзі 6 серпня глава держави підписав указ «Про Положення про Комісію з координації заходів щодо запровадження нової конституції України та її склад». Передбачалось, що комісія повинна була здійснювати контроль за процесом запровадження Конституції та розглядати правові акти, які були пов'язані з її імплементацією. До складу комісії увійшло 31 член на чолі з Л. Кучмою. [131]

На першому засіданні комісії, що відбулося 19 вересня 1996 р. Л. Кучма виступив з промовою, в якій визначив першочергові завдання для членів комісії. Зокрема, необхідним заходом повинно було стати налагодження системи правового виховання та правової освіти, встановлення ефективного контролю за здійсненням та дотриманням Конституції. Також Президент наголосив на важливості приведення всієї нормативно-правової бази у відповідність з Основним Законом, напрацювавши та прийнявши при цьому пакет необхідних законодавчих актів. Важливе місце відводилось питанню кодифікації українського законодавства. [58, арк. 38] Серед основних рішень, що були прийняті на цьому засіданні варто виділити постанови щодо запровадження занять у закладах освіти з вивчення конституційних положень як форми патріотичного і громадянського виховання, створення загальнодержавного центру для роз'яснення Конституції на телебаченні. [58, арк. 65] Тобто бачимо, що Президент з членами комісії основні зусилля спрямували на проведенні роз'яснювальної роботи серед населення та використанні найбільш прийнятних та ефективних засобів інформаційного характеру для втілення поставлених завдань.

Варті уваги рішення, що були прийняті на засіданні комісії 20 листопада 1996 р. Так, учасники зібрання підтримали ініціативу щодо виготовлення текстів Конституції України мовами національних меншин. Особливе

доручення надавалось Міністру юстиції – створити робочу групу для підготовки пропозицій щодо вирішення правових питань, пов'язаних з особливостями запровадженнями Конституції України в АРК. [59, арк. 12] Така значна увага була не випадковою, адже ситуація на півострові залишалася напруженою, незважаючи на вжиті заходи щодо викорінення сепаратистських настроїв і рухів роком раніше. В свою чергу, Президент запропонував ввести на телебаченні рубрику-програму «Жити за Конституцією» і дав доручення міністру інформації З. Кулику здійснити відповідну роботу в цьому напрямку. [59, арк. 18а]

Досить бурхливим виявилось засідання 28 січня 1997 р. Л. Кучма досить жорстко розкритикував О. Мороз за ігнорування роботи комісії. В своєму виступі він заявив наступне: «На превеликий жаль, пан Мороз знову не з'явився на це засідання. Вже ж немає сесії. Так що, є пропозиція звільнити його від цих обов'язків, попросити іншу кандидатуру, якщо він такий зайнятий. Нема ні в кого заперечень? Нема. Це третє засідання, він жодного разу не прийшов. Це неповага до Президента. Я прошу передати, що це неповага до глави держави. І в жодній країні таке не допускається. Це сором йому. Коли є можливість виступити, оприлюднити свою ідеологію, він обов'язково приходить, навіть коли його і не запрошують. А тут запрошують, а у нього часу нема». [60, арк. 3–4]

Цей спіч в черговий раз підтвердив той факт, що антагонізм і протистояння між Президентом і Головою ВР України нікуди не зникли, а лише посилювалися. Питання Конституції та її запровадження в дію не стало тим об'єднавчим стрижнем, який зумів би вгамувати непомірні політичні амбіції обох державних діячів.

Варто зазначити, що в подальшому відбулось ще дві зустрічі учасників даної Комісії – 16 квітня та 10 червня 1997 р., на яких не було ухвалено жодних стратегічно важливих рішень для імплементації положень Основного Закону. [61; 62]

Наступний етап конституційного реформування був здійснений уже під час другої президентської каденції Л. Кучми. Ще 15 січня 2000 р. він підписав Указ «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою», який призначався на 16 квітня 2000 р., та мав на меті кардинально змінити співвідношення сил між Президентом та ВР України. До виборчого бюлетеня мало бути включено шість питань: питання розпуску ВР України в разі неможливості протягом місяця сформувати коаліцію чи протягом трьох місяців незатвердження бюджету; створення двопалатного парламенту; зменшення кількості депутатів ВР України з 450 до 300; скасування депутатської недоторканності; зміни Конституції шляхом референдуму; питання довіри ВР України. Останні два питання були оскаржені депутатами в КСУ. [133]

Не можна не відзначити, що паралельно з підготовкою до референдуму, в ВР України відбулися доволі знакові процеси, що ознаменувалися створенням в лютому 2000 р. парламентської більшості, зорієнтованої на Л. Кучму. Це дало можливості для Президента впевненіше реалізовувати свої конституційні задуми, забезпечити парламентську підтримку ініціативам новосформованого уряду В. Ющенка, зокрема щодо прийняття бюджету на 1999 р. та урядової програми дій «Реформи заради добробуту». Також, на посаді Голови ВР України представника лівих сил О. Ткаченка замінив І. Плющ, з яким Л. Кучмі співпрацювати було набагато комфортніше. [257, с. 623] Ці події дістали назву «оксамитової» революції і відіграли значну роль в зміцненні влади українського Президента, який таким способом встановив контроль над парламентом, що свідчило про його схильність до одноосібного керівництва.

Всі питання, які були винесені на всенародне обговорення були підтримані громадянами та отримали від 82 до 90 % підтримки. Проте для імплементації даного рішення потрібна була згода ВР України, яка її не надала – за ініціативи було віддано 251 голос замість 300 необхідних. [239, с. 275]

Безумовно, позицію парламенту можна зрозуміти, адже ніхто з депутатського корпусу не хотів позбавлятися власних повноважень, особливо

недоторканності. Також, цілком слушною є думка М. Томенка, який зазначає, що опозиція досить рішуче виступила проти змін, ініційованих Л. Кучмою на референдумі, який, до речі, відбувся з значними порушеннями. Опозиційні депутати були налякані можливістю послаблення парламентаризму в країні. До того ж, «касетний скандал», який розгорівся наприкінці 2000-го р., унеможливив продовження конституційних перетворень в державі. [311]

Проте, варто відзначити, що глава держави не склав руки і вже на річницю проголошення незалежності 24 серпня 2002 р. заявив про необхідність проведення політичної реформи, що передбачала перехід України з президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного правління. [288, с. 107]

Також, спираючись на результати парламентських виборів, які відбулися в березні 2002 р., Л. Кучмі за рахунок великої кількості мажоритарників вдалося знівелювати перемогу «Нашої України» за партійними списками і забезпечити хитку, проте орієнтовану на нього більшість. Крім цього, по суті, своїм зверненням 24 серпня до українського народу про важливість політичної реформи Президент перехопив ініціативу лівих опозиційних сил. В той же час, опозиція в особі БЮТ-КПУ-СПУ готувалася до вуличних акцій протесту, результатом чого стала акція «Повстань Україно!», яка розпочалася 2 вересня 2002 р. в Києві масовим мітингом. Учасники прийняли резолюцію про негайну відставку Л. Кучми. В маніфестації взяв участь і В. Ющенко, що визначило його перехід в відкриту опозицію до Президента України.

25 вересня 2002 р. Л. Кучма провів зустріч з представниками опозиції (Ю. Тимошенко, Ю. Оробцем, П. Симоненком, О. Морозом), які закликали його подати у відставку, проте Президент категорично заперечив таку можливість. Акції протесту з кожним днем ставали все менш чисельними. Більш того, скориставшись певними суперечностями опозиційних лідерів, Л. Кучмі вдалося 6 жовтня отримати стійку президентську більшість в парламенті, що нараховувала 230 депутатів. Такий результат, безумовно, став перемогою

Президента, так як відкривав можливість для законодавчого забезпечення необхідних йому ініціатив. [263, с. 969]

3 жовтня 2002 р. була утворена Комісія з опрацювання законопроектів про внесення змін до Конституції України та виборчих законів, яка складалась з 50 членів, в основному депутатів, суддів, науковців та представників місцевої влади. Співголовами Комісії стали Г. Васильєв, тодішній Перший заступник Голови ВР України та В. Малярєнко, заступник Голови Верховного Суду України. [136] Незадовго після цього, 6 березня 2003 р. був виданий Указ Президента №197/2003 «Про внесення на всенародне обговорення проекту ЗУ «Про внесення змін до Конституції України», який мав на меті «визначення позиції громадян України стосовно питань перерозподілу повноважень між Президентом України, ВР України і Кабінетом Міністрів України, переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління. [139] Підписуючи указ, Л. Кучма наголошував на тому, що в тексті Конституції 1996 р. закладене протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади. Також акцент спрямовувався на фіксацію в Конституції норм про вибори до парламенту за пропорційною виборчою системою, утворення партіями-переможцями виборів коаліції, яка б формувала уряд. [261, с. 256]

4 вересня 2003 р. після попереднього обговорення в суспільстві в парламенті був зареєстрований законопроект № 4105, який включив в себе положення та ідеї, висловлені неодноразово Президентом щодо конституційних перетворень. З цього моменту офіційно була запущена процедура змін до Конституції. Його авторами виступили С. Гавриш, координатор пропрезидентської більшості в ВР України, співголова Тимчасової спеціальної комісії ВР України по опрацюванню проектів законів України про внесення змін до Конституції України, Р. Богатирьова та К. Ващук. [112] Також був підготовлений ще один, досить схожий варіант, що матеріалізувався в законопроекті № 4180 від 19 вересня 2003 р. авторства С. Гавриша, Р. Богатирьової, К. Ващук і М. Гапочки. [113] Основні новації цих проектів стосувалися перетворення України з президентсько-парламентської республіки

в парламентсько-президентську. Також, важливим моментом, що пропонувався авторами законопроектів, був порядок обрання Президента. Відповідно до змін, глава держави мав обиратися в ВР України за умови схвалення кандидатури двома третинами голосів. Тобто, таким чином, народ позбавлявся можливості участі в всенародному голосуванні та визначення нового Президента України. Це також свідчило про порушення ст. 5 Конституції України, відповідно до якої «єдиним джерелом влади в Україні є народ». [105] Такі зміни були вигідні Л. Кучми, який розглядав можливість залишитися при владі. Проте ці положення викликали хвилю дискусій, які призвели до сутичок серед депутатів, тому під час доопрацювання проектів ці норми були вилучені. Характерно, що обидва законопроекти були підготовлені за участі О. Мороза як Співголови Конституційної комісії, давнього опонента Л. Кучми, ще з часів прийняття Конституції 1996 р.

3 лютого 2004 р. відбулося голосування за основу законопроекту № 4105, який був попередньо схвалений 304 голосами, що давало надію на успішне прийняття змін в цілому. Варто наголосити, що опозиція на чолі з В. Ющенком та Ю. Тимошенко виступали категорично проти цих змін, так як вбачали в цьому загрозу збереження влади Л. Кучмою після закінчення його президентських повноважень.

Слід відзначити, що такі побоювання мали реальне підґрунтя, так як 25 грудня 2003 р. КСУ ухвалив досить неоднозначне рішення у справі щодо строків перебування на посту Президента України, згідно якого Л. Кучма отримав право балотуватися на посаду глави держави втретє. В рішенні зазначалося, що оскільки на момент обрання Л. Кучми на посаду Президента України в 1994 р. в країні не було прийнято Конституцію, то, відповідно, першим його терміном на посаді слід вважати період з 1999 р. [115, с. 50]

Безумовно, таке рішення було сприйнято негативно в суспільстві, про що свідчать настрої серед населення. Так, «Українське демократичне коло» на замовлення Інституту політики 1-9 листопада 2003 р. провело соціологічне опитування, яке показало рівень підтримки ідеї висунення Л. Кучми

кандидатом у Президенти України на третій термін. Підтримували такий варіант 10 %, не підтримували 76 %, важко було відповісти 13% респондентів, не було відповіді в 1% опитаних. [291, с. 49]

Тим не менше, Л. Кучма відмовився балотуватися втретє на найвищий пост в державі, розуміючи що не має достатньої для перемоги підтримки населення. Своє основне завдання він вбачав в якнайшвидшому прийнятті конституційної реформи, на що спрямував усі зусилля.

У своєму посланні до ВР України про внутрішнє і зовнішнє становище держави від 17 березня 2004 р., яке передувало фінальному голосуванню за зміни до Конституції, Л. Кучма зосередив свою увагу на необхідності проведення політичної реформи. Президент заявив, що президентсько-парламентська форма правління відіграла свою важливу роль на початкових етапах державотворення, проте в діючій політичній системі та Конституції були закладені істотні суперечності, що гальмували здійснення подальших політичних та економічних перетворень. Зокрема, він зазначив, що головним у політичній реформі має стати якісне зростання ролі представницьких інституцій, передусім парламенту, а внаслідок цього, політичних партій у розробці та реалізації державної політики. За словами Президента, несформованість соціальної структури суспільства, особливо відсутність потужного середнього класу призвела до того, що діяльність політичних сил спрямована на обслуговування інтересів партійних босів та фінансово-промислових груп. На його переконання, партійна система повинна базуватися на кількох великих політичних партіях, що формуватимуть і відображатимуть політичну волю громадян, задовольнятимуть їхні економічні, соціальні та культурні потреби. Саме тому, політична реформа мала консолідувати українське суспільство, а не призвести до зворотнього ефекту. [174, с. 1]

Слід зазначити, що з вересня 2003 до квітня 2004 рр. проходило обговорення проекту змін до Основного Закону. Уже 8 квітня 2004 р. відбулось голосування за прийняття змін до Конституції, однак табло в сесійній залі висвітлило лише 294 голоси «за», що означало провал конституційних змін, за

які активно виступав Л. Кучма. Це також стало свідченням втрати ним політичного впливу в парламенті.

Після відхилення конституційних змін ця тема відійшла на другий план, адже країна вступила в період президентської виборчої кампанії 2004 р. Від влади висуванцем став чинний на той момент прем'єр-міністр В. Янукович, який був ставлеником сумнозвісного «донецького» клану. Основним опозиційним кандидатом був В. Ющенко, колишній глава уряду, лідер найбільшої фракції «Наша Україна» в ВР України. В першому турі, який відбувся 31 жовтня 2004 р. з невеликою перевагою перемогу здобув В. Ющенко, однак було призначено повторне голосування на 21 листопада, де його суперником став В. Янукович. Другий тур голосування супроводжувався безкомпромісною брудною грою політтехнологів та виборчих штабів кандидатів. Особливо в цьому відзначився провладний кандидат, який з допомогою адміністративного ресурсу забезпечив фальсифікацію виборів на свою користь. Уже ввечері 21 листопада 2004 р. В. Ющенко закликав своїх прихильників захистити результати виборів. Згідно екзит-полів, він впевнено перемагав, проте ЦВК в процесі підрахунку оприлюднила зовсім протилежні дані, явно не на його користь. На підтримку опозиційного лідера почали збиратися люди в Києві на Майдані Незалежності, де розгорнулося наметове містечко. Такі процеси охопили і регіони України, особливо Захід та Центр країни. Лідери опозиції наполягали на визнанні перемоги В. Ющенка та оголошення його законно обраним Президентом. [243, с. 181]

В свою чергу, в ніч з 23 на 24 листопада Л. Кучма, реагуючи на ці події, зробив заяву, в якій зазначив, що «незважаючи на заяви опозиції про те, що в Україні вже немає влади, наголошую – конституційна влада в Україні є, і ця влада легітимна. Вона сформована і діє в суворій відповідності до Конституції і законів України. Президент України, Уряд та інші структури державної влади виконують свої повноваження, забезпечують законний порядок в суспільстві. Наголошую: і на 14-му році Незалежності владу в Україні буде сформовано на основі Конституції і чинних законів держави. А той політичний фарс, який

розіграє сьогодні блок «Наша Україна» разом зі своїми прихильниками, проголошуючи на основі революційної доцільності так званого «народного президента» і закликаючи не виконувати рішень легітимної влади, є вкрай небезпечним і може призвести до непередбачуваних наслідків. Історія не знає випадків, коли б незаконна влада користувалася довірою народу та його підтримкою. Ще раз наголошую, Президента України згідно з Конституцією і Законом обирає народ своєю більшістю. А вердикт народу оголошує Центральна виборча комісія». [303]

Сторони заявили про свої позиції чітко і однозначно, проте вони були діаметрально протилежними. Крім того, прихильники В. Януковича 28 листопада 2004 р. організували з'їзд регіонального керівництва та активу областей Сходу і Півдня України, на якому прозвучали заклики сепаратистського характеру, що передбачали зміну статусу цих регіонів. В свою чергу, Л. Кучма засудив це зібрання і зазначив, що воно не відповідає ні Конституції України, ні законодавству. Тому Президент прийняв рішення розпочати переговори, в результаті чого було досягнуто домовленості про скликання «круглого столу» з врегулювання політичної кризи в державі за участі міжнародних посередників. Так, 1 грудня 2004 р. відбулося зустріч учасників з питання врегулювання політичної ситуації в Україні. В результаті перемовин була оприлюднена спільна заява, яку представив Президент України Л. Кучма. Зокрема, він зазначив наступне: «Дозвольте, шановні друзі, за дорученням «круглого столу» оголосити нашу спільну заяву. Хочу підкреслити, що це компромісне рішення, яке задовольнило на сьогоднішній день усі сторони процесу. Я хочу продемонструвати, що під цим документом стоять усі підписи, без виключення». Були досягнуті наступні рішення: виключення застосування силового сценарію, розблокування органів державної влади, проведення політичної реформи, що передбачало перехід до парламентсько-президентської республіки, вирішення питання з результатами виборів Президента України відповідно до рішення Верховного Суду України. [164, с. 1]

Таким чином, сторони досягли порозуміння щодо нормалізації ситуації в країні. Слід зазначити, що Л. Кучма скористався цією ситуацією сповна, адже зумів знову внести в порядок денний питання конституційної реформи і досягнути згоди опозиції на її підтримку. За таких умов був досягнутий компроміс, внаслідок якого був прийнятий законопроект № 4180 щодо внесення змін до Конституції, а пізніше ЗУ «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV. Враховуючи ці обставини, влада та опозиція домовилися про проведення «третього туру голосування» в обмін на голосування за політичну реформу. 8 грудня 2004 р. ВР України 402 голосами ухвалила в цілому зміни до Конституції, які набували чинності з 1 січня 2006 р.

Ще одним позитивним моментом, що схарактеризував Л. Кучму під час подій «Помаранчевої революції» є не застосування сили проти мітингуючих, до чого його схилили представники В. Януковича та власного оточення. С. Кульчицький, дослідивши ретельно цей момент, з цього приводу зазначає, що Л. Кучма не бажав залишати свій пост, «заплямувавши його кров'ю». Про ставлення Президента до такого розвитку подій свідчать його інтерв'ю та спогади безпосередніх учасників. Л. Кучма в інтерв'ю «Обозревателю» 15 березня 2005 р. на запитання «Чи була у Вас спокуса застосувати силу?» відповів: «Ніколи! Десятки тисяч людей, переважно молодь, вийшли на вулиці. У результаті силового протистояння обов'язково пролилася б кров... Я цього не міг прийняти за жодного повороту подій. Кожна крапля крові падала б на одну людину – чинного президента. Я пишаюсь тим, що за весь час мого президентства в Україні жодного разу не застосовували силу». За свідченням В. Литвина, тодішнього Голови ВР України, питання надзвичайного стану розглядалося на засіданні РНБО України недовго і його розгляд був припинений Президентом. На підтвердження цих слів, В. Медведчук, останній глава АПУ Л. Кучми, в інтерв'ю «Українській правді» заявив, що Президент в той момент поставив крапку щодо розмов про введення надзвичайного стану та застосування сили. [243, с. 226]

Відомий український політолог В. Малинкович зазначає, що «якби Л. Кучма використав силу, його дії були б легальними, проте нелегітимними. Ні більша частина суспільства, ні західна спільнота, з якими Президент змушений був рахуватися, ніколи не визнали б такі дії виправданими». На його переконання, «цілком можливо, що Кучма пішов би на застосування сили, якби йшла мова про продовження його особистої влади. Проте ґрунтовно бруднити руки (можливо, кров'ю) перед самим своїм відходом заради людини, яку йому нав'язали донецькі олігархи, які підірвали до того ж основи його влади, – ні вже, вибачте! І дарма дехто звинувачує Л. Кучму в зраді. Не було ніякої зради, Кучма діяв так, як тільки і міг діяти в подібних обставинах...». [258, с. 30]

Таким чином, можна зробити висновок, що внесок Л. Кучми в конституційний процес є досить вагомим. По-перше, за його активного сприяння та позиції була ухвалена Конституція України 1996 р., яка закріплювала основні засади функціонування держави, визначала повноваження органів державної влади, забезпечувала права і свободи людини. Прийняття Основного Закону було вимогою та критерієм для членства України в Раді Європи. Звичайно, конституційний процес не міг тривати безкінечно, тому Президент вжив всіх необхідних заходів для виправлення цієї ситуації. Друга президентська каденція характеризується його активністю в цьому напрямку, що знайшло своє відображення в конституційних ініціативах Всеукраїнського референдуму 2000 р. та законопроектах, що були розроблені з метою переходу України до парламентсько-президентської форми державного правління. Політична боротьба з парламентом та, в першу чергу, з опозицією за владу, призвела до акцій протестів, що вилилось в «Помаранчеву революцію». Тривала політична криза змусила сторони сісти за стіл переговорів і, як результат, в грудні 2004 р. були внесені зміни до Конституції, що кардинальним чином змінили форму державного правління. Л. Кучма зумів досягти своїх цілей, проте така перемога дісталася йому надто дорого – низький рейтинг, втомленість суспільства від його більш, ніж десятирічного перебування при владі, падіння авторитету внаслідок скандалів та зловживань.

Тим не менше, конституційні зміни після їх прийняття показали свою неефективність за часів президентства В. Ющенка, проте в лютому 2014 р. відновлення дії Конституції 2004 р. стало одним з інструментів повалення диктатури В. Януковича. На сьогоднішній момент Україна користується здобутками саме конституційної реформи другого Президента України Л. Кучми.

3.3. Діяльність в сфері національної безпеки та оборони

Національна безпека і оборона є ключовими, наріжними каменями, від яких залежить стабільне та ефективне функціонування будь-якої держави. Не є виключенням в цьому плані і Україна, для якої після здобуття незалежності постала низка викликів, які необхідно було швидко та рішуче вирішувати, виходячи насамперед, з позицій відстоювання національних інтересів. Гострі та нагальні проблеми національної безпеки та оборони України стали серйозними випробуваннями на зрілість Л. Кучми як глави держави та Верховного головнокомандувача відразу після його обрання на посаду Президента. Серед найбільш проблемних та актуальних моментів, на нашу думку, варто виділити наступні: «кримське питання», процес ядерного роззброєння України, формування фінансово-промислових олігархічних груп, «справа Гонгадзе» та «касетний скандал», реформування ЗСУ.

Серед першочергових кроків, які стали необхідними в процесі становлення України як незалежної та неподільної держави було питання вирішення «кримського сепаратизму». Слід зауважити, що ця проблема залишилася невирішеною його попередником. Варто нагадати, що ще будучи кандидатом в Президенти, незадовго до виборів, Л. Кучма висловив занепокоєння щодо загострення ситуації в Криму. Він зазначив, що прийняті рішення ВР АРК про відновлення дії Конституції від 6 травня 1992 р. є помилкою і її потрібно виправити, при цьому виключивши застосування силового варіанту. В якості

шляху до виходу з кризи відносин між центральною владою і керівництвом півострова Л. Кучма запропонував налагоджувати стосунки на основі договору і Конституції України та Конституції Криму в редакції від 23 вересня 1992 р. [158, с. 3]

Після перемоги Л. Кучми на дострокових президентських виборах 1994 року російська сторона висловила надію, що цей факт надасть нового імпульсу в українсько-російських відносинах, зокрема стосовно Криму та Чорноморського флоту. Населення Кримського півострова абсолютною більшістю (80 %) підтримали нового Президента на виборах. З його обранням поширення ідей та закликів щодо приєднання Криму до РФ явно поменшало, проте не знімало складної ситуації з порядку денного. [300, с. 49]

Восени 1994 року ВР України прийняла Постанову про звернення до Президента України як гаранта додержання Конституції і законів України з пропозицією вжити заходів щодо приведення у відповідність актів органів виконавчої влади АРК до норм Конституції та законів України, зокрема указів президента Криму про призупинення діяльності ВР Криму та місцевих рад усіх рівнів, що ведуть до ліквідації народовладдя в автономії. [107]

В цей же час загострюється протистояння на самому півострові між Ю. Мешковим і Верховною Радою Криму, що знайшло своє відображення в війні указів та постанов. 15 вересня 1994 р. «проросійський уряд» Є. Сабурова був відправлений у відставку. На зміну йому прийшов кабінет А. Франчука, що був лояльним до Києва. В свою чергу, популярність президента Криму суттєво впала, що дало змогу українському парламенту в березні 1995 року ліквідувати посаду президента Криму. [287, с. 8]

Досить важливою для розуміння ситуації, що існувала на той час в Криму є інформація аналітичного управління СБУ Президенту України Л. Кучмі про ситуацію в Севастополі станом на 30 грудня 1994 р. В ній зазначається, що лідери Російської партії Севастополя вели активну роботу щодо ініціювання у Федеральних Зборах РФ розгляду питання про статус міста. [54, арк. 4–5]

Також, слід зауважити, що проросійські сили виступили з протестом проти переходу на ринково орієнтовану економіку та політики лібералізації цін, проекту Закону про владу, запропонованого Президентом України Л. Кучмою. В свою чергу сесія Севастопольської міськради 26 грудня ухвалила декларацію ВР Криму про денонсацію Біловезької угоди, а 27 грудня підтримала рішення ВР України про створення узгоджувальної комісії по підготовці законопроекту про владу. [54, арк. 6–7]

Постійний Представник Президента України в АРК В. Горбатов у своєму листі від 8 лютого 1995 р. щодо порушення державними органами Криму Конституції України та законів України інформував, що 30 січня вніс подання про прийняті з порушенням Конституції України та законів України нормативно-правових актів ВР АРК для розгляду питання про їх скасування як таких, що протирічать Конституції України. [54, арк. 27]

В лютому 1995 р. Ю. Мешков надіслав на ім'я Президента України листи, в яких запропонував в якості кроку для виходу з кризи приєднатись Україні до Митного Союзу та підтримати ініціативу розмістити в Криму штаб-квартиру СНД чи майбутнього Євразійського Союзу. Керівник головного управління зовнішньої політики Адміністрації президента В. Фуркало рекомендував Президенту України не відповідати, не створюючи підстав для використання листів в якості підтримки Президентом України позицій Ю. Мешкова. [54, арк. 36–43]

Уже в березні 1995 р. Президент України Л. Кучма підписав Указ, згідно якого прем'єр-міністр АРК призначався безпосередньо главою держави, за поданням голови Верховної Ради АРК, а члени уряду АРК – Кабміном. [128] В серпні 1995 р. цей порядок призначень був дещо уточнений – прем'єр-міністра АРК відтепер призначала та звільняла з посади ВР АРК за погодженням з Президентом України. [129]

Остаточна інституціоналізація відносин України та Криму завершилась ухваленням 28 червня 1996 р. ВР України Конституції України. Її десятий розділ, «Автономна Республіка Крим», недвозначно визначає структуру влади,

права та повноваження владних суб'єктів автономії. [105] Правовий статус АРК був визначений 23 грудня 1998 р., коли ВР України прийняла ЗУ «Про затвердження Конституції АРК», яка була ухвалена кримським парламентом 21 жовтня 1998 р. [101] Цей закон, по суті, став політико-правовим компромісом між владними верхами України та Кримського півострова.

Не менш нагальною проблемою національної безпеки для Л. Кучми стало питання ядерного роззброєння. Ще 14 січня 1994 р. попередник Л. Кучми Л. Кравчук підписав в Москві Тресторонню угоду, за участі президентів США, України та РФ. По-перше, даний документ визначав графік передачі ядерних озброєнь з України до РФ. Київ мав здійснити цю процедуру за 7-річний термін. По-друге, РФ погоджувалась компенсувати вартість Україні високозбагаченого урану з ядерної зброї. Взамін цього, Україна мала отримати доступ до родовищ збагаченого урану в Росії. По-третє, в угоді містилися гарантії безпеки для України, яка забезпечувалася б США, РФ та Великою Британією, як тільки Україна повністю приєднається до ДНЯЗ як неядерна держава. Зрештою, в договорі було передбачено значну технічну та фінансову допомогу. Він був уособленням визнання існуючих українських кордонів з РФ та інтеграції України в міжнародне співтовариство на правах рівного партнера. [268, с. 281]

Також, не слід забувати, що на той момент існувала проблема стратегічних ядерних сил, розташованих на території України. У січні 1994 р. вони нараховували 1652 ядерні боеголовки, з яких 1240 були розміщені на міжконтинентальних балістичних ракетах класу СС-19 С та СС-24 С. За розмірами свого арсеналу ядерних озброєнь Україна займала третє місце в світі.

Весь 1994 р. йшли тривалі переговори щодо реалізації зобов'язань, взятих сторонами у січні в Москві. Гаранти угоди здійснювали тиск на Україну щодо якнайшвидшого роззброєння – ратифікувати ДНЯЗ український парламент не бажав і просто-на-просто саботував. У Листі Президента США Б. Клінтона до свого українського колеги, надісланому 19 вересня 1994 р., основна увага приділялася майбутньому візиту за океан та питанню підписання американо-

українського договору про партнерство, дружбу та співробітництво. Також американський Президент закликав Україну приєднатися до ДНЯЗ та висловив запевнення, що США, РФ та Велика Британія виступлять гарантами безпеки України. Очільник США наголосив щодо своїх зобов'язань по програмі Нана-Лугара – він поживавив процес надання допомоги, так як саме на цьому пункті акцентував свою увагу Л. Кучма. Варто зазначити, що особливе значення надалося економічній допомозі, а саме направленню американських радників на чолі з Р. Дорнбушем та обіцянкою «G-7» в Неаполі про виділення Україні 4 млрд. доларів протягом двох років після початку справжніх реформ. [52, арк. 33–35]

В жовтні 1994 р. США виділили 440 млн. доларів в рамках Програми Нана-Лугара, хоча передбачалось близько 350 млн. доларів. За активного сприяння та наполегливості Л. Кучми ВР України 16 листопада 1994 р. ратифікувала ДНЯЗ, таким чином виконавши свою частину Тристоронньої угоди. Через три тижні у Будапешті лідери США, Великої Британії та РФ підписали Меморандум про гарантії безпеки України в зв'язку з її приєднанням до ДНЯЗ. Цей документ визначав факт надання гарантій національної безпеки нашої держави в обмін на відмову на володіння ядерним арсеналом. Будапештський меморандум від 5 грудня 1994 р. офіційно зафіксував без'ядерний статус України і містив зобов'язання країн-гарантів визнавати та захищати територіальну цілісність та непорушність кордонів. Через рік до Меморандуму приєднались Франція та КНР. Всі вищезазначені держави зобов'язувались утримуватись від застосування сили проти політичної незалежності України та її територіальній цілісності, не використовувати зброю проти України, забезпечити негайне реагування Радбезу ООН у випадку, якщо Україна стане жертвою агресії. [106]

Вже в червні 1996 р. остання ядерна боєголовка була вивезена з території України. Безумовно, відмова від ядерного арсеналу озброєнь визначила включення України до клубу цивілізованих та мирних держав світу та виходу з ізоляції, забезпечивши при цьому ефективне та конструктивне спілкування з

міжнародними партнерами. І в цьому, безперечно, була велика заслуга Л. Кучми як українського Президента. Проте недостатній рівень гарантій та захисту показав свою неефективність через 20 років, коли одна з країн-гарантів – РФ порушила свої зобов'язання і анексувала Кримський півострів та розв'язала військові дії у східних регіонах України.

Проблеми в забезпеченні України енергоресурсами та корупція, пов'язана з їхнім постачанням, стали уособленням формування олігархічних груп за часів правління Л. Кучми. На думку Т. Кузьо, енергетична корупція негативно вплинула на зовнішню політику і політику безпеки України шляхом поділу еліти країни. Під час десятирічного президентства Л. Кучми українські олігархи зробили свої найбільші накопичення капіталу за рахунок перепродажу російських енергоносіїв, особливо в 1990-ті роки, коли вони завозились в Україну за цінами, нижче ринкових. Колишній прем'єр-міністр П. Лазаренко та його соратниця, генеральний директор Єдиних Енергетичних Систем України Ю. Тимошенко відігравали провідні ролі в енергетичному секторі в 1990-ті роки.

В цей же час представники колишньої радянської номенклатури України трансформували свій політичний вплив в економічний. Українські олігархи та, привнесена ними корупція в енергетичний сектор через створення державної монополії НАК «Нафтогаз України», стала важливим ресурсом для перемоги Л. Кучми на президентських виборах 1999 р. Олігархи відігравали ту ж роль, що й їхні російські колеги під час процесу забезпечення переобрання Б. Єльцина в 1996 р. [312]

Елітарна корупція перемагала над національними інтересами України протягом багатьох років незалежності, в тому числі і десятиріччя президентства Л. Кучми. За десять років президентства Л. Кучми в економіці було вирішено питання створення приватної власності, формування капіталу. В той же час, сформований на реекспорті російських енергоносіїв капітал, став міцним фундаментом для створення в Україні потужних фінансово-промислових груп, що виражали свій вплив через політичних гравців, які перебували у них на

утриманні. Всі ці процеси не могли відбуватися без згоди української влади, уособленням якої був Л. Кучма. Поступово, він з ролі модератора модернізаційних змін перетворився на «третейського суддю» для вузької групи впливових в житті держави гравців – олігархів. Таким чином, він самоусунувся від ролі суб'єкта модернізації, що гальмувало трансформаційні процеси в українському суспільстві та сприяло відставанню української економіки від розвинутих в світі. [280, с. 288–290]

Не можна не погодитися з характеристикою О. Дергачова щодо ролі Л. Кучми в формуванні політичної та фінансової еліти. Зокрема, він відзначає, що Президент здійснював великий вплив на формування політичної та управлінської еліти. На його переконання, при ньому й за його безпосередньої участі в Україні сформувалися кланові політико-економічні угруповання. З цього приводу варта уваги наступна цитата: «...лідери найпотужніших з них набули всіх ознак олігархів та стали в цій якості його основною опорою і в політичному, і в фінансовому, і в державному, і в особистісному вимірах. Відповідно вони широко використовували його самого у своїх інтересах. Бізнесмени, що зрослися з владою, і вища бюрократія, що робить бізнес на владі, стали основними архітекторами політичного режиму на чолі з Леонідом Кучмою...». [275, с. 4]

Складним випробуванням та міцним ударом по позиціях Президента Л. Кучми стало зникнення журналіста Г. Гонгадзе та «касетний скандал» восени 2000 р. 16 вересня 2000 р. головний редактор інтернет-видання «Українська правда» Г. Гонгадзе зник в невідомому напрямку і лише на початку листопада було знайдено його обезголовлене тіло в Таращанському лісі під Києвом. Слід відзначити, що в своїй професійній діяльності він писав досить критичні та викривальні статті, присвячені економічним зловживанням президентського оточення, утискам демократії та свободи слова та проявам становлення авторитарного режиму Л. Кучми.

28 листопада 2000 р. на пленарному засіданні ВР України лідер соціалістів О. Мороз заявив, що має в наявності записи, зроблені в кабінеті Президента

України, які свідчать про причетність керівництва держави до зникнення та вбивства Г. Гонгадзе. За його словами, ці плівки були зроблені майором державної охорони М. Мельниченком, який в цілях власної безпеки емігрував до США, де йому був наданий політичний притулок.

Слід зазначити, що на плівках були зафіксовані голоси, які начебто належали Л. Кучмі, Ю. Кравченку, В. Литвину та Л. Деркачу і доводили їхню причетність до зникнення журналіста. Варто зауважити, що міжнародні експерти, які були залучені до проведення експертизи, не змогли встановити автентичність записів, надавши досить розпливчасті формулювання. В свою чергу, Л. Кучма в телезверненні до українського народу 6 грудня 2000 р. заявив, що розпочалась кампанія по дискредитації образу України і дестабілізації ситуації в країні і пообіцяв, що дострокових виборів Президента та диктатури не буде. [239, с. 280]

Серйозні звинувачення, що пролунали по відношенню до Президента України та компрометували його, були використані опозицією для організації протестів серед українського суспільства. Так, 15 грудня 2000 р. розпочалася акція під назвою «Україна без Кучми», яку організувала низка політичних партій, серед яких Соціалістична партія України, партія Батьківщина, УНА-УНСО та інші. Учасники висували вимоги відставки Л. Кучми з поста Президента України, усунення керівників силових відомств та проведення незалежної експертизи у «справі Гонгадзе». Проте з 27 грудня 2000 р. до 14 січня 2001 р. протести були згорнуті. З другої половини січня відновився другий етап «України без Кучми», який ознаменувався створенням 9 лютого 2001 р. «Форуму національного порятунку» – громадського руху, покликаного домогтися усунення від влади Л. Кучми.

У відповідь на ці дії 15 лютого 2001 р. було оприлюднено спільне Звернення Президента України Л. Кучми, Голови ВР України І. Плюща і Прем'єр-міністра В. Ющенка до українського народу. Причиною до такого кроку з боку керівництва держави стали події, які, на їхню думку, слід кваліфікувати як безпрецедентна політична кампанія проти держави з ознаками

психологічної війни. Зникнення журналіста Г. Гонгадзе та розкритий «касетний скандал», на переконання авторів звернення, стали приводом для нагнітання ескалації в суспільстві певними політичними діячами. Лідери держави висловили жаль і співчуття сім'ї Г. Гонгадзе та вибачились за непрофесійні дії правоохоронних органів в веденні слідства. Крім того, вище керівництво України засудило дії «Форуму національного порятунку» і заявило про відкритість до політичного діалогу з тими силами, які його дійсно прагнуть. [160, с. 1]

9 березня 2001 р. відбулася чисельна демонстрація маніфестантів, які продовжували вимагати відставки Президента України та притягнення його до відповідальності. В цей же день відбулись сутички демонстрантів з міліцією, внаслідок чого 300 осіб були заарештовані. Більшість з них були відпущені на волю в наступні дні, проте 19 було засуджено за «організацію масових заворушень».

Як наслідок, акція протесту, не досягнувши своїх цілей, припинила свої дії через неорганізованість лідерів опозиції та відсутність результатів, а також масової підтримки їхніх дій в суспільстві. Л. Кучмі вдалося утримати свої позиції, проте «Україна без Кучми» стала серйозним дзвінком для української влади та персонально Президента України. Це був, по суті, перший організований протест опозиції в Україні, що ставив політичні питання на чільне місце своїх акцій та свідчив про незадоволення частини еліти та суспільства існуючим порядком в країні.

Дослідник новітньої історії України Г. Касьянов узагальнив різноманітні версії появи «касетного скандалу», висловлені українськими політологами та аналітиками. На його переконання, можна виділити три основні версії. Зокрема, перша передбачає, що записи були зроблені американськими спецслужбами з метою дискредитації Л. Кучми і усунення його з посади Президента з заміною на популярного на той час серед населення та західної спільноти прем'єр-міністра України В. Ющенка. Другий варіант пов'язувався з діяльністю російських спецслужб задля нейтралізації «політики багатовекторності»

Л. Кучми та повернення його в виключну орбіту впливу російського керівництва. Версія є досить правдоподібною, адже ЄС та США відвернулися від Л. Кучми, а РФ підтримала останнього в непростий для нього період. Остання версія – фіксація записів велася з ініціативи українського Президента задля власних цілей з можливістю їх подальшого використання. [239, с. 281]

Безперечно, всі вище висловлені варіанти мають як плюси так і мінуси в своїй аргументації. Проте, безсумнівним залишається той факт, що майор М. Мельниченко, який здійснював фіксацію записів, порушив присягу та діяв несамоостійно, надавши матеріали з певною метою. Не менш важливим є те, що вся ця історія залишає велику кількість запитань, на які немає ствердних, об'єктивних та правдивих відповідей. Однак, не буде викликати заперечень той факт, що велика моральна відповідальність за всі ці події лежить на Президенті України Л. Кучмі, який допустив такий стан речей в суспільстві та не вжив відповідних превентивних заходів, які убезпечили б країну від такого шквалу скандалів, протестів та, безумовно, його особистої дискредитації.

Щодо розслідування резонансної справи, пов'язаної з вбивством Г. Гонгадзе, то слідство виявило, що безпосередніми виконавцями злочину була група працівників МВС на чолі з генералом О. Пукачем, якого в 2013 р. засудили до довічного позбавлення волі за вбивство. Також ГПУ встановила, що наказ О. Пукачу віддав міністр внутрішніх з справ Ю. Кравченко, який в 2005 р. загинув за нез'ясованих до кінця обставин.

В березні 2011 р. проти Л. Кучми була порушена кримінальна справа за підозрою в причетності до вбивства Г. Гонгадзе. З матеріалів справи видно, що після очної ставки з О. Пукачем йому було висунуто обвинувачення. Тодішній перший заступник Генерального прокурора України Р. Кузьмін, який відповідав за цю справу, заявив, що обвинувачення ґрунтується на плівках і показаннях М. Мельниченка та О. Мороза. В свою чергу, 21 жовтня КСУ виніс рішення відповідно до подання СБУ розтлумачити положення ч. 3 ст. 62 Конституції України «Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом». КСУ встановив, що обвинувачення особи у

вчиненні злочину не може ґрунтуватися на доказах, одержаних у результаті порушення або обмеження її конституційних прав і свобод. Також, суд визнав, що допустимими доказами і використання таких в кримінальних справах можуть бути тільки такі фактичні дані, які отримані відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства. [116, с. 161]

Таким чином, рішення КСУ встановило, що записи М. Мельниченка не можуть бути доказами обвинувачення, так як вони були здобуті незаконним шляхом, в порушення процесуального законодавства. Враховуючи це рішення, а воно є обов'язковим до виконання, остаточною та оскарженню не підлягає, 14 грудня 2011 р. Печерський суд міста Києва скасував постанову ГПУ про відкриття кримінальної справи відносно Л. Кучми, визнавши такі дії незаконними. 20 січня 2012 р. Апеляційний суд міста Києва підтвердив законність рішення суду першої інстанції.

Щодо реакції осіб, які були очевидцями цих подій початку 2000-х рр. варто виділити наступні. Зокрема, В. Ющенко в своїх спогадах відзначає, що незважаючи на всі складнощі, які виникали під час їхньої співпраці, він виокремлює момент, коли Л. Кучму звинуватили в причетності до «справи Гонгадзе». На переконання Ющенка, під час їхньої розмови, Л. Кучма заявив, що не причетний до вбивства журналіста Г. Гонгадзе, не давав такого розпорядження і готовий поклястися на Біблії. Стан Л. Кучми в той момент він схарактеризував так: «Мені здавалося, що він дійшов до тієї точки щирості, яку досить складно зіграти. Врешті-решт, він знав, що я до такої клятви поставлюся дуже серйозно: це мало вигляд як посилення до того найвищого, що є, а такими словами не розкидаються просто так». [214, с. 278]

Один з найближчих соратників Л. Кучми по життю і роботі В. Горбулін ці події класифікує таким чином: «Що стосується першооснови касетного скандалу. Я б зіставив ситуацію, пов'язану із загибеллю Георгія Гонгадзе, із ситуацією осені 2004 року, коли від Л. Кучми намагалися добитися команди на використання Внутрішніх військ МВС. Я впевнений, що він не міг віддати такі команди ні в першому, ні в другому випадку. Він за своїм характером не

здатний на такі вчинки. Все моє багаторічне знайомство з ним і різні фази взаємин привели мене до такого висновку». [202, с. 215]

Найбільш ствердною та об'єктивною може слугувати реакція та ставлення матері Г. Гонгадзе Л. Гонгадзе. Вона неодноразово заявляла про вину Л. Кучми, проте після відходу останнього з посади вона змінила свою оцінку, зазначивши в інтерв'ю міжнародному щотижневику «Профіль-Україна» в квітні 2006 р. наступне: « Я прошу вибачення у Л. Кучми, що я про нього погано говорила. Можливо, якби була можливість з ним зустрітися... Але я тоді думала, що президент всесильний, і це він гальмує справу. А тепер я зрозуміла, що Кучма такий, як і всі інші наші президенти. Він не був вільною людиною». [308]

Після порушення кримінальної справи проти Л. Кучми Л. Гонгадзе зробила заяву, зазначивши, що виклики екс-президента в прокуратуру являються комедією, яку вигідно комусь розігрувати, а Л. Кучму в смерті сина не звинувачує. Також, вона підкреслила: « За десять з половиною років цього жаху змінилось три президенти і п'ять генпрокурорів, і ось аж шостий раптом порушує справу проти Кучми. Я екс-президента не ловила за руку і звинувачувати не можу. Як і не можу повірити, що він віддавав наказ вбити мого сина. Можливо, десь розлютився, бовкнув, що потрібно його вивезти за місто і зняти штани, а хтось цим скористався, щоб усунути Кучму. Все було підлаштовано». [306]

Незважаючи на рішення судів, варто підкреслити, що вбивство Г. Гонгадзе та спровокований ним «касетний скандал» завдали важкого удару по Л. Кучмі та призвели до особистих репутаційних втрат, що вилилось в недовіру суспільства та падіння авторитету серед міжнародної спільноти. Більша частина другого президентського терміну пройшла під знаком цих подій і всі зусилля президентської команди були спрямовані на мінімізацію негативного ефекту на становище українського лідера та України, зокрема, в світі.

Розглядаючи становище в сфері оборони та вжиті конкретні заходи щодо неї, то, слід зауважити, що після вступу на посаду в 1994 р. Л. Кучма та його адміністрація вирішили, що силові структури держави потребують всебічного

контролю та аналізу їхньої діяльності з метою вироблення зважених рішень у сфері національної безпеки та оборони держави. 27 лютого 1995 р. Президент України видав Указ «Про утворення Генеральної військової інспекції при Президентові України» [127], перед якою поставили завдання інспекції стосовно всіх військових формувань держави.

Прийняття Конституції України, яка визначила основи діяльності і застосування ЗСУ, інших військових формувань і правоохоронних органів держави, практика їх створення та розбудови вимагали удосконалення правової бази для їх подальшого функціонування і розвитку. Тому Л. Кучмою було поставлено завдання для напрацювання нормативно-правової бази, що забезпечила б регулювання в цій сфері.

Вже в січні 1997 р. Л. Кучма затвердив Державну програму будівництва та розвитку ЗСУ до 2005 р., згідно якої розпочався системний процес створення Збройних сил. Згідно цієї програми було зафіксовано два етапи трансформацій в військовій сфері – будівництво ЗСУ (1997-2000 рр.) та реформування ЗСУ (2001-2005 рр.). Так, згідно пропозицій Президента та Постанови ВР України, прийнятої 22 грудня 1998 р., чисельність української армії визначалась наступним чином: на кінець 1998 р. кількість військовослужбовців встановлювалась у розмірі 320 тис. чол., а ще через рік – на рівні 310 тис. [269, с. 273]

Вартим уваги є той факт, що ще в своїй передвиборчій програмі на виборах Президента 1994 р. Л. Кучма вважав за необхідне створити армію в кількості 150-200 тис. чол., що була б сформована на професійній основі. [170, с. 3]

Фахівці відзначають, що у цей період воєнна безпека держави перебувала у вкрай незадовільному стані. Зокрема, в Сухопутних військах ЗСУ на 1999 р. зберігалася громіздка й витратна система керування, успадкована з радянських часів. За чисельності понад 154 тис. чол. у них було 5 штабів корпусів і 12 бойових дивізій. Боездатність цих дивізій була низькою. [270, с. 22–34]

Існування будь-якої організації, тим паче, такої складної, як ЗСУ передбачає наявність відповідних органів управління. Тому Указом Президента України від 21 серпня 1997 р. було затверджені «Положення про Міністерство оборони України» та «Положення про Генеральний штаб Збройних Сил України». Ще одним вагомим кроком в зміцненні обороноздатності та керованості військами стала ініціатива РНБО України у 1997 р. щодо створення вищого колегіального органу стратегічного керівництва – Ставки Верховного Головнокомандувача, а також покладання ролі основного робочого органу Ставки Верховного Головнокомандувача в умовах воєнного стану на Генеральний штаб ЗСУ. [284, с. 12–16]

13 липня 1999 р. Президент України Л. Кучма виступив на зборах офіцерів ЗСУ, де заявив, що таке зібрання відбувається вперше і в досить непростий, відповідальний момент, який переживає українське суспільство, реагуючи на перипетії президентської виборчої кампанії. Тим не менш, незважаючи на всі складнощі, армія продовжує мати високий рівень довіри від народу. В своїй промові, Верховний Головнокомандувач ЗСУ заявив, що завдяки своїй послідовній і виваженій зовнішній політиці Україна є одним із головних факторів безпеки не лише у Центрально-Східній Європі, а також і в світі. Крім того, Л. Кучма торкнувся і соціальних питань військовослужбовців, зауваживши, що держава у великому боргу перед своїми захисниками. Незважаючи на економічні негаразди, вдалося з 1 липня підвищити розмір грошового забезпечення, а також встановити з 1 вересня щомісячні надбавки за несення військової служби в ЗСУ у розмірі 40 % посадових окладів військовослужбовців. [166, с. 4–5] Безумовно, така турбота про армію не випадкова, адже необхідність заручитися підтримкою військових, які продовжували залишатися однією з найбільш чисельних та дисциплінованих груп суспільства, давала можливість підняти власні електоральні бали та частково згладити незадоволення ЗСУ низьким соціальним статусом та забезпеченням.

Слід зауважити, що наприкінці першої президентської каденції відбувається доволі значна зміна в політиці Л. Кучми щодо національної безпеки. Так, В. Горбулін, секретар РНБО України в 1996-1999 рр. та один з основних розробників Концепції національної безпеки і оборони України та Державної програми будівництва і розвитку ЗСУ, дає досить промовисту оцінку заходам Л. Кучми в цій царині. Зокрема, він відзначає, що «... є два періоди і два Президента Кучми. Починаючи з 1998 р., Леонід Данилович почав переходити до ручних форм правління, а в 1999 р. не провів жодного засідання РНБО. Причиною цього були не тільки президентські вибори. І якщо представити створювану з 1994 р. систему національної безпеки як суцільну стіну, то саме після 1999 р. в ній почали з'являтися глибокі тріщини, які повільно, але незворотно вели її до руйнування восени 2004 р.». [202, с. 213]

Після свого переобрання на другий президентський термін листопаді 1999 р. Л. Кучма в своїй політиці вирішує перейти до конкретних заходів щодо реформування української армії. Так, на розширеному засіданні колегії МО України 14 листопада 2001 р. Президент заявив, що курс на реформування ЗСУ залишається незмінним, незважаючи на проблеми в матеріально-технічному та фінансовому забезпеченні. Він зазначив наступне: «Це, м'яко кажучи, не порядок, коли у проекті бюджету на 2002 рік коштів на реалізацію програми реформування Збройних Сил передбачається у п'ять разів менше, ніж було виділено в нинішньому році... Вимагаю від Уряду стабільного збільшення видатків на оборону пропорційно до зростання ВВП». Також Верховний Головнокомандувач сформулював 5 основних завдань для керівництва оборонного відомства, яке двома днями раніше очолив В. Шкідченко. Так, новому міністру і його команді доручалося розробити програмні документи забезпечення ефективного реформування ЗСУ, прискорити адміністративну реформу в армії, що передбачало скорочення керівного складу, активізувати дії щодо створення нового виду Збройних Сил шляхом об'єднання Військово-Повітряних Сил і Військ протиповітряної оборони, поліпшити забезпечення армії новою технікою та сучасними зразками озброєнь. [165, с. 4]

На виконання практичного завдання забезпечення проведення військової реформи, зміцнення керівництва оборонною сферою 6 грудня 2001 р. Президент України видав Указ «Про заходи щодо дальшого зміцнення обороноздатності держави». [135] Відповідно до нього РНБО України разом з Кабміном, МО України, СБУ мали узгодити між собою положення проектів Концепції національної безпеки України, Воєнної доктрини України та Концепції моделі ЗСУ зразка 2010 року та врахувати в них передовий міжнародний досвід та економічні можливості держави.

Також для забезпечення реформування та розвитку ЗСУ, інших військових формувань, оснащення їх новітніми зразками озброєння та військової техніки Указом Президента України від 4 березня 2003 р. утворена Державна комісія з питань реформування, розвитку ЗСУ, інших військових формувань, озброєння та військової техніки. [138] Серед основних завдань цієї Комісії визначалась підготовка пропозицій з питань розроблення, коригування та реалізації державних програм щодо реформування та розвитку ЗСУ, прийняття нових зразків озброєння та модернізацію існуючої військової техніки.

19 червня 2003 р. ВР України ухвалила ЗУ «Про основи національної безпеки України», який визначав основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. 4 липня 2003 р. Президент України видав Указ «Про проведення оборонного огляду». [141] Основними цілями оборонного огляду були проголошені вдосконалення національної системи оборонного планування, уточнення завдань, структури і чисельності Збройних Сил, інших військових формувань. За результатами оборонного огляду планувалося розробити Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року [94], який би визначав основні шляхи досягнення зазначених цілей.

15 червня 2004 р. Президент України Л. Кучма затвердив Воєнну доктрину України, що становила комплекс заходів забезпечення воєнної безпеки держави. [143] 17 червня 2004 р. на засіданні РНБО України було розглянуто

Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 р., який за результатами розгляду схвалений відповідним Указом Президента України. Важливість цього документу полягає в тому, що вперше в Україні: здійснена реальна оцінка стану ЗСУ та інших військових формувань, доцільності їх утримання в існуючих структурах та чисельності; визначений оптимальний майбутній обрис ЗСУ, інших військових формувань держави, які були б здатні до виконання завдань щодо відвернення та нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України у воєнній сфері, сумісними до дій з військовими частинами збройних сил держав-членів НАТО та ЄС. В Стратегічному бюлетені наголошувалося, що ЗСУ, крім виконання свого основного завдання, можуть також залучатися для нейтралізації загроз національним інтересам всередині держави, серед яких можуть бути розпалення регіонального сепаратизму, етнічних і релігійних конфронтацій, а також тероризм. Логічним результатом реалізації бюлетеня мав стати вступ України до НАТО та скорочення на кінець 2015 р. чисельності ЗСУ до 90-100 тис. чол. [260, с. 116]

Проте через місяць 15 липня 2004 р. в своєму Указі Л. Кучма ввів рішення РНБО України про внесення змін до Воєнної доктрини, відповідно до якого вилучалися пункти щодо підготовки набуття повноправного членства України в НАТО та ЄС. [144] Аргументуючи своє рішення, під час відвідин складів під Новобогданівкою, де в травні відбулася пожежа, що спричинила вибухи боєприпасів, український Президент зазначив, що на «нинішньому етапі Україна не готова вступити до НАТО і знаходиться на такій відстані від Альянсу, як від Євросоюзу». [305]

24 вересня 2004 р. в керівництві Міністерства оборони відбуваються зміни. Так, на зміну Є Марчуку, який відстоював інтеграцію України до НАТО, прийшов новий-старий міністр оборони О. Кузьмук, який за попереднього свого керівництва декларував підтримку співпраці з Альянсом, проте на практиці проводив політику поглибленої військової співпраці з РФ. В. Горбулін з цього приводу зазначає, що «він (О. Кузьмук) не був прихильником

серйозного реформування армії. Це виявилось досить чітко ще в 1997 р. під час роботи над першою редакцією програми реформування... Кузьмук так і не зміг стати замовником для оборонно-промислового комплексу України. З 1996 по 2001 роки на озброєння не було прийнято жодного нового зразка військової техніки, який би реально підсилював ЗСУ у військовому відношенні». [202, с. 245–246]

Таким призначенням Л. Кучми усі питання щодо реформування ЗСУ відповідно до стандартів НАТО були остаточно зняті. Країна, а особливо національна безпека, рухалася в фарватері «політики багатовекторності», що була характерною для президентства Л. Кучми. Реальні кроки, спрямовані на приведення української армії до НАТівського зразка розпочалися вже за наступника Л. Кучми – В. Ющенка, хоча і вони були більш декларативними, ніж дієвими.

Таким чином, варто відзначити, що заходи Л. Кучми в сфері національної безпеки і оборони відзначалися своєю багатогранністю та контраверсійністю. До успішних кроків слід віднести вирішення ситуації на Кримському півострові та придушення сепаратистських настроїв, що несли загрозу територіальній цілісності України. Не менш важливим його заходом можна вважати ядерне роззброєння України, яке сприяло нормалізації відносин з світовим співтовариством. Будапештський меморандум, який відкрив такі можливості, містив зобов'язання країн-гарантів поважати та забезпечувати суверенітет і цілісність України. Проте відсутність конкретних запобіжників в документі через 20 років після підписання засвідчили його неефективність та формальний характер, адже РФ – держава, що брала на себе зобов'язання утримуватися від територіальних посягань, здійснила анексію Криму та розв'язала війну на Сході України. Крім того, проблеми енергопостачання країни та зловживання, пов'язані з ними створили всі умови для створення олігархічних фінансово-промислових груп, що стали опорою влади Президента. Безумовно, це призвело до енергетичної залежності від російської нафти та газу і, як наслідок, стало проблемою для національної безпеки. «Касетний скандал» та формування

міцної опозиції стали викликом особисто для Л. Кучми та ударом по його непохитним позиціям. Невід'ємними елементами його діяльності стали спроби реформування ЗСУ в напрямку приведення до стандартів НАТО та переходу до професійної армії. Наслідки таких дій виявилися в подальшому досить неоднозначними через зловживання щодо управління військовою власністю, падінням обороноздатності країни та консервативністю генералітету щодо проведення якісних трансформацій. Важливою рисою політики національної безпеки і оборони часів президентства Кучми стало балансування в рамках політики «багатовекторності», що не сприяло зміцненню та утворенню авторитету Президента та України як в суспільстві, так і на міжнародній арені.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПОЛІТИКИ «БАГАТОВЕКТОРНОСТІ» В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕЗИДЕНТА ЛЕОНІДА КУЧМИ

4.1. Європейська та євроатлантична інтеграція України в політиці Л. Кучми

Питання вибору зовнішньополітичної орієнтації України стало одним з основних в порядку денному міжнародної політики України після проголошення незалежності. Європейська та євроатлантична інтеграція виступала в якості привабливого варіанту для пострадянських держав, в тому числі і України. Перший Президент Л. Кравчук досить обережно розпочав свою зовнішньополітичну діяльність, прагнучи зблизитись з Заходом, однак при цьому дотримуючись нейтрального статусу України, як це було визначено ще в Декларації про Державний суверенітет України в 1990 р. Після 1994 р. українська зовнішня політика набула певних особливих рис, домінантною з яких стала «прагматичність». Для України «прагматизація» зовнішньої політики, проголошена Л. Кучмою в 1994 р., стала інструментом в досягненні поставлених завдань на міжнародній арені. На думку А. Мойсеєнка, за президентства Л. Кравчука зовнішня політика була нейтральною, а за його наступника Л. Кучми вона стала багатовекторною, а на час завершення другої каденції – зорієнтована на стратегічне партнерство і стала суто проукраїнською. [283, с. 90–91]

Загалом, слід відзначити, що концепція «багатовекторності» вперше була запропонована главою АПУ Д. Табачником. Ця геополітична стратегія фактично визначала зовнішню політику України аж до середини 2000-х рр. Її суть полягала в маневруванні між ЄС, РФ та США і враховувала ментальність різних українських регіонів, проте дозволяла українській державі втілювати

політику, виходячи виключно з прагматичних економічних інтересів. [289, с. 68]

Проте можна не погодитися з В. Ромащенко щодо автора політики «багатовекторності» в українському варіанті. Слід віддати належне В. Горбуліну, який все ж таки був родоначальником ідеї багатовекторності і яка приносила досить успішні результати за час першого президентського терміну Л. Кучми. Зокрема, він відзначає, що: «Він (авт. - Кучма) ходив по цьому тонкому дроті, як добре вимуштруваний канатоходець, іноді навіть без тичини в руках. Я думаю, що мозаїка національних інтересів України складалася так, що ми не могли віддати комусь перевагу, тому що в нас були проблеми у взаєминах і з Росією, і зі Сполученими Штатами. У цьому плані вибирати краще з гіршого або гірше з кращого вкрай важко. Але він умів це робити. Касетний скандал дійсно обеззброїв Л. Кучму. Далі була не стільки політика, скільки гра на виживання. Росія простягнула Л. Кучмі руку, і він її прийняв, але коли виникла проблема Тузли, всі побачили колишнього Кучму...». [202, с. 226]

Саме в цьому і полягає необхідність дослідити діяльність українського Президента Л. Кучми в сфері зовнішньої політики, розглянути сутність «багатовекторності», визначити переваги та недоліки втілених заходів. Особливу увагу слід зконцентрувати на політиці Л. Кучми щодо процесу інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, адже вона викликає значний інтерес в науковому середовищі. Враховуючи сьогоденні трагічні суспільно-політичні події в Україні, пов'язані з російською агресією, а також участь другого українського Президента в мирному переговорному процесі щодо вирішення українсько-російського збройного протистояння, виникає потреба аналізу та вивчення зовнішньої політики України в 1994-2005 рр., її основних засад та закономірностей. Безумовно, основна роль в зовнішньополітичній стратегії того часу належить Л. Кучмі як основному реалізатору ініціатив та заходів на міжнародній арені. Вкрай необхідним для розуміння процесів, що мали місце на межі ХХ та ХХІ ст. є визначення

особистої участі та внеску глави держави в втіленні курсу на євро- та євроатлантичну інтеграцію.

Після обрання на посаду Президента України Л. Кучми зовнішньополітичний вектор молоді незалежної держави був зумовлений наявністю спадщини, котру залишив йому попередник, а також виборчими обіцянками електорату в ході президентської кампанії 1994 р. З одного боку, йому потрібно було завершити програму ядерного роззброєння, розпочату Л. Кравчуком, з іншого – встановити більш тісні відносини з РФ. Такий розвиток подій був запрограмований на весь період перебування при владі другого Президента України. Основна різниця полягала лише в тому, що, маневруючи між впливовими геостратегічними гравцями, він використовував «політику зближення» та «політику дистанціювання» в залежності від ситуації та прагматичності моменту.

Доволі знаковим моментом в прагненні європейської спільноти зміцнити відносини з новою українською владою є позиція Великої Британії щодо підтримки реформ, задекларованих Л. Кучмою. Так, британський прем'єр-міністр Дж. Мейджор у своєму листі на ім'я українського глави держави висвітлює питання фінансової допомоги Україні для підтримки реформ та позитивно реагує на особисте прохання Л. Кучми про її виділення. Зазначено, що ЄС виділив 157 млн. єкю за допомогою програми TACIS та 130 млн. єкю позики на харчові продукти та документи. Також, досягнута домовленість про виділення 200 млн. доларів у вигляді субсидій на підтримку Плану Дій, спрямованих на реформу сектору ядерної безпеки та енергетики, включаючи закриття ЧАЕС. У додаток до цього, Євросоюз пообіцяв надати 400 млн. єкю у вигляді позик Євроатому на звичайних умовах. [52, арк. 76–78]

Потрібно зазначити, що ще у своїй інавгураційній промові Л. Кучма коротко виклав своє бачення місця України на міжнародній арені: «Історично Україна є частиною євразійського культурного та економічного простору. Життєво важливі національні інтереси України зосереджені на території колишнього Радянського Союзу... Ми також пов'язані з цими країнами-

колишніми республіками СРСР-традиційними науковими, культурними, інформаційними та навіть сімейними зв'язками. Українська самоізоляція та її добровільна відмова від власних інтересів на теренах євразійського простору була серйозною політичною помилкою.... Я переконаний, що Україна може взяти на себе роль одного з лідерів євразійської економічної інтеграції та встановити цивілізовані, взаємовигідні відносини між зацікавленими сторонами». [169, с. 2]

Це бачення було діаметрально протилежним від думки жителів Західної України, які вбачали в Л. Кучмі Президента, який орієнтований на «братський союз з Росією». Європейські політики, безсумнівно, теж мали такі побоювання. Також, на саміті СНД в жовтні 1994 р. він підписав угоду про створення Міждержавного економічного комітету, який був передбачений в якості органу, відповідального за координацію у сфері економічного союзу і мав являти собою перший наднаціональний орган, створений в рамках СНД. Але припущення, що Л. Кучма буде більш зговорливий до політичної та військової інтеграції в рамках СНД, виявилися необґрунтованими. Новий український Президент швидко вказав на те, що Україна не поставить свій підпис під будь-якими документами, які вступають в протиріччя з Конституцією та законами, відмовившись від попередніх домовленостей щодо колективної безпеки на теренах СНД, і заявив, що він не ставав Президентом України «для того, щоб стати васалом Росії...». [268, с. 29]

У той же час глава держави в жовтні 1994 р. оголосив комплексну програму реформ для розширення ринків збуту української продукції, стабілізації фінансової та грошово-кредитної системи України, а також інтеграції країни в світову економіку. Така політика була зумовлена необхідністю зміни фокусування уваги до зовнішньополітичної діяльності України та Президента. Зокрема, Л. Кучма дав зрозуміти, що Україна буде продовжувати відносини з Росією та СНД, але не за рахунок відносин з США та Західною Європою, на допомогу яких Київ покладав великі надії, щоб полегшити реформи. Більш того, підписання Л. Кравчуком в січні 1994 р.

Тристоронньої угоди, згідно з якою Україна погодилася ратифікувати ДНЯЗ як неядерна держава, стало сигналом та суттєвим аргументом Заходу для надання такої допомоги.

Варто зазначити, що в період 1994-2005 рр. європейський напрям української зовнішньої політики все ж таки став домінантним та пріоритетним, хоча співробітництво з РФ та іншими країнами СНД продовжувалося і розвивалося. Тобто, характерною ознакою даного періоду стала тісна інтеграція України з різноманітними європейськими структурами та інституціями: зокрема, 14 червня 1994 р. було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, яка була ратифікована українським парламентом 10 листопада 1994 р. та набула чинності в березні 1998 р. За цією угодою сторони брали на себе зобов'язання щодо розширення політичного співробітництва та економічної взаємодії. Важливим пунктом даних домовленостей було проведення ринкових економічних реформ, які дозволили б Україні в 1998 р. розпочати переговори про зону вільної торгівлі з ЄС. Також особливе значення приділялося політичній співпраці, яка мала здійснюватись на найвищому рівні та парламентській взаємодії – утворювався Комітет Парламентського Співробітництва, що дозволяло налагодити зв'язки з європейськими політичними партнерами. [122]

Європейський вибір України, на переконання Л. Кучми, обумовлювався усвідомленням необхідності загальноєвропейської інтеграції як важливого чинника державної незалежності, безпеки, політичної стабільності, економічного розвитку та соціальної злагоди у суспільстві. Ідея євроінтеграції України була достатньо чітко визначена в «Основних напрямках зовнішньої політики України» та у його програмі «Шляхом радикальних реформ», яка була прийнята ВР України у 1994 р. Реалізуючи цей курс, Україна розпочала конкретну роботу для налагодження відповідних контактів з Європейською комісією. 11 червня 1998 р. була вперше затверджена Указом Президента № 615 «Стратегія інтеграції України до ЄС». [252, с. 649]

Відразу після свого переобрання на другий президентський термін у грудні 1999 р. було прийнято прихильну до України Спільну стратегію ЄС, а у вересні 2000 р. рішенням Л. Кучми нарешті було створено Національну раду з питань адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу. 14 вересня 2000 р. Президент України затвердив Програму інтеграції України до ЄС, яка мала стати головним інструментом реалізації євроінтеграційної підготовки.

Після парламентських виборів в березні 2002 р. в парламенті був утворений профільний комітет з питань євроінтеграції. 18 червня того ж року Президент України у своєму посланні до депутатів ВР України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр.», заявив про необхідність вступу до ЄС і НАТО. [273, с. 37]

Проте «касетний скандал» та «кольчужна справа» внесли істотні корективи в питання євроінтеграції України. Західні партнери були дуже розчаровані Л. Кучмою і відмежувалися від активної співпраці, що в 2001-2002 рр. містила ознаки певної ізоляції та несприйняття українського лідера як рівноправного учасника міжнародних відносин після хвилі скандалів, пов'язаних з його ім'ям та президентським оточенням.

Тривожні заяви щодо перспектив євроінтеграції прозвучали під час робочого візиту Президента України до Словаччини 7-10 березня 2003 р. Л. Кучма заявив, що Україна як частина Європи хоче визначеності у взаєминах з ЄС. Він зазначив, що наша держава не розуміє, коли їй пропонують з сторони євроспільноти статус сусіда, адже приналежність України до Європи визначена географічно. Глава держави підкреслив, що Україна прагне визначеності в відносинах з ЄС, так як від цього залежить економічна політика в рамках СНД. На думку О. Сохара, цією заявою український Президент, по суті, поставив ультиматум європейцям щодо майбутньої співпраці – або ЄС пропонує чітку європерспективу членства, або Україна стане на шлях глибокої економічної інтеграції в рамках ЄЕП. [290, с. 16–17]

Цією заявою Л. Кучма поставив під сумнів євроінтеграційну перспективу України, в черговий раз змінив траєкторію своєї зовнішньої політики та розпочав етап переговорів щодо економічної інтеграції на теренах колишнього СРСР. Реально, 2003 рік став замороженням євроінтеграційного поступу держави, що означало згорнення руху до Європи.

Щодо питання євроатлантичної інтеграції, то, безумовно, її мета полягала в декларуванні набуття членства в НАТО. У рамках Співпраці з Організацією країн Північноатлантичного Договору, відразу після свого вступу на посаду глави держави в 1994 р. тривали інтенсифіковані переговори щодо розширення контактів. Варто зазначити, що в листопаді 1996 р. була проведена зустріч за спеціальним дорученням Президента України першого заступника міністра закордонних справ України А. Бутейка з Генеральним секретарем НАТО Х. Соланою з метою передачі проекту Угоди про особливе партнерство між Україною і НАТО, обговорення питання про отримання з боку НАТО офіційної заяви про нерозміщення ядерної зброї на території можливих членів Альянсу. Зокрема, Х. Солана підтвердив відкритість Організації Північноатлантичного Договору для нових членів, у тому числі України, якщо вона буде готова до цього. Також було підтверджено позицію НАТО про незмінність ставлення до ядерної зброї. Генсек НАТО висловив бажання та готовність зустрітися з українським лідером під час Лісабонського саміту ОБСЄ. [56, арк. 75–80]

Поглиблення відносин України з НАТО було зафіксовано на Мадридському саміті НАТО. 9 липня 1997 р. підписана Л. Кучмою та Х. Соланою «Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО», в якій країни Північноатлантичного Альянсу визнали Україну як одну з нових демократичних країн Центрально-Східної Європи та важливим партнером для забезпечення стабільності в Європі. [196, с. 3] В документі були визначені політичні зобов'язання сторін щодо тісної співпраці.

На закріплення результату, досягнутого в Мадриді, 4 листопада 1998 р. Президент України Л. Кучма своїм Указом затвердив «Державну програму співробітництва України з НАТО на період до 2001 року». Вона була

розроблена для активізації та поглиблення галузевої співпраці державних установ України з відповідними структурами Альянсу. [132]

24 квітня 1999 р. Л. Кучма прийняв участь у першому історичному засіданні Комісії Україна-НАТО в рамках Вашингтонського саміту Північноатлантичного Альянсу. Засідання Комісії Україна-НАТО започаткувало новий етап співробітництва та партнерства між учасниками та було відображено у Декларації Глав держав та урядів-учасників саміту. Також 27 січня 2001 р. Л. Кучма на виконання домовленостей про співпрацю своїм Указом затвердив Державну програму співробітництва України з НАТО на 2001-2004 роки. [134]

Проте, варто зазначити, що початок нового тисячоліття приніс складні випробування для Л. Кучми на посаді Президента, що повпливали на внутрішньополітичну ситуацію в Україні та зовнішньополітичні відносини, особливо з західними партнерами. Це, зокрема, пов'язано з «плівками Мельниченка» в кінці 2000-го р. та «кольчужним скандалом» в 2001 р. Скандал з звинуваченнями української влади на чолі з Л. Кучмою в постачанні радарних комплексів «Кольчуга» до Іраку, де утвердився диктаторський режим С. Хуссейна, в обхід санкцій ООН став новою точкою відліку в зовнішній політиці України періоду Л. Кучми. Західне співтовариство відвернулося від українського лідера, свідченням чого стало їхнє небажання його участі в саміті НАТО в Празі. Зокрема, вперше французька мова була використана як офіційна мова НАТО і згідно цього рішення Л. Кучма був в кінці списку лідерів держав, хоча мав сидіти поряд з американським Президентом Дж. Бушом. До цього додалися Сквиливська трагедія на летовищі в Львові, аварія на шахті імені Засядька в Донецьку, збитий роком раніше українською ракетою російський літак Ту-154 під час навчань. [197, с. 15–16] Не варто скидати з рахунків і «касетний скандал», який з самого початку зіпсував авторитет українського Президента. Всі ці негативні обставини сформували досить негативний образ Л. Кучми в очах лідерів Західного світу, особливо США як лідера серед країн НАТО.

Переломним моментом у відносинах України і НАТО варто вважати, без сумніву, історичне рішення, прийняте 23 травня 2002 р. на засіданні РНБО України під головуванням Л. Кучми про стратегію отримання Україною членства в Північноатлантичному Альянсі. Вперше, в історії незалежної України така програма, що передбачала чіткий військово-політичний вибір, була прийнята на загальнодержавному рівні. Крім того слід наголосити, що у цьому рішенні – «Про стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» від 23 травня 2002 р., введеному в дію відповідно Указом Президента України від 8 липня 2002 р., чітко зазначалося, що «Україна розглядає НАТО як основу майбутньої загальноєвропейської системи безпеки і підтримує процес її розширення», а також «виходить з того, що кінцевою метою її євроінтеграційної політики є вступ до цієї організації як основи загальноєвропейської структури безпеки». [117, с. 98–99]

Такі дії Президента України Л. Кучми слід розглядати як можливість надіслати західним колегам конкретний месидж про його готовність остаточно визначитися в своїй «багатовекторній» геополітичній грі та стратегії. Крім того, це був крок назустріч задля налагодження відносин, які зіпсувалися після низки політичних скандалів в Україні, виходу з міжнародної ізоляції та покращення комунікації з основними геополітичними гравцями крізь призму риторики щодо необхідності євроатлантичної інтеграції України.

Проте основним заходом цього року мав стати саміт НАТО в Празі, який відбувся 21-22 листопада 2002 р. В. Горбулін, голова Державної комісії з питань оборонно-промислового комплексу України на той момент, згадує, що дуже багато і в Україні, і за кордоном радили Л. Кучмі не брати участі в роботі саміту. З цього приводу відбулося неофіційне засідання РНБО України, де після важких дебатів було прийнято рішення все ж таки їхати до Праги. «... Президент полетів до Праги, пережив не найприємніші хвилини у своїй біографії, але привіз зі столиці Чехії «План дій» і «Цільовий план Україна-НАТО». У той момент ніхто з політичного керівництва країни не ставив під

сумнів доцільність цих документів у контексті політичних інтересів України. Можна дискутувати про різні вчинки Л. Кучми, але сценічна пластика цих міжнародних виступів заслуговує поваги за визначенням». [202, с. 283]

Безумовно, незважаючи на всі застереження, головним результатом участі Л. Кучми у саміті НАТО в Празі 21-22 листопада 2002 р. стало підписання Плану дій з НАТО. По суті, це був ще один шанс для України отримати в найближчій перспективі членство в Альянсі та надійні гарантії безпеки для держави. Також це стало своєрідним виходом Л. Кучми з ізоляції в спілкуванні з світовими лідерами, які після «кольчужного скандалу» згорнули свої контакти з українським лідером. Підписання угоди з Північноатлантичним Альянсом посприяло покращенню іміджу України та її Президента на міжнародній арені та засвідчило зацікавленість українського керівництва в перевагах, які могла отримати країна від такої співпраці. [194, с. 39]

Після Празького саміту НАТО в листопаді 2002 р. Президент Л. Кучма зробив низку організаційних кроків щодо втілення зовнішньополітичних орієнтирів, в тому числі і напрямку євроатлантичної інтеграції. У січні 2003 р. Указом Л. Кучми був створений Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції та розпочалася робота з виконання Цільового плану «Україна-НАТО» на 2003 р. [137]

Проте, той же самий В. Горбулін, який послідовно виступав за євроатлантичний вибір України зазначає, що незважаючи на вжиті заходи увесь 2003 р. Президент мовчки споглядав за реалізацією Цільового Плану. Він відзначає, що в АПУ сформувалася група, яка виступала проти руху України до НАТО. Її уособлювали глава президентської адміністрації В. Медведчук і А. Орел, керівник Головного управління зовнішньої політики АПУ. На його думку, саме вони переконали Президента створити Державну раду з євро- і євроатлантичної інтеграції, яка лише за назвою була «євро», а насправді це була гра задля гальмування процесу євроатлантичної інтеграції. Як висновок, В. Горбулін з прикрістю констатує, що всі кроки влади з цього часу стали лицемірним окомилуванням перед західними партнерами. [202, с. 239–240]

Дійсно, цей спротив президентської адміністрації є, по суті, вирішальним для питання інтеграції в НАТО, адже група, яку очолив В. Медведчук, категорично виступала проти євроатлантичного вибору України. Їм вдалося усунути знаних «натівців» В. Горбуліна та Є. Марчука від можливості впливати на Президента, а також переконати останнього в поступальності реалізації заходів, спрямованих на виконання програми змін, необхідних для вступу в Альянс.

Незважаючи на те, що в прийнятому ВР України 19 червня 2003 р. ЗУ «Про основи національної безпеки України» залишалося положення про забезпечення набуття членства у ЄС та НАТО, все ж таки одночасно фіксувалося, що це можливо при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з РФ, іншими країнами СНД, а також з іншими державами світу. [102] Тобто, це ще раз стало підтвердженням того, що «багатовекторність» нікуди не зникла, а лише була знята з порядку денного на певний час.

Останній президентський рік Л. Кучми розпочався з продовження політики декларування і відданості євроатлантичній інтеграції. Так, 25 березня 2004 р. було ухвалено рішення Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України про схвалення «Цільового плану на 2004 рік» у рамках Плану дій Україна-НАТО.

Також свідченням зацікавленості НАТО в Україні стало запрошення Л. Кучми на саміт Альянсу в Стамбулі. В рамках саміту 29 червня 2004 р. відбулося засідання Комісії «Україна-НАТО», де Л. Кучма під час свого виступу відзначив, що виступає за продовження активного співробітництва з НАТО в здійсненні військової реформи в Україні. Президент України зазначив, що відносини України і НАТО мають досить тривалу історію, зокрема були періоди малоефективних декларацій та непорозумінь. Проте, на його переконання, залишився лише один шлях – шлях практичних дій, який полягає в виконанні важливих та конкретних завдань в реформуванні ЗСУ та співпраці з Альянсом. [191, с. 1]

Однак, слова Президента не співпадали з практичними діями. Уже 15 липня 2004 р. своїм указом Л. Кучма вилучив з Воєнної доктрини пункти, в яких йшлося про набуття Україною повноправного членства в НАТО та ЄС. [144] Без сумніву, це був удар по європейській перспективі та євроатлантичних устремліннях, який остаточно розвіяв всі сумніви і констатував, що рух до Альянсу був фікцією, довготривалою партією в непростій комбінації та грі Л. Кучми під назвою «багатовекторність».

Оцінюючи такий підхід Президента України Л. Кучми в 2004 р. український політолог О. Сушко відзначив, що зовнішня політика України формувалася під впливом кон'юнктури внутрішньої політики. І такою кон'юнктурою, на його думку, були президентські вибори. Власне, українська влада активно шукала тієї зовнішньополітичної стратегії, яка максимально відповідала б її внутрішнім завданням. На його переконання, на той момент ЄС і НАТО в жодний спосіб не могли допомогти офіційному Києву у виконанні того внутрішньополітичного завдання, яке він ставив перед собою на період президентських виборів. Як наслідок, Президента Л. Кучму вже не цікавило ані НАТО, ані ЄС. І у зв'язку з цим була внесена зміна у Воєнну доктрину. Одночасно, він намагався загравати з РФ, не дратувавши її навіть згадками і деклараціями про євроатлантичну інтеграцію. [294, с. 10–11]

Підсумовуючи вище зазначене, слід констатувати, що європейський та євроатлантичний напрями в зовнішньополітичній діяльності Л. Кучми втілювалися досить хаотично і непослідовно. При задекларованих цілях щодо членства в ЄС і НАТО співробітництво з РФ та державами СНД займало чільне місце. Ці дії характеризувалися проведенням політики «багатовекторності», яка передбачала одночасну співпрацю на західному і східному векторах для отримання якнайбільших зисків від партнерів. Проте такий підхід не сприяв реалізації задекларованих цілей, наслідком чого стало призупинення руху до ЄС і НАТО в 2003-2004 рр.

4.2. «Східний вектор» зовнішньої політики Л. Кучми

Політика «багатовекторності», уособленням якої став український Президент Л. Кучма, включала в себе надзвичайно проблематичний напрямок – східний. Під «східним вектором» слід розуміти відносини з РФ, яка стала правонаступником СРСР і намагалася відновити свій вплив на пострадянських теренах, в тому числі і Україну, за допомогою як власних дій, так і за допомогою різноманітних утворень, на кшталт СНД і ЄЄП. Під проектом СНД Росія розуміла нове об'єднання, що мало утворитися на базі колишніх радянських соціалістичних республік. Він мав призначення інструмента, який давав би можливість утримувати в своїй орбіті, зоні впливу новостворені незалежні держави. Україна в цих планах відігравала визначальну роль, проте з обранням Л. Кравчука, попередника Л. Кучми, РФ отримала незалежного керівника української держави, що не бажав йти в фарватері російської політики. Безумовно, це стало проблемою для російської влади. Тим не менш, дострокові президентські вибори 1994 р. відкрили шанс на зміну непоступливого Л. Кравчука на лояльного, на думку російського сусіда, Л. Кучму, який стане зручною фігурою для втілення різного роду російських планів. До речі, останній йшов на вибори з проросійською риторикою, що мало забезпечити йому підтримку південно-східних регіонів, що тяжіли ментально більше до РФ та ностальгували за колишнім СРСР.

В свою чергу, після вступу на посаду Президента Л. Кучма розпочав свою зовнішньополітичну діяльність, яка була покликана вирішити комплекс проблем, що накопичилися з 1991 р. Основною проблемою в відносинах з північним сусідом залишалося питання ЧФ, яке не втрачало своєї актуальності ще з часів президентства Л. Кравчука. Переговорний процес проходив досить складно та з високим градусом напруженості, сторони неодноразово обмінювалися дипломатичними нотами щодо неприпустимості одностороннього вирішення питання. 9 червня 1995 р. в Сочі Б. Єльцин і Л. Кучма врешті-решт підписали угоду про розподіл флоту, яка однак залишила

відкритим питання про бази. [121] Згідно пунктів Угоди передбачалось на основі ЧФ створити окремі Військово-Морські сили України та ЧФ РФ, які базувалися окремо. Щодо поділу майна флоту було досягнуто рішення щодо поділу кораблів і суден – РФ передавалося 81,7 %, а Україні 18,3 % всього рухомого складу. Щодо конкретного майна, то воно мало бути розподілено в рамках окремої угоди, яка базувалася на домовленості про рівні частки для двох держав. [238, с. 26–27]

Російський президент Б. Єльцин з неприхованим задоволенням заявив представникам ЗМІ, що «врешті-решт ми поставили крапку в цьому питанні раз і назавжди». Л. Кучма був обережніший в своїх оцінках, стверджуючи, що «незважаючи на деякі конкретні проблеми, що залишаються, я вважаю, що ми загалом вирішили проблему флоту». Головне, за його словами, «в тому що Україна і Росія дійсно домовилися про стратегічне партнерство». [234, с. 86]

Незважаючи на досягнення домовленостей, ситуація продовжувала залишатися нестабільною через невизначеність статусу Севастополя та питання базування ЧФ. Так, на прес-конференції в Москві, що була проведена в рамках участі в засіданні країн-учасниць СНД, Л. Кучма заявив, що головною причиною відсутності результату в переговорах є питання статусу Севастополя. «Ми з Борисом Миколайовичем (авт. – Єльциним) добре розуміємо, що наскоком таку проблему не розв'яжеш». [92, с. 327] На підтвердження факту складності ведення переговорів В. Горбулін зауважує, що навесні 1996 р. ситуація в черговий раз загострилася. Російський лідер, розлютившись через відсутність прогресу в переговорах, запропонував Л. Кучмі розділити Севастополь по вулицях. На що український Президент поставив лише одне запитання: «А як бути з каналізацією, якщо вона перетинає вулицю?». Аргументи в Б. Єльцина були відсутні на такий випадок і обеззброїли його абсурдною з логіки пропозицією. [202, с. 231–232]

В червні 1996 р. була прийнята Конституція України, яка дозволяла розміщення іноземних військ на території держави тільки на певний період і на тимчасовій основі. В кінці вересня 1996 р. Л. Кучма провів переговори з

В. Чорномирдіном, в ході яких було неофіційно досягнуто основних принципових рішень по флоту. В жовтні того ж року, в Москві відбулася зустріч Л. Кучми з Б. Єльциним, де було підтверджено рішення місячної давності, проте питання Севастополя взагалі було проігноровано. Більш того, Державна Дума РФ у листопаді 1996 р. прийняла чергову заяву про претензії на Севастополь, що загострило й так непрості відносини між державами та їхніми лідерами. [234, с. 192]

«Флотська епопея» закінчилася (принаймні на рівні міжнародно-правових відносин) 28 травня 1997 р. підписанням в Києві трьох угод: «Про статус і перебування ЧФ РФ на території України», «Про параметри поділу ЧФ» і «Про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом ЧФ РФ на території України». Згідно цих угод, флот був остаточно поділений (у пропорції 56% – Росії, 44% – Україні, причому їй дісталися кораблі, споруджені в 1954-1974 рр.) Було домовлено, що Севастополь залишиться базою тимчасового розміщення ЧФ Росії (до 2017 р.) на правах оренди – 97 млн. доларів США на рік (ця сума просто йшла в погашення боргу за енергоносії) – при цьому Росії дісталось 90% берегової інфраструктури у Севастополі. [239, с. 120]

Апофеозом вирішення проблемних моментів в українсько-російських відносинах стало підписання 31 травня 1997 р. Л. Кучмою та Б. Єльциним «Договору про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною та Росією» або «Великого Договору». Саме цим договором РФ визнала остаточно належність Кримського півострова Україні. Сторони зафіксували позицію щодо поваги територіальної цілісності та непорушності кордонів один одного. Також було закріплено статус стратегічного партнерства, що передбачав поглиблену співпрацю в різних сферах. [99] Без сумніву, це був важливий результат кропіткої праці Президента України Л. Кучми та всієї української дипломатії щодо визнання України як незалежної держави її найбільшим сусідом. Цей договір зняв всі сумніви щодо правосуб'єктності України на міжнародній арені, позаяк він вирішив територіальні питання, що були дестабілізуючим фактором в міждержавних відносинах.

Паралельно йшов процес залучення України до СНД – організації, яка була створена в результаті підписання Біловезької угоди 7-8 грудня 1991 р. Особливу роль СНД відводила РФ, яка намагалася за допомогою цього інструменту зберегти свій вплив на пострадянському просторі. Зокрема, 10 лютого 1995 р. в Алмати відбулося засідання Ради глав держав і Ради глав урядів держав-учасниць СНД. Українська делегація була представлена на найвищому рівні та очолювалась президентом Л. Кучмою. До складу делегації входили прем'єр-міністр В. Масол, міністр закордонних справ Г. Удовенко та міністр оборони В. Шмаров. Рада глав держав СНД розглянула ряд важливих питань. Серед них Україною підписані: Звернення до народів держав-учасниць СНД і світової громадськості в зв'язку з 50-річчям перемоги над фашизмом; Меморандум про підтримання миру і стабільності в СНД, ініційований Президентом України; Рішення про узгоджені заходи щодо відновлення і збереження спільного наукового простору в межах СНД; Основи митних законодавств держав – учасниць Співдружності (з застереженням); Рішення про створення об'єднаної системи ППО (з застереженням). Україна не брала участі в обговоренні й підписанні документів Ради колективної безпеки СНД, а також тих, що стосувались діяльності Колективних миротворчих сил СНД і ситуації на таджицько-афганському кордоні, оскільки вона не була стороною відповідних Договорів. Всього з 21 питання, розглянутого Радою глав держав, Україна підтримала 15. [53, арк. 54–61]

Слід зазначити, що дії російської делегації на зустрічі в Алмати засвідчили її прагнення нав'язати решті держав-учасниць своє бачення реінтеграції. Суть його полягає у встановленні фінансово-економічної та військової залежності нових незалежних держав від Росії її політичної гегемонії на пострадянському просторі. Тому Україна та інші держави, зокрема Азербайджан, Молдова, Туркменістан та, до певної міри, Узбекистан виступили проти створення наддержавних інституцій у межах Співдружності.

В такому ж руслі 19 січня 1996 р. в Москві відбулося чергове засідання глав держав-учасниць СНД, де одним з дискусійних питань було положення

про прапор і емблему Співдружності. Л. Кучма як очільник української делегації не підтримав питання розгляду та обговорення атрибутики. Зокрема, він зазначив, що відповідно до національного законодавства, Україна не розглядала СНД як суб'єкт міжнародного права. Український Президент підкреслив, що наша держава виступає проти перетворення цієї організації в наддержавну структуру конфедеративного типу. На його переконання, Україна вбачала в СНД міжнародний механізм для проведення консультацій та переговорів в різноманітних форматах, що доповнював двосторонні відносини між учасниками Співдружності. Також була прийнята спільна заява президентів України, Молдови, РФ щодо необхідності якнайшвидшого вирішення конфлікту в Придністров'ї. [92, с. 326] Це ще раз засвідчило, що російська сторона розглядала Співдружність як заміну колишньому Радянському Союзу та намагалася створити наддержавні інституції, де б вона мала визначальну роль. Український Президент, в свою чергу, не став маріонеткою в руках Москви, хоча багато хто, в першу чергу РФ, бачила його в такій ролі. Навпаки, Л. Кучма став уособленням побудови відносин між країнами СНД виключно на основі рівноправності та прагматичності, використовуючи для реалізації цих планів двосторонні формати перемовин та особистих контактів з лідерами утворення.

Свідченням непростих взаємин між Україною і РФ в той період часу є досить реалістичне визначення Л. Кучмою стану міждержавних відносин. Так, в інтерв'ю програмі «Герой дня» російському телеканалу НТВ 24 квітня 1997 р. український Президент на запитання журналіста щодо перспектив торгівельної та економічної співпраці між Україною та РФ відповів: «Я все-таки виробничник і дуже добре розумію, що є що, тому я був і залишаюся прихильником всеохопних економічних зв'язків між Україною та Росією. Однак я дуже добре розумію, що ми не повинні забувати і західні ринки, тим більше, що, на превеликий жаль, Росія все-таки іноді намагається виштовхнути нас з російських ринків». [63, арк. 80–84]

Тобто, можна зробити висновок, що РФ продовжувала систематично тиснути на Україну та її лідера, зокрема, вимагаючи рухатися в рамках пропонованої російською стороною зовнішньої політики.

В січні 1998 р. Президент України Л. Кучма звернувся з листом до російського Президента Б. Єльцина, який очолював на той момент Раду голів держав СНД, де були висловлені пропозиції відносно реформування Співдружності. Особливий акцент був зроблений на економічному питанні співпраці та необхідності її поглиблення. [215, с. 213]

Не менш ґрунтовні та виважені оцінки щодо функціонування та ролі СНД на пострадянському просторі прозвучали під час виступу Л. Кучми в Московському університеті 27 лютого 1998 р. Зокрема, український лідер відзначив, що незважаючи на всі сподівання щодо необхідності інтеграційних процесів в рамках Співдружності, велика кількість декларацій та угод залишилися невиконаними. Він наголосив, що саме РФ своєю політикою зумовила необхідність пошуку країнами СНД свого місця у світі. Однак такий стан речей, на його думку, не завадив знайти найвигідніших партнерів в рамках утворення, відносини з якими будувалися на двосторонніх зв'язках. Л. Кучма підкреслив, що завдяки цьому приречена на небуття та форма СНД, яка замислювалася первісно з акцентом на багатосторонні зв'язки, єдиний центр, військово-політичний союз, з розрахунком на примушення до «дружби» більш слабких. Свою промову він завершив сподіваннями про перспективи Співдружності, зазначивши наступне: «...природно, що кожний вибирає найсприятливіші для себе форми відносин з іншими. Це – невід'ємне право будь-якої суверенної держави. І все ж, переконаний, майбутнє СНД – за двосторонніми та багатосторонніми економічними зв'язками. Це не будуть союзи проти когось. Взаємно підтримуючи і зміцнюючи свої економіки, учасники таких «пар» ставатимуть дедалі більш цікавими і перспективними для інших потенційних партнерів». [167, с. 7–9]

Такі тези свідчили, що Л. Кучма обрав в своїй політиці двосторонню дипломатію, побудовану на особистих контактах та домовленостях. Він

розглядав Співдружність як майданчик, певного роду платформу, де існувала можливість оперативно вирішити конфліктні та нагальні питання серед країн пострадянського простору. В якості пріоритету своєї зовнішньополітичної діяльності український Президент вбачав участь України в перспективних економічних проектах та відкриття ринків для просування товарів національного виробництва.

Не менш проблематичним в двосторонніх відносинах з Росією протягом усього президентства залишалося питання газопостачання та боргів за спожите паливо. Чергова напруга виникла наприкінці 1999 р., коли глава російського уряду В. Путін надіслав листа Л. Кучмі з проханням вирішити проблеми з боргом, який на той момент складав більше 1,4 млрд. дол. Російський прем'єр звинуватив Україну в несанкціонованому відборі газу з транзитних газопроводів та одночасним перепродажем в європейські країни. Також він висловив побажання прийняти низку заходів, які, на його думку, відновили б «цивілізовані відносини» між Росією і Україною в сфері споживання і оплати газу. Зокрема, ним було запропоновано здійснити переказ коштів на суму 147 млн. дол. на рахунок «Газпрому», відновити роботу з поставок продовольчих і матеріально-технічних ресурсів українських виробників на адресу бюджетних організацій РФ. Також була висловлена вимога припинити незаконне вилучення газу з трубопроводів, призначених для транзиту в європейські країни та їхній реекспорт з боку українських підприємств НАК «Нафтогаз України». Більш того, очільник російського уряду зазначив, що Україні слід терміново забезпечити відновлення постачання з Туркменістану чи інших країн в обсязі 12-15 млрд. куб. метрів. Л. Кучма доручив прем'єр-міністру В. Пустовойтенку вжити термінових заходів щодо вирішення цих проблем, хоча, потрібно бути відвертим, що тон та зміст такого листа слід розцінювати як свого роду тиск на сусідню країну. [64, арк. 107–108]

Така позиція російської сторони свідчила про використання газу як інструменту в зовнішньополітичних відносинах між державами. Більш того, РФ вже неодноразово піднімала це питання, постійно звинувачуючи Україну в

порушенні домовленостей про стабільне газопостачання до країн Європи та несанкціонованому продажу російських енергоресурсів в інші країни.

Незадовго після свого переобрання на другий президентський термін 25 січня 2000 р. в Москві відбувся саміт голів держав СНД, на якому Л. Кучма виступив з ініціативою реформувати організацію в руслі поглиблення економічної співпраці між членами організації та створення зони вільної торгівлі. Український Президент вбачав в цьому можливість для українських товарів вийти повноцінно на ринки країн колишнього Радянського Союзу, відновити втрачені зв'язки, що, в свою чергу, посприяло б росту української економіки, передусім. Ця його заява знайшла схвалення в лідерів держав, які розуміли, що ця ідея має раціональне зерно і кроки в цьому напрямку відкривають нові перспективи для їхніх країн. Проте на заваді вирішення цього питання стала позиція РФ щодо необхідності подальших консультацій. [180, с. 7]

Як відзначає В. Мироненко, незважаючи на бравурні заяви Л. Кучми щодо важливості поглиблення співробітництва в рамках СНД та намірів стати її «активним учасником», керівництво України спрямовувало свої зусилля на зниження впливу в Співдружності Росії. На його переконання, пріоритет в відносинах надавався тим країнам, які в тій чи іншій мірі складали опозицію Росії. [249, с. 53]

Більш того, як засвідчили наступні роки його другої каденції на посаді Президента, характерною ознакою зовнішньополітичної діяльності все ж залишалася політика маневрування між Росією та Заходом, з пріоритетом «європейського» вибору, незважаючи на особливу увагу, яку звертав Л. Кучма «східному» напрямку зовнішніх відносин. В основі його дій переважала відносна рівновіддаленість від цих геополітичних гравців, постійне загравання та намагання отримати максимум можливих бонусів та переваг, при цьому залишаючись одночасно на двох стільцях. Такий спосіб проведення зовнішньої політики отримав назву «багатовекторності», яка в той же час, навряд чи

відповідала зовнішньополітичним пріоритетам та національним інтересам України в цілому.

Безумовно, «касетний скандал» та «справа з Кольчугами» внесли корективи в порядок денний зовнішньополітичної діяльності українського Президента. Дискредитація, зневага в очах західних лідерів сформували розуміння щодо необхідності поглиблення відносин з РФ та країнами СНД. На думку С. Віднянського та А. Мартинова, зовнішньополітичні кроки України наприкінці другої каденції Л. Кучми свідчили про згортання зусиль з боку української влади щодо реалізації європейського вибору, а також про поворот в міжнародній політиці в напрямку інтенсифікації відносин з Росією та іншими країнами на пострадянських теренах. Дійсно, в останні роки президентства Л. Кучми на багатьох напрямках зовнішньополітичної діяльності з'явилися ознаки стагнації чи навіть регресу. Оцінюючи тодішню ситуацію в Україні та навколо неї, слід констатувати, що загальмувався процес євро- та євроатлантичної інтеграції, ускладнилися стосунки з ЄС, США, НАТО, світовими фінансовими інституціями. Усе це свідчило про вичерпання можливостей здійснення «багатовекторної» політики, вона почала сприйматися як непередбачуваність, непослідовність і навіть слабкість. Зовнішня політика України демонструвала тенденцію до втрати концептуальної стрункості, усе більше ставала ситуативною, спрямованою не стільки на перспективу, скільки на вирішення поточних питань. [273, с. 38]

Певним балансом та альтернативою євроінтеграції мав виступити проект участі України разом із РФ, Білорусією та Казахстаном у Єдиному економічному просторі. Парламентська більшість у ВР України, орієнтована на Президента Л. Кучму, 17 вересня 2003 р. 291 голосом прийняла Заяву ВР України у зв'язку з формуванням ЄЕП з Росією, Казахстаном та Білоруссю. В ній відзначалась необхідність поглиблення економічного співробітництва між країнами, при цьому наголошувалось на тому, що кожна країна самостійно визначає ступінь та обсяг інтеграції, що на думку, народних депутатів, дозволило б захистити національні інтереси України. Наприкінці заяви

підкреслювалося, що український парламент підтримував укладання відповідно до вимог Конституції, Угоди про формування ЄП, що «мала відповідати Конституції, законам і міжнародним зобов'язанням України». [104]

Через два дні 19 вересня 2003 р. у Ялті глави держав-учасниць проекту підписали Угоду про утворення ЄП. На користь цього рішення звучали заяви, на кшталт того, що Україна внаслідок розширення ЄС могла опинитись у «сірій зоні». Угода щодо формалізації ЄП укладалася на невизначений термін. Принциповим питанням для України було створення зони вільної торгівлі у форматі четвірки держав членів. [205, с. 2]

З цього приводу Л. Кучма 1 жовтня 2003 р. на прес-конференції заявив, що необхідність участі України в ЄП зумовлена важливістю поглиблення економічної співпраці з основними торговельно-економічними партнерами. Глава держави зауважив, що на РФ, Білорусь і Казахстан припадало 30 % зовнішньої торгівлі, проте через взаємні обмеження поновився ризик спаду в торговельно-економічних відносинах, тому основна ідея майбутнього документу щодо ЄП полягала в скасуванні торговельних бар'єрів та доступ до нових ринків збуту товарів. [157, с. 3]

В свою чергу парламентська опозиція вважала, що проектом ЄП РФ намагалась відродити так звану «пострадянську імперію». Але власними незграбними діями в Керченській протоці в процесі побудови дамби Кремль завдав суттєвого удару по цьому проекту.

Надзвичайно складним викликом перед Україною та особисто Президентом Л. Кучмою в жовтні 2003 р. постало питання вирішення ситуації навколо острова Тузла. Цей конфлікт став черговим кризовим моментом в українсько-російських відносинах. Суть його полягала в будівництві РФ дамби в Керченській протоці від Таманського півострова до Тузли. Сам острів не є надзвичайно цінним у плані ресурсів, проте його важливість полягає в наявності єдиного глибоководного проходу із Чорного в Азовське море – Керч-Єнікальського каналу. Крім того, з'єднання Тузли з Таманню дало б підстави

російському керівництву заявити про претензії на шельф Азовського моря, де залягають великі поклади газу та нафти. [304]

Л. Кучма, який на той час здійснював турне країнами Латинської Америки, змушений був терміново його призупинити та оперативно втрутитись задля вирішення ситуації. Вже 23 жовтня 2003 р. він прибув на косу Тузла. Український Президент оцінив реальну ситуацію та заявив наступне: «Ми готові погодитися, що Азовське море є внутрішнім морем, але кордон повинен проходити не по поверхні моря. І ми цю позицію обстоюватимемо». [181, с. 1-2]

В. Горбулін згадує ті події як надзвичайно тривожні і оцінює дії Л. Кучми як такі, що виходили виключно з метою відстоювання національних інтересів. Він дає наступну характеристику: «...літак приземлився в Сімферополі, Президент пересів у вертоліт і відразу ж вилетів на Тузлу. Але вже в польоті були віддані команди і прикордонникам, і військовим частинам, і всім, кому належало. Позиція була чіткою і виразною, жодних зайвих емоцій... Назріваючий конфлікт пішов на спад. На мій погляд, це показовий приклад, коли Л. Кучма захищав інтереси України. І досить яскрава ілюстрація сприйняття Л. Кучмою тієї непростой імітації дійсності, яка була розіграна під час вистави з назвою «Тузла». [202, с. 282]

Перед тим 21 жовтня Президент підписав таємний указ № 1204 «Про заходи щодо забезпечення недоторканності державного кордону України» [142], в якому зазначалося, що спроба порушення територіальної цілісності України призведе до адекватних відповідних дій з боку РНБО України, МО України, СБУ та Державної прикордонної служби. В указі глави держави був визначений перелік заходів, що могли бути вжиті у разі ескалації конфлікту – можливість звернення за допомогою до ООН, ОБСЄ, НАТО, а також до країн-гарантів суверенітету України, підписантів Будапештського Меморандуму. [278, с. 206]

Український парламент, в свою чергу, прийняв постанову «Про усунення загрози територіальній цілісності України, що виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці», за яку проголосувало

369 народних депутатів. Згідно постанови, дії РФ з будівництва дамби в Керченській протоці визнавалися «недружнім актом». Український парламент зажадав від Президента України використати всі наявні засоби для захисту територіальної цілісності та суверенітету держави, непорушності державних кордонів, вжити необхідних заходів на посилення здатності держави протидіяти та запобігати порушенням суверенітету України. [110]

Л. Кучма як гарант територіальної цілісності та незалежності України вночі 23 жовтня провів телефонну розмову з президентом РФ. В результаті переговорів було зупинено будівництво дамби. Лідери держав дійшли згоди, що вирішення проблеми Тузли перейде на міжурядовий рівень. Як наслідок, 24 грудня 2003 р. був підписаний Договір між РФ та Україною про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки (набув чинності 23 квітня 2004 р.). Лідери держав визнали, що Азовське море «розмежовується лінією державного кордону відповідно до угоди між сторонами», і це було успіхом української дипломатії. [98]

Таким чином, українському Президенту вдалося шляхом переговорного процесу вирішити складну проблему, при цьому вказавши російській стороні, що територіальна цілісність України не може бути предметом обговорень і зазіхань за жодних обставин. Завдяки цим процесам з'ясувалося на практиці, що гарантії недоторканості території України, надані їй у Будапешті в грудні 1994 р. за відмову від радянської ядерної зброї, не варті паперу, на якому вони написані. [264, с. 39]

Останній рік перебування на посаді глави держави для Л. Кучми був позначений пріоритетністю підготовки країни до президентських виборів та забезпечення внутрішньополітичної стабільності. Тим не менш, зовнішньополітична діяльність залишалася важливим інструментом в досягненні поставлених завдань, зокрема створення зони вільної торгівлі в рамках ЄЕП, при цьому не створюючи наднаціональних органів, що означало б втрату Україною частини суверенітету.

17-18 березня 2004 р. відбувся робочий візит Л. Кучми до Москви, де він зустрівся з своїм російським колегою В. Путіним. Український Президент привітав В. Путіна з переобранням на посаду та зазначив, що це дає можливість вирішувати стратегічні питання зовнішньої політики. Він повідомив російському Президенту про необхідність синхронного розгляду та затвердження договорів про створення ЄЕП та щодо режиму користування акваторією Азовського моря та Керченською протокою. Також Л. Кучма провів зустріч з головою уряду РФ М. Фрадковим, де вони констатували, що з цього моменту розпочинається новий етап економічних відносин між Україною і Росією, який спрямований на зняття обмежень щодо економічних питань. [176, с. 2]

Наголос Л. Кучми на необхідності одночасного розгляду договорів, необхідних для створення спільного економічного простору та розмежування в Азовському морі свідчив про розуміння ним важливості рівноправної участі країн в ЄЕП та вирішення територіальних питань. Попередні ініціативи російської сторони неодноразово розтягувалися в часі та гальмувалися на стадії реалізації, що не давало підстав вважати РФ стабільним та передбачуваним партнером. До того ж, негативний досвід Тузли став ще одним аргументом в обережності участі в російських проектах.

С. Кульчицький, поряд з оцінками про економічні переваги ЄЕП для України в умовах відсутності перспектив на євроінтеграційному напрямку, виділяє фактор тісного взаємозв'язку економіки і політики в цьому проекті. Як наслідок, прогнозуючи зиск країни від участі в цьому об'єднанні, він підкреслює, що «Україна поліпшить своє економічне становище, але втратить самостійність, в тому числі у питанні про розподіл ресурсів». [242, с. 107]

Незважаючи на перестороги та побоювання серед політичних сил, які представляли опозицію і звинувачували Л. Кучму в зраді національних інтересів та втягуванні в черговий російський проект, ВР України прийняла, а Президент підписав закон, що забезпечував дотримання українського законодавства при формуванні економічного простору та убезпечував країну

від можливості бути втягнутою в різного роду наднаціональні формати та конфігурації. 20 квітня 2004 р. відбулася ратифікація Угоди про формування ЄП з застереженнями. Вони зводились до того, що Україна буде брати участь у формуванні та існуванні ЄП виключно в межах, що відповідають Конституції України. [103]

Цим рішенням і парламент, і насамперед Президент, розвінчали міфи та поставили крапку в розмовах про швидку інтеграцію під російським патронатом та втрату правосуб'єктності та суверенності України. Такий крок засвідчив в черговий раз, що незважаючи на близькість та дружні відносини з РФ, Л. Кучма, насамперед, виходив з прагматичних міркувань та забезпечення рівних можливостей для співпраці.

Загалом розвиток відносин між Україною та РФ в рамках «східного вектору» зовнішньополітичної діяльності Л. Кучми після проголошення стратегічного партнерства в 1997 р. не можна назвати як поступальний, так як взаємовідносини між державами та їхніми лідерами проходили досить часті періоди ескалації напруженості, що проявилось насамперед у політичній та в економічній площинах. Участь в СНД і ЄП диктувалася, насамперед, економічною складовою, а не політичною, на яку розраховувала РФ. Інцидент з Тузлою показав всю «щирість» російської сторони в її намірах розвивати добросусідські відносини. В цьому конкретному випадку Л. Кучма проявив себе з найкращої сторони. У відносинах двох країн за цей період справді накопичився значний конфліктний потенціал, активізація якого у довгостроковій перспективі могла б дестабілізувати двосторонні відносини, що яскраво проявилось в Криму і на Донбасі в 2014-2016 рр.

4.3. Співпраця з міжнародними організаціями

Велика роль в зовнішній політиці України 1994-2005 рр. належить участі, різним формам інтеграції та співробітництву нашої держави з різноманітними

міжнародними організаціями. Особливу увагу цьому аспекту в своїй зовнішньополітичній діяльності приділив Л. Кучма, який діяв надзвичайно активно в цьому напрямку. Така співпраця відкривала значні можливості для утвердження України як незалежної держави, встановлення міцних зв'язків з партнерами, участі в різного роду гуманітарних проектах та залученню матеріально-технічних та фінансових ресурсів в якості інвестицій для розбудови країни.

Після своєї інавгурації в липні 1994 р. Л. Кучма активізує власну зовнішньополітичну діяльність в напрямку налагодження зв'язків з міжнародними організаціями. В цьому плані досить важливим для зміцнення міжнародного становища України та процесу її демократизації стала співпраця з РЄ. Одним з своїх головних пріоритетів в своїй міжнародній політиці український Президент визначив вступ до цієї найбільшої європейської інституції.

Відносини України з РЄ з квітня 1994 р. вирізнялися ефективністю. У Страсбурзі, штаб-квартирі РЄ, розпочала діяльність місія політичного спостерігача України при РЄ, пришвидшувалася робота над приведенням українського законодавства до загальноєвропейських стандартів. Офіційний вступ України до РЄ відбувся 9 листопада 1995 р., внаслідок чого Україна стала 37-м членом організації. Це був один із перших зовнішньополітичних успіхів незалежної України та особисто Президента, що засвідчив її демократичний вибір та орієнтацією на європейський досвід. [293, с. 96–100]

Участь у РЄ поклала на Україну значну відповідальність у міжнародному масштабі. Виконання загальновизнаних європейських стандартів демократичних свобод і прав людини потребувало не лише великих зусиль у подоланні наслідків тоталітарного минулого, а й врахування нових реалій. Прийняття Конституції України та скасування смертної кари виступили в якості першочергових зобов'язань в рамках виконання необхідних умов вступу до організації. Ці заходи мали підтвердити відданість українського лідера

реформам та бажання стати рівноправним учасником цивілізованого співтовариства.

Під час свого виступу на пленарному засіданні сесії ПАРЄ в Страсбурзі 23 квітня 1996 р. Л. Кучма зазначив, що він щиро вдячний парламентарям ПАРЄ за підтримку України на її шляху до повноправного членства в РЄ. Також він заявив, що як глава держави зробить все від нього залежне, щоб нова Конституція України була прийнята якнайшвидше. Президент України звернув увагу на те, що в березні була створена міжвідомча комісія з питань впровадження в законодавство України норм і стандартів РЄ. На його переконання «першим пунктом в переліку наших зобов'язань, і за своєю значимістю є прийняття нової Конституції... Що стосується, інших зобов'язань, то слід відверто сказати, що не всі вони однозначно сприймаються і частиною суспільства, і частиною політичних сил і державних структур. Передусім це стосується смертної кари. Але попри все ми розуміємо, що міжнародні правові зобов'язання – це є зобов'язання, які треба виконувати. Отже ми будемо дотримуватися домовленості, встановленої між нами...». [83, с. 4–5]

В жовтні 1997 р. у Страсбурзі відбувся саміт глав держав країн-членів РЄ, в якому взяв безпосередню участь Л. Кучма. В рамках цього зібрання український Президент запропонував низку ініціатив, спрямованих на розвиток співробітництва в рамках організації, збільшення її ролі у запобіганні конфліктів та зміцнення стабільності у Європі. [245, с. 384]

Проте, починаючи з 1999 р. характер взаємовідносин України і РЄ змінюється з партнерського на досить прохолодний, по суті, критичний. На думку О. Дергачова, декларації Л. Кучми щодо європейського вибору та прихильності демократичним цінностям не завжди підтверджувалися на практиці. Порушення демократичних норм під час виборчих кампаній, скандали, включення його імені до списку ворогів демократії та вільної преси поставили під сумнів щирість в реальній співпраці з РЄ. [233, с. 275]

Зокрема, ПАРЄ неодноразово ставила питання про припинення членства України в рамках організації через невиконання взятих нею зобов'язань. В квітні 2001 р. моніторинговий Комітет ПАРЄ прийняв рішення щодо початку процесу призупинення членства України в інституції. Як наслідок, прийнята резолюція Комітету міністрів РЄ № 1244 включала значні зауваження щодо невиконання пунктів, що стосувалися прийняття нової нормативно-правової бази у вигляді Кримінального, Кримінально-процесуального, Цивільного, Цивільно-процесуального кодексів, зміни функцій прокуратури. Також були піддані критиці та висловлено занепокоєння щодо окремих дій Президента, що стосувалися зловживання владою, утисків преси та опозиційних сил. [114]

Коментуючи пункти резолюції та звинувачення з боку європейців Президент заявив, що такий крок він розцінює як «психологічний тиск на Україну, кінцева мета якого – усунути всенародно обраного Президента від влади». За словами Л. Кучми, Моніторинговий комітет ПАРЄ, на жаль, не звернув увагу на питання, що, на його переконання, були «більш глобальними» для європейської безпеки. [310]

Погіршення відносин між Україною та РЄ, безумовно, відбулося закономірно. Систематичні спроби Президента Л. Кучми зміцнити власну владу шляхом ініціювання конституційної реформи за результатами Всеукраїнського референдуму, «касетний скандал», що розгорівся наприкінці 2000 р., виступи опозиції з вимогою відставки глави держави похитнули позиції українського лідера всередині держави та викликали осуд з боку європейських країн та США. Резолюція ПАРЄ стала свідченням розчарованості українською владою європейцями, падінням авторитету в очах міжнародного співтовариства та ізоляції в подальшій комунікації та співпраці.

Важливим моментом, що відображає активність Л. Кучми на міжнародній арені, стала діяльність та участь в різного роду регіональних організаціях. Особливі зусилля українського Президента були спрямовані на створення регіонального об'єднання «Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ» (з 1999 до 2005 рр. – ГУУАМ). Таке утворення, по суті, було спробою

об'єднати держави пострадянського простору, які не бажали повністю здійснювати зовнішньополітичну орієнтацію на РФ. Така перспектива відкривала можливості стати певною противагою планам РФ на залучення колишніх сусідів по СРСР в різних формах інтеграційних проєктів. Багатостороннє співробітництво країн-учасниць об'єднання було започатковане у 1996р. у Відні на переговорах стосовно Договору про звичайні збройні сили в Європі, де делегації Азербайджану, Грузії, Молдови та України започаткували діалог щодо можливостей співпраці. У квітні 1997 р. був підписаний Договір про Союз Росії і Білорусі й поступово почав окреслюватися російський сценарій жорсткої інтеграції на теренах СНД, що явно не влаштовувало Азербайджан, Грузію, Молдову та Україну. 10 жовтня 1997 р. Президенти цих держав на спільній зустрічі в Страсбурзі висловилися за необхідність посилення чотиристороннього співробітництва та фактично створили політико-консультативний форум ГУАМ, що знайшло відображення в Спільному Комюніке. Ряд дослідників вважають, що причини створення ГУАМ полягали, крім іншого, й у політичній площині. [274, с. 3]

24 квітня 1999 р. на Вашингтонському саміті НАТО до ГУАМ приєднався Узбекистан. Президенти новоствореної «п'ятірки» прийняли Заяву, де визначалися основні напрями співпраці ГУУАМ – зміцнення різнобічного співробітництва в рамках міжнародних організацій і форумів, розвиток взаємодії у рамках Ради Євро-Атлантичного Партнерства та Програми НАТО «Партнерство заради миру». Проведення саміту в момент різкого загострення відносин НАТО-РФ продемонструвало наміри країн ГУУАМ дистанціюватися від Росії та активізувати співробітництво з Північноатлантичним альянсом. Ідея ГУУАМ викликала неприязне ставлення з боку Росії і, водночас – підтримку США. Ще одним кроком у розвитку співробітництва в рамках ГУУАМ стала зустріч президентів «п'ятірки» у вересні 2000 р. під час проведення Саміту Тисячоліття. Президенти підписали Меморандум ГУУАМ, проголосили «нову фазу розвитку організації» і заявили про намір оформити ГУУАМ як міжнародну організацію. [274, с. 4–5]

Однак, на цьому фоні поступово почали виявлятися й певні розбіжності інтересів членів неформальної групи. Молдова та Узбекистан не підтримували ініціативи щодо поглиблення співробітництва у воєнній сфері, а Грузія й Азербайджан розглядали ГУУАМ, серед іншого, і як один із механізмів активізації контактів з НАТО. Водночас, виникли спірні питання стосовно маршрутів транспортування каспійської нафти. Вийшли на поверхню суперечності стосовно створення зони вільної торгівлі ГУУАМ. Попри деяке пожвавлення торгових контактів, економічне співробітництво в рамках ГУУАМ не стало потужним інтегруючим фактором.

Наступним кроком на шляху поглиблення інтеграційних процесів у рамках ГУУАМ, надання цій групі статусу міжнародної організації став Ялтинський саміт ГУУАМ 6-7 червня 2001р. На ньому Президенти країн-учасниць підписали Ялтинську Хартію ГУУАМ – статутний документ, де визначилися цілі, принципи, напрями співробітництва, організаційна структура ГУУАМ. Вищим органом ГУУАМ стала щорічна зустріч глав держав, виконавчим органом – засідання міністрів закордонних справ, робочим органом – Комітет національних координаторів. Л. Кучма під час свого виступу на саміті окреслив основні пріоритети діяльності організації, заявивши наступне: «... В більш широкому плані я бачу головне завдання в посиленні економічної домінантності діяльності об'єднання...наш підхід базується на підтвердженій світовим досвідом впевненості в тому, що зміцнення економічного потенціалу і економічних важелів впливу нашого об'єднання будуть мати визначальне значення для досягнення результатів у всіх без винятку сферах співробітництва. В тому числі, і особливо – в сфері зміцнення регіональної безпеки...». [272, с. 46–47]

Проте, незважаючи на гарні стартові позиції та перспективи для співробітництва, а також підтримку США, ГУУАМ не став тим утворенням, яким його бачив Л. Кучма, а саме організацією, де учасники дотримувалися б принципу прихильності та об'єднання навколо економічного інтересу. Цьому

сприяли розбіжності серед учасників та вплив РФ на послаблення співпраці між країнами об'єднання.

Ще одним знаковим показником активної діяльності України часів президентства Л. Кучми на міжнародній арені є співпраця в рамках ОБСЄ. Основне завдання цієї організації полягає в підтриманні безпеки та стабільності на європейському континенті. На відміну від ООН, яка, згідно зі статутом, може використовувати збройні сили, ОБСЄ для досягнення безпеки і стабільності в регіоні використовує різні форми співробітництва на підставі консенсусу всіх держав-учасниць організації. ОБСЄ діє через спеціальних координаторів, які співпрацюють із владними структурами держав або скеровує спеціальні місії в держави, де виникають етнічні чи релігійні конфлікти, а також з метою постконфліктних врегулювань.

Залучення ОБСЄ до вирішення проблем АРК відкрило нову сторінку в відносинах України та цієї організації. В 1994 р. на прохання Президента України Л. Кучми була створена і направлена Місія організації для стабілізації ситуації в АРК. Перебуваючи в Страсбурзі в квітні 1996 р. Л. Кучма заявив, що українська держава відводить особливу роль співпраці щодо питань визначення обсягів автономного статусу Криму. Він підкреслив, що такі відносини свідчать про відкритість української влади та намагання ефективно протидіяти поширенню сепаратистських тенденцій у Криму. Наприкінці виступу український лідер зазначив, що «...успішно завершується процес врегулювання щодо автономного статусу Криму відповідно до чинного законодавства та Конституції України. Хочу запевнити вас – Криму буде обов'язково забезпечено і гарантовано автономний статус в рамках унітарної української держави, територіальна цілісність якої має бути збережена...». [83, с. 7]

З прийняттям Конституції АРК в 1998 р. і врегулюванням ситуації на півострові Місія ОБСЄ припинила своє існування в квітні 1999 р. як така, що виконала своє завдання.

Слід зазначити, що Л. Кучма ствердно виступав і підтримував ініціативи та заходи ОБСЄ, спрямовані на розширення її співпраці з іншими європейськими

та трансатлантичними структурами у галузі безпеки. 3-4 грудня 1996 р. в Лісабоні відбулася зустріч ОБСЄ на найвищому рівні, в якій брали участь делегації 54 держав, у тому числі – України. У своєму виступі Президент України Л.Кучма наголосив на тому, що Україна, зробивши історичний внесок у зменшення ядерної загрози і створення колективної безпеки в Європі, як ніхто інший, має повне моральне право порушувати питання про нерозміщення ядерної зброї на території держав Центрально-Східної Європи. [96, с. 292]

Значним зовнішньополітичним кроком Л. Кучми стала активна участь та посередництво в «югославських подіях» 1999 р. 24 березня, після початку воєнної операції в Косово, український Президент запропонував план мирного врегулювання ситуації в регіоні. Він складався з трьох етапів, що передбачали синхронне зупинення військових дій з боку Югославії, виведення армії з території бойових дій, припинення повітряних ударів країн НАТО. Необхідною складовою плану було створення миротворчого контингенту під егідою ООН чи ОБСЄ як гаранта миру. Це, в свою чергу, забезпечило б повернення біженців та створило умови для розгортання гуманітарних місій. Заключним штрихом врегулювання виступала мирна конференція. По суті, цей план ліг в основу пропозицій Генерального Секретаря ООН К. Аннана, які він оприлюднив через два тижні після проголошення ініціатив українським лідером. [92, с. 533]

Відданість України процесам формування регіональної системи безпеки була засвідчена у промові Президента Л. Кучми під час Стамбульського саміту ОБСЄ 18-19 листопада 1999 р. Особливий акцент було зроблено на зацікавленості України стати повноправним учасником Пакту стабільності для Південно-Східної Європи, а також на готовності й надалі активно сприяти подоланню наслідків конфлікту в Косово.

Досить плідною слід вважати співпрацю та відносини Л. Кучми з ООН. За його безпосередньої участі було висловлено низку ініціатив, спрямованих на забезпечення миру в світі, вирішення екологічних проблем, подолання бідності, боротьбу з тероризмом.

Одним з проявів цих зусиль варто вважати ініціативу, висловлену на 19-тій сесії Генеральної Асамблеї ООН в червні 1997 р., що була присвячена проблемам довкілля. Л. Кучма висловив своє занепокоєння щодо питання вирішення екологічних проблем в світі. Зокрема, він заявив, що «людство на порозі третього тисячоліття сповнене розуміння біосферних масштабів своєї діяльності... Майбутнє наших дітей залежить від здатності її розуміти, а насамперед – діяти адекватно. Тому вже сьогодні слід починати розробку глобального акта, покликаного гарантувати екологічну безпеку всіх країн світу. Такого акта, який визначав би допустимі норми екологічної поведінки усіх держав в інтересах виживання й процвітання цивілізації у ХХІ столітті». [292, с. 45]

Беззаперечним успіхом діяльності української дипломатії та особисто Л. Кучми слід вважати обрання України до Ради безпеки ООН на період 2000-2001 рр. Цьому передувала завчасна кропітка робота МЗС та Президента з міжнародними партнерами. Зокрема, ще 27 січня 1996 р. міністр закордонних справ України Г. Удовенко надіслав лист Президенту про висунення кандидатури України до складу непостійних членів РБ ООН на 2000-2001 рр., в якому обґрунтовувалась важливість кандидування України до РБ ООН для започаткування процесу реформування організації та відстоювання національних інтересів України, а також для виконання ролі одного з реальних гарантів політичної стабільності в Європі. [55, арк. 23–29]

Робота щодо обрання проводилася досить інтенсивно. Слід зазначити, що Л. Кучма безпосередньо керував передвиборною кампанією, спрямовану на здобуття місця в Радбезі ООН. Зусилля українських дипломатів та Президента принесли свої результати, внаслідок чого Україна стала непостійним членом Ради Безпеки ООН на період 2000-2001 рр.

З початком роботи в складі найвищого органу ООН Україна активно розпочала працювати над пошуком вирішення конфліктів в різних частинах світу, таких як Косово, Грузія, Ірак, Демократична Республіка Конго. Представники української делегації за дорученням Президента запропонували

ряд ініціатив, що стосувалися проблеми боротьби зі СНІДом в Африці. Слід зауважити, що це питання було актуальним і для України, яка на той час займала перше місце в Європі за темпами поширення цієї важкої хвороби. Тому така ретельна увага цій проблемі була не випадковою. Як наслідок питання боротьби зі СНІДом було включене в порядок денний 54-ї сесії Генеральної Асамблеї.

Важливою подією для Л. Кучми стала його участь в Саміті Тисячоліття, який проходив 6-8 вересня 2000 р. Це зібрання було скликане з метою обговорення перспектив та ефективного функціонування організації, забезпечення безпеки та справедливості в світі.

Значним внеском Л. Кучми та глибоке розуміння ним проблеми мирного співіснування держав є його ініціатива щодо проведення в рамках саміту спеціального засідання Ради Безпеки на самому високому рівні, де б лідери держав мали б змогу обговорити та обрати шляхи зміцнення статусу та впливовості цього органу для забезпечення миру в світі. В своєму виступі на засіданні глав держав він запропонував розпочати роботу над створенням Міжнародної конвенції про боротьбу з комп'ютерним тероризмом та висловився за створення регіональних центрів ООН з превенції конфліктів як нового інструменту миротворчих заходів в світі. В іншій, не менш важливій частині доповіді, було здійснено наголос на виключній ролі Радбезу і зазначено наступне: «Розглядаю проведення цього форуму як підтвердження готовності Ради Безпеки ООН взяти на себе головну відповідальність за забезпечення ефективного функціонування системи колективної безпеки у XXI столітті. Основними її засадами повинні бути виключна монополія Ради Безпеки на прийняття рішень про застосування сили у міжнародних відносинах, за винятком випадків здійснення права на самооборону, а також вжиття нею невідкладних і рішучих заходів для попередження або усунення загроз миру та приборкання актів агресії». [245, с. 375]

Участь України в міжнародних миротворчих операціях за часів президентства Л. Кучми стала значним елементом здійснення зовнішньої

політики та забезпечення безпеки нашої держави, і водночас одним з основних засобів реагування на нові військово-політичні реалії сучасного світу. На зламі тисячоліть головними загрозами світовій безпеці стали регіональні, громадянські війни, зокрема і в Європі, що виникли після розпаду біполярної системи й держав соціалістичного табору (Югославія, СРСР). Найбільш дієвим засобом нейтралізації регіональних конфліктів залишалася миротворча політика багатьох країн та міжнародних організацій.

Серед головних причин активної участі України у 1994-2005 рр. в миротворчій діяльності ООН варто відзначити: спроба через миротворчу діяльність зміцнити позиції молодої, незалежної держави на міжнародній арені, можливість набуття цінного досвіду військовослужбовцями в бойових умовах, зміцнення двосторонніх відносин з іншими державами, можливість покращити матеріальний стан солдат і офіцерів за рахунок служби за кордоном.

До безперечних здобутків української дипломатії в цей період слід віднести й започаткування активної участі в миротворчій діяльності ООН (Боснія та Герцеговина, Косово, Ліберія, Ірак). Зокрема, 6 грудня 1995 р. послу України в Брюсселі Б. Тарасюку був переданий лист в.о. Генерального секретаря НАТО С. Баланціно з офіційним запрошенням Україні від Північноатлантичної Ради взяти участь в операції Сил сприяння виконання мирної угоди (СВМУ) на території Боснії та Герцеговини. 12 грудня 1995 р. Президенту України був направлений спільний лист міністрів закордонних справ та оборони Г. Удовенка та В. Шмарова щодо необхідності взяти участь в вищезазначеній операції. Український лідер дав доручення уряду, РНБО України щодо підготовки до реалізації даного питання. [57, арк. 15–27] 29 грудня 1995 р. була видана постанова Кабміну № 1073 «Про участь Українського контингенту в операції багатонаціональних Сил з виконання угоди на території Боснії та Герцеговини», згідно якої направлялися 400 військовослужбовців та 10 літаків ІЛ-76 до місця дислокації. [111]

Слід відзначити, що починаючи з 1992 р. Україна була одним з найбільших контрибуторів, які направляли своїх військовослужбовців для врегулювання

конфліктів в різних регіонах світу, зокрема в Боснії, Ліберії, Демократичній Республіці Конго, Сьєрра-Леоне та ін. Вагома роль Л. Кучми як миротворця проявилася під час війни в Косово, коли він запропонував власний план врегулювання, який став основою для пропозицій К. Аннана щодо деескалації конфлікту. На підтвердження своїх ініціатив 14 липня 1999 р. Л. Кучма підписав Указ про направлення українських військовослужбовців для участі в миротворчій операції в Косово. Відповідно до Указу Україна мала намір відправити до зони врегулювання контингент чисельністю, що не перевищувала б 800 осіб. [295, с. 59]

На початку 2000-х років виникла іракська проблема, яка стала не лише зовнішньополітичним, а й внутрішньополітичним випробуванням для України. Звинувачення американської влади про постачання Україною комплексів «Кольчуга» до Іраку в обхід санкцій ООН спричинили напругу в міждержавних відносинах. Українська влада заперечила ці закиди і задля нормалізації взаємин було прийнято рішення про участь українських військовослужбовців в миротворчому контингенті на території Іраку. 2 червня 2003 р. Л. Кучма підписав Указ Президента України, відповідно до якого визнав за доцільне участь нашої держави, зокрема військових, в миротворчому контингенті сил коаліції щодо врегулювання та встановлення стабільності і безпеки на території Республіки Ірак. Відзначалося, що Україна могла забезпечити відправку 1800 військовослужбовців ЗСУ. [140]

Окрім офіційних причин, пов'язаних з миротворчістю, С. Зіньковський виділяє також економічний аспект для направлення українських спеціалістів. Зокрема, в Указі Президента важливе місце приділялося участі України в відбудові інфраструктури та встановлення тісних економічних зв'язків. В першу чергу, це стосувалося постачання української військової техніки, яка була знайома іракцям своєю доступністю і низькою ціною ще з радянських часів. [276, с. 56]

Український військовий контингент розпочав виконувати свої завдання поіаючи з 11 серпня 2003 р. Всього до Іраку було відправлено 1657

військовослужбовців. Крім того, з весни 2003 р. в сусідньому з Іраком Кувейті перебував батальйон прохімічного захисту на випадок застосування військами С. Хуссейна хімічної зброї, яка призвела б до чисельних жертв. На території конфлікту українські миротворці перебували майже два роки. За цей час їм вдалося відбудувати десятки шкіл, різні об'єкти соціальної інфраструктури, налагодити нормальне життя в низці міст провінції Васіт. Тим не менше, наприкінці завершення президентських повноважень у січні 2005 р. Л. Кучма доручив міністрам закордонних справ та оборони розпочати процедуру виведення українського контингенту з Іраку протягом першої половини 2005 р.

Крім того, наприкінці 2004 р. Л. Кучма запропонував українському парламенту направити українських військовослужбовців в зону ізраїльсько-сирійського конфлікту. Вже після закінчення його повноважень, 21 квітня 2005 р. ВР України ухвалила закон, відповідно до якого глава держави отримав право направити в зону конфлікту 200 українських миротворців для участі в операції під егідою ООН.

З вищезазначеного можна констатувати, що участь українського Президента в врегулюванні конфліктів та забезпеченні миротворчої діяльності в світі під егідою ООН є вагомою. Така активність та зацікавленість глави держави в міжнародному співробітництві диктувалися передусім як державними зобов'язаннями, так і особистими інтересами, спрямованими на отримання якнайбільших вигод в рамках політики «багатовекторності». Співробітництво з РЄ зумовлювалося необхідністю вступу України до організації та визнання зі сторони інших європейських країн. В той же час, зобов'язання нашої держави, взяті особисто Л. Кучмою щодо прийняття Конституції та скасування смертної кари як неодмінних умов набуття членства, відкрило двері для налагодження співпраці та проведення модернізаційних змін та уніфікації з європейськими стандартами, особливо в сфері законодавства. Друга каденція на посаді глави держави супроводжувалася послабленням зв'язків з РЄ внаслідок порушення демократичних стандартів під час виборів в Україні, прагненням Л. Кучми до зміцнення власної влади, утисків вільної

преси та опозиційних сил. Як результат, взаємини між Україною та РЄ вийшли на рівень посиленого контролю у вигляді резолюцій з боку європейських партнерів щодо відходу українського керівництва від прихильності демократичного розвитку та розчаруванням особисто Л. Кучмою.

Іншою стороною, що позитивним чином характеризує особистість Л. Кучми, є його зусилля та заходи щодо пошуку найбільш оптимальних регіональних форм співпраці. Яскравим свідченням є утворення ГУУАМ, певної противаги російській політиці щодо країн пострадянського простору. Основна роль цього об'єднання, на думку українського Президента, полягала в необхідності інтеграції країн-учасниць навколо ідей тісної економічної кооперації та зміцнення регіональної безпеки. На жаль, розбіжності та різне бачення цілей організації серед учасників звели нанівець всі раціональні задуми та призвели до втрати перспективності об'єднання.

Особливе місце в співпраці на міжнародній арені, безумовно, належало питанням безпеки в різних форматах та конфігураціях. Не можна не відзначити, значну роль Л. Кучми в процесі діяльності України в ОБСЄ та ООН, обрання її непостійним членом Ради Безпеки та ініціюванні низки конкретних заходів задля вирішення. Основним показником участі України в проектах ООН є миротворча діяльність, підтримана Л. Кучмою у вигляді направлення військовослужбовців у складі різних місій для забезпечення миру в різних частинах світу. Такі кроки українського Президента були високо оцінені міжнародним співтовариством та зумовили підвищення авторитету України як надійного та миролюбного партнера.

Таким чином, можна підсумувати, що зовнішньополітична діяльність Президента України Л. Кучми була зумовлена пошуком найбільш прийнятних міжнародних союзів для України, що супроводжувалося «політикою багатовекторності» та прагматичності в діях на дипломатичній арені. На перших етапах це приносило свої результати, однак на завершення другої президентської каденції така політика вичерпала свій потенціал та розуміння в міжнародному співтоваристві.

ВИСНОВКИ

В ході дослідження було поставлено низку завдань, виконання яких варто проаналізувати. За результатами проведеного дослідження викладено найбільш важливі узагальнення та положення, основними серед яких є, зокрема, такі:

1. Слід зазначити, що стан наукової розробки теми є недостатньо вивченим. З'ясовано, що суспільно-політична та державна діяльність Л. Кучми до сьогодні не була предметом комплексного наукового дослідження. Проведений історіографічний аналіз теми свідчить, що в наукових працях відсутнє цілісне та всебічне висвітлення його життєвого шляху, ролі та впливу на економічні та суспільно-політичні процеси в Україні. Наявні праці лише фрагментарно відображають різноманітні аспекти діяльності Л. Кучми. Окремі з них містять елементи упередженості та суб'єктивізму. Варто відзначити, що більш критичний підхід до особи Л. Кучми займають зарубіжні науковці. Тим не менш, більшість праць, присвячених так чи інакше Л. Кучмі належить українським вченим та дослідникам.

2. Наявний джерельний комплекс є достатнім та різноплановим за змістовою компонентою. Він становить сукупність архівних документів та опублікованих матеріалів, серед яких можна виділити праці Л. Кучми, періодичні видання, спогади сучасників, нормативно-правову базу та інтернет-ресурси. Весь цей масив матеріалів дає можливість для проведення всебічного вивчення суспільно-політичної та державної діяльності Л. Кучми.

3. Встановлено, що протягом «дніпропетровського» періоду життя Л. Кучми відбулося його становлення як відомого інженера-конструктора, партійного діяча, керівника найбільшого ракетобудівного заводу. Просування по виробничій та партійній лініях відбувалося одночасно. В 1975 р. він був обраний на посаду секретаря парткому КБ «Південне», що сприяло його подальшому росту та активності в суспільно-політичному житті. В 1980 р. Л. Кучма став секретарем партійного комітету усього виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод», що зробило його за посадою автоматично

членом ЦК КПУ. В 1980-ті рр. він продовжував займатися виробничою діяльністю в КБ «Південне» на посаді першого заступника начальника і головного конструктора КБ В. Уткіна. Вершиною його трудового етапу життя на «Південмаші» стало призначення в 1986 р. генеральним директором, на посаді якого він перебував сім років. Керівництво «Південним машинобудівним заводом» надало йому необхідний досвід, який знадобився для виконання депутатських функцій та, насамперед, під час діяльності на чолі Кабінету Міністрів України. Обрання Л. Кучми 1990 р. народним депутатом стало перепусткою у політичне життя на всеукраїнському рівні та засвідчило його авторитет та визнання як впливового представника промислової еліти Дніпропетровщини.

4. Визначено, що специфікою діяльності Л. Кучми в статусі народного депутата є тісне поєднання з господарсько-виробничою на посаді генерального директора ВО «Південний машинобудівний завод» та з державно-політичною діяльністю на чолі українського уряду. Встановлено, що Л. Кучма проводив досить неpubлічну парламентську роботу, що характеризувалася відсутністю жодного виступу в сесійній залі до моменту призначення на пост прем'єр-міністра України. За час законотворчої діяльності він був членом об'єднання «Демократичні реформи України» в 1991 р. та одним з ініціаторів створення Міжрегіонального Блоку Реформ в 1993 р. Крім того, визнанням з боку підприємців стало його обрання після відставки з посади очільника уряду в 1993 р. президентом Українського Союзу Промисловців і Підприємців. Переобрання народним депутатом на Чернігівщині в 1994 р. з найвищим результатом по Україні зафіксувало його авторитет як відомого політичного діяча. Представницькі мандати районної, міської, обласної та Верховної Ради дали поштовх до його просування по непростому, а інколи тернистому шляху до владних вершин України. Непублічність і в той же час впливовість – були характерними рисами його політичної поведінки. Статус народного депутата відкрив нові можливості та горизонти для реалізації принципів та задумів щодо розбудови держави. Неконфліктність та належність до промислового

директорату допомогли йому стати другим прем'єр-міністром незалежної України, що стало своєрідним трампліном на шляху до президентства.

5. Досліджено, що керівництво Кабінетом Міністрів України та заходи, пов'язані з реалізацією програми реформ проходили під знаком складної соціально-економічної та політичної ситуації в державі. Також встановлено, що очолюваний ним уряд, з метою стабілізації становища в фінансово-економічному секторі отримав надзвичайні повноваження терміном на шість місяців у вигляді можливості прийняття декретів, що мали силу законів. Складність для втілення урядових задумів полягала в надзвичайно непростому переході економіки з командно-адміністративних до ринкових засад. Тим не менш, численні прорахунки в реалізації ініціатив, непродумані кроки щодо декретоутворення, розбіжності серед членів уряду, відсутність можливості повністю сформувати свій кабінет, постійне перетягування повноважень між урядом і Президентом явно не сприяли ефективному виконанню урядової програми та діяльності щодо запровадження та реалізації справжніх реформ. Наслідком цих дій стала добровільна відставка Л. Кучми з посади в вересні 1993 р. Відставка відкривала йому можливості для двох варіантів: відходу з політичної арени або самореалізації в нових політичних проектах з прицілом на невідворотні дострокові парламентські та президентські вибори. Тим не менш, досвід, отриманий в уряді, дозволив йому продовжити активну суспільно-політичну діяльність, результатом чого стало обрання на посаду Президента України в липні 1994 р.

6. Встановлено, що заходи Президента України Л. Кучми в реалізації програми економічних реформ мали на меті припинити падіння виробництва в країні та створити необхідні умови для росту реального фінансово-економічного сектору. Ініційований та втілений командою Л. Кучми комплекс реформ та заходів в фінансово-економічній сфері був необхідним та важливим кроком для стабілізації та активізації економічного життя України. Запровадження гривні в 1996 р. стало однією з основних заслуг Л. Кучми за часів президентства. З'ясовано, що проведення приватизації супроводжувалося

роздержавленням державного майна, а її результати призвели до формування приватної власності як основи економіки та задоволення інтересів вузького кола осіб.

Приватизація, лібералізація цін, проведення грошової реформи – всі ці дії мали визначальний характер для покращення внутрішньополітичної ситуації в Україні. Проте не слід ідеалізувати проведені заходи. Вони містили велику кількість негативних моментів: половинчатість реформ, непослідовність в їх проведенні, непрозорі умови приватизації. В цілому, можна стверджувати, що економічна ситуація була нормалізована завдяки зусиллям адміністрації Леоніда Кучми та були закладені передумови для зростання реального сектора економіки та виходу України на новий етап розвитку.

Слід відзначити, що результати проведених реформ у період 1995-1999 рр. призвели до зниження темпів скорочення ВВП з 13,9% до 5,5 %, а інфляція зменшилася з 393% до 54%. За час другої президентської каденції, на яку припав період економічного росту, збільшення розміру ВВП склало в середньому 8,4 %, а інфляція стабілізувалася на рівні 10,4%.

7. Розкрито роль Л. Кучми в процесі прийняття Основного Закону держави в 1996 р. та конституційних змінах початку 2000-х рр. Рішуча позиція глави держави дозволила розблокувати конституційний процес в 1996 р. та увінчалася успішним прийняттям Конституції. Варто зауважити, що протягом президентства Л. Кучма виступав за створення двопалатного парламенту, про що свідчать його ініціативи. Встановлено, що другий президентський термін став періодом просування ним політичної реформи, суть якої полягала в зміні форми державного правління на парламентсько-президентську республіку. Політична боротьба, звинувачення опозиції в його намаганні утриматися при владі, мирні протести суспільства внаслідок фальсифікацій виборів 2004 р. стали уособленням закінчення президентства. Позитивним моментом, що схарактеризував Л. Кучму як мудрого та політично зрілого керівника держави наприкінці завершення виконання президентських повноважень стало незастосування сили проти маніфестантів під час подій «Помаранчевої

революції», до чого його схияло власне оточення. Як результат, в рамках домовленостей між владою і опозицією в грудні 2004 р. відбулося прийняття конституційної реформи, яка стала одним з засобів вирішення політичної кризи в державі. Перехід України до парламентсько–президентської форми державного правління в 2006-2010 рр. показав свою неефективність часів президентства В. Ющенка, Тим не менш, Україна сьогодні користується здобутками саме конституційної реформи другого Президента України Л. Кучми.

8. Проаналізовано заходи Президента в сфері національної безпеки та оборони. Вирішення кримської проблеми в першій половині 1990-х рр., а також завершення ядерного роззброєння України дозволили Л. Кучмі усунути основні загрози безпеці України. Доведено, що проблеми в забезпеченні України енергоресурсами та корупція, пов'язана з їхнім постачанням, стали уособленням формування олігархічних груп за часів правління Л. Кучми. Визначено, що міцним ударом по позиціях Президента Л. Кучми став «касетний скандал» восени 2000 р., який до сьогодні залишає велику кількість запитань, на які немає ствердних, об'єктивних та правдивих відповідей. Однак, не буде викликати заперечень той факт, що велика моральна відповідальність за всі ці події лежить на Президенті України Л. Кучмі, який допустив такий стан речей в суспільстві та не вжив відповідних превентивних заходів, які убезпечили б країну від такого шквалу скандалів, протестів та, безумовно, його особистої дискредитації.

Невід'ємними елементами його діяльності в сфері оборони стали спроби реформування ЗСУ в напрямку приведення до стандартів НАТО та переходу до професійної армії, що не призвели до відчутних результатів. Важливою рисою політики національної безпеки і оборони часів президентства Кучми стало балансування в рамках політики «багатовекторності», що не сприяло зміцненню та утворенню авторитету Президента та України як в суспільстві, так і на міжнародній арені.

9. З'ясовано, що зовнішньополітична діяльність Президента України Л. Кучми базувалась на втіленні в життя концепції «багатовекторності», суть якої полягала в маневруванні між Заходом та Сходом і одночасно дозволяла українській державі втілювати політику, виходячи виключно з прагматичних економічних інтересів. Проте європейський та євроатлантичний напрями все ж таки стали домінантними та пріоритетними, хоча співробітництво з РФ та іншими країнами СНД продовжувалося і розвивалося. Слід відзначити, що курс на отримання членства в ЄС і НАТО був складовою частиною політики «багатовекторності» Президента України Л. Кучми. Початок 2000-х рр. став періодом згортання реальних дій щодо європейської та євроатлантичної інтеграції. Результатом цього, стало вилучення з Воєнної доктрини України пунктів про набуття членства в цих структурах.

10. Встановлено, що «східний вектор» зовнішньополітичної діяльності Л. Кучми включав відносини з РФ та участь в рамках СНД та СЕП. В основу своєї політики Л. Кучма поклав принцип встановлення тісної економічної співпраці, яка не передбачала участі в політичних наднаціональних утвореннях. Важливе місце в проведенні «східної» зовнішньої політики належало участі України в СНД. В цьому напрямку Л. Кучма в якості пріоритету визначив необхідність встановлення тісних економічних зв'язків між країнами-учасницями Співдружності без здійснення політичної інтеграції та реформування організації, що передбачало створення зони вільної торгівлі. Певним балансом та альтернативою євроінтеграції після її призупинення мав виступити проект економічної участі України разом із РФ, Білорусією та Казахстаном у СЕП в 2003-2004 рр.

Конфлікт навколо Тузли в жовтні 2003 р. став точкою черговою напруги в українсько-російських відносинах того часу, проте саме тверда позиція Л. Кучми дозволила захистити територіальну цілісність України. Ця загроза виявила справжні наміри РФ щодо України, які були втілені у 2014-2016 рр. у вигляді анексії Криму та розв'язанні бойових дій на Донбасі.

Слід зазначити, що характерною ознакою його зовнішньополітичної діяльності залишалася політика маневрування між Росією та Заходом. В основі його дій переважала відносна рівновіддаленість від цих геополітичних гравців, постійне загравання та намагання отримати максимум можливих бонусів та переваг, при цьому залишаючись одночасно на двох стільцях.

11. З'ясовано, що співпраця Л. Кучми з міжнародними організаціями полягала в заходах українського Президента, спрямованих на набуття членства в Раді Європи, участі в врегулюванні конфліктів та забезпеченні миротворчої діяльності в світі під егідою ООН. Така активність та зацікавленість глави держави в міжнародному співробітництві диктувалися передусім як державними зобов'язаннями, так і особистими інтересами, спрямованими на отримання якнайбільших вигод в рамках політики «багатовекторності». Зовнішньополітична діяльність Президента України Л. Кучми була зумовлена пошуком найбільш прийнятних міжнародних союзів для України, що супроводжувалося «політикою багатовекторності» та прагматичності в діях на дипломатичній арені. На перших етапах це приносило свої результати, однак на завершення другої президентської каденції ця політика вичерпала свій потенціал та розуміння в міжнародному співтоваристві.

Таким чином, можна зробити висновок, що особистість Л. Д. Кучми є досить контраверсійною та неоднозначною в науковому та суспільному сприйнятті. Його діяльність слід розглядати в декількох ракурсах: господарсько-виробничому, громадсько-політичному та державному. Кожному з них притаманні як позитивні, так і негативні характеристики досліджуваної персоналії.

В цілому, можна констатувати, що постать Л. Кучми при всій її суперечливості, була своєрідним віддзеркаленням суспільних настроїв епохи. Так само як українське суспільство не було однорідним в виборі подальшого шляху розбудови держави, одночасно ностальгуючи за радянським минулим та прагнучи руху до європейських орієнтирів та стандартів, так і діяльність Л. Кучми не можна оцінити однозначно. Безумовним досягненням Л. Кучми є

утвердження України як незалежної держави. Разом з тим велика кількість проблем та викликів сьогодення зумовлені відсутністю стратегічних рішень щодо ключових питань розвитку країни за час його керівництва. Проте остаточну об'єктивну оцінку можна буде надати лише з плином часу та порівнюючи з діяльністю інших українських Президентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. П-3719 Партком виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод».

Оп. 3

1. Спр. 244. Протоколи засідань парткома и партійних зборань партійної організації підприємства п/я 203., 302 арк.

Оп. 10

2. Спр. 26. Протоколи №№58,59, 61-67, 2-8 засідань парткома конструкторського бюро «Южное» (КБ «Южное»), 138 арк.

Оп. 17

3. Спр. 1. Протокол–стенограма XXV отчетно-выборной партійної конференції об'єднання., 189 арк.

4. Спр. 29. Протоколи №№ 33, 34, 36-44 засідань парткома конструкторського бюро «Южное», 122 арк.

Оп. 19

5. Спр. 12. Протокол №5 зборання партійно-хозяйственного актива., 89 арк.

Оп. 31

6. Спр. 30. Протокол XXVIII отчетно-выборной партійної конференції., 169 арк.

7. Спр. 64. Протокол XXIX отчетно-выборной партійної конференції., 100 арк.

8. Спр. 67. Протоколы собраний партийно–хозяйственного актива о тактике действий коммунистов в нынешней общественно-политической ситуации и подготовке к всесоюзному референдуму., 47 арк.

Ф. П-18 Дніпропетровський міськком КПУ

Оп. 50

9. Спр. 1. Протокол XXVIII Днепропетровской городской партийной конференции от 18 декабря 1990 года., 174 арк.

10. Спр. 5. Анкеты делегатов XXVIII городской партийной конференции (К-Л) – 200 арк.

Ф. П-19 Дніпропетровський обком КПУ

Оп. 90

11. Спр. 10. Протокол №9 пленума обкома Компартии Украины., 151 арк.

Оп. 93

12. Спр. 2. Протокол XXVII Днепропетровской областной партийной конференции от 23.12.1988 г. Том II., 214 арк.

Оп. 95

13. Спр. 1. Протокол XXVIII областной партийной конференции I этап., 194 арк.

Оп. 97

14. Спр. 698. Личное дело номенклатурного партийного работника обкома партии Л. Д. Кучмы., 77 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991.

Оп. 2

15. Спр. 662. Протокол №5 Пленума Центрального Комітета Компартіи України от 24 марта 1982 г., 129 арк.

16. Спр. 845. Протокол XXVII съезда Коммунистической партии Украины от 6-8 февраля 1986 года. Часть III., 196 арк.

17. Спр. 889. Анкети делегатів XXVIII з'їзду Компартії України від Дніпропетровської області., 194 арк.

18. Спр. 925. Протокол №4 Пленума Центрального Комітета Коммунистической партии Украины от 8 декабря 1986 года., 151 арк.

19. Спр. 1093. Стенограма Пленуму ЦК Компартії України., 307 арк.

Оп. 11

20. Спр. 474. Протокол №25 засідання Секретаріату ЦК Компартії України від 12 березня 1982 р., 57 арк.

Оп. 25

21. Спр. 2471. Письма в ЦК КПСС по вопросам подбора и расстановки кадров финансовых органов, тяжелой, оборонной, машиностроительной промышленности., 21 арк.

22. Спр. 3066. Листи ЦК Компартії України до ЦК КПРС з кадрових питань. Характеристики і довідки–об'єктивки на партійних і радянських працівників (2 січня – 30 грудня 1986 р.), 234 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України**

Ф.1. Верховна Рада України

Оп. 16

23. Спр. 4782 Том 1. Закони та постанови, прийняті на шостій сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання., 319 арк.

24. Спр. 4783 Том 2. Закони та постанови, прийняті на шостій сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання., 288 арк.

Оп. 28

25. Спр. 94. Постанови Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів Української РСР (Том II), 273 арк.

26. Спр. 109. Списки зареєстрованих кандидатів у народні депутати Української РСР та оперативні дані про хід реєстрації (округи 1-239), 254 арк.

27. Спр. 111. Статистичні відомості про результати виборів народних депутатів Української РСР., 151 арк.

28. Спр. 150. Постанови Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів України., 261 арк.

29. Спр. 175. Списки кандидатів у народні депутати України на виборах 27 березня 1994 року та відомості про них. Луганська-Чернігівська області округи №№ 235-450, том 2., 200 арк.

30. Спр. 190. Документи про обрання народних депутатів України у 1994–1997 рр. (протоколи, заяви, декларації, передвиборні програми та інше), 251 арк.

31. Спр. 236. Постанови Центральної виборчої комісії по виборах Президента України., 239 арк.

32. Спр. 237. Постанови Центральної виборчої комісії по виборах Президента України., 239 арк.

Оп. 35

33. Спр. 203. Документи до засідання Конституційної Комісії України від 28 листопада 1994 р. (лист Президента України до Верховної Ради України, пропозиції Голови Верховної Ради України щодо організації конституційного процесу, ін.) Т.1 (12.07.1994 – 28.11. 1994), 244 арк.

34. Спр. 204. Документи до засідання Конституційної Комісії України від 28 листопада 1994 р. (стенограма засідання Конституційної Комісії, ін.) Т.2 (28.11.1994 – 01.12.1994), 111 арк.

35. Спр. 206. Документи до засідання Конституційної Комісії України від 06 березня 1995 р. (стенограма засідання, тексти розділів Конституції, проект Конституції України, підготовлений Конгресом Українських націоналістів, ін.), 268 арк.

36. Спр. 207. Документи до засідання Конституційної Комісії України від 18 вересня 1995 р. (стенограма засідання, текст преамбули і розділу I Конституції України, опрацьований робочою групою, проект Конституції України, підготовлений фракцією «Комуністи України», ін.). Т.1., 260 арк.

37. Спр. 209. Документи до засідання Конституційної Комісії України від 23 листопада 1995 р. (стенограма засідання, проект Конституції України, підготовлений Робочою групою, пропозиції до проекту, ін.) Т.1., 254 арк.

38. Спр. 211. Документи до засідання Конституційної Комісії України від 11 березня 1996 р. (стенограма засідання, текст виступу П. Симоненка, проект Конституції України, опрацьований Робочою підкомісією, ін.). Т.1., 289 арк.

39. Спр. 213. Документи до засідання Конституційної Комісії України від 18 березня 1996 р. (стенограма засідання, зауваження членів Комісії до проекту Конституції України). Т.1., 94 арк.

Он. 42

40. Спр. 72. Бюлетені шостої сесії дванадцятого скликання №6-10 (17.10.1992 р. – 01.10.1992 р.), 251 арк.

41. Спр. 73. Бюлетені шостої сесії дванадцятого скликання №11-15 (01.10 – 14.10. 1992 р.), 222 арк.

42. Спр. 77. Бюлетені шостої сесії дванадцятого скликання №31-35 (18.11 – 20.11.1992 р.), 218 арк.

43. Спр. 90. Бюлетені сьомої сесії дванадцятого скликання №43-46 (20.05 – 01.06.1993 р.), 226 арк.

Ф. 2. Кабінет Міністрів України

Он. 15

44. Спр. 2675. Протоколи 1–8 засідань Кабінету Міністрів України. Оригінали., 141 арк.

45. Спр. 2681. Матеріали засідань Кабінету Міністрів України. Оригінали., 329 арк.

46. Спр. 2682. Матеріали засідань Кабінету Міністрів України. Оригінали., 471 арк.

47. Спр. 3214. Матеріали засідань Кабінету Міністрів України. Оригінали., 390 арк.

Ф. 5233. Адміністрація Президента України

Он. 1

48. Спр. 219. Документи про прийняття Постанови про зняття застереження до ст. 20 Конвенції проти катувань, розгляд заяви Прем'єр-міністра України Л. Д. Кучми про відставку, звільнення військових формувань від сплати податку на землю і ін. (постанови, конвенції, заява, довідки, телеграми, листування)., 172 арк.

Он. 2

49. Спр. 84. Документи Президента України, документи про їх виконання., 126 арк.

50. Спр. 85. Матеріали до доповідей Президента України з соціально-економічних питань., 206 арк.

51. Спр. 86. Пропозиції і зауваження Рівненського облвиконкому до розділу «Новий курс соціально-економічної політики»., 73 арк.

52. Спр.101. Телеграми, послання і листи, одержані на ім'я Президента України з-за кордону і відповіді на них; записки розмов по телефону Президента України до іноземних держав., 237 арк.

53. Спр.422. Документи про зустріч Голів держав та Урядів країн СНД., 90 арк.

54. Спр. 439. Документи щодо регіональних конфліктів, том I., 231 арк.

55. Спр. 993. Документи про участь України в міжнародних організаціях та органах системи ООН. Т.1., 128 арк.

56. Спр.1006. Документи щодо військово–політичних аспектів зовнішніх зносин України. Т.2., 87 арк.

57. Спр.1007. Документи щодо регіональних конфліктів. Т.1., 178 арк.

58. Спр.1193. Укази Президента України про створення Комісії, її Положення та склад. Стенограма і рішення Комісії від 19.09. 1996 р. і матеріали до них. Пропозиції структурних підрозділів Адміністрації, Кабінету Міністрів, Уряду Автономної Республіки Крим, міністерств і відомств щодо роботи Комісії, заходи облміськрайдержадміністрацій щодо запровадження Конституції України., 190 арк.

59. Спр.1194. Протокол засідання Комісії від 20.11.1996 р. і матеріали до нього. Доповідна записка, довідка, інформація Кабміну України, Уряду Автономної Республіки Крим, міністерств, облдержадміністрацій з питань практики організації виконання заходів щодо запровадження Конституції України., 86 арк.

60. Спр.1195. Стенограма і рішення засідання Комісії від 28.01. 1997 р. і матеріали до них. Інформації, довідки Комісії, міністерств, відомств, обласних і районних державних адміністрацій з питань національної безпеки і оборони України, координації роботи органів місцевого самоврядування і органів виконавчої влади при здійсненні заходів щодо запровадження Конституції України., 158 арк.

61. Спр.1196. Стенограма і рішення засідання Комісії від 16.04. 1997 р. і матеріали до них. Інформації, довідки Комісії, міністерств, відомств, обласних і районних державних адміністрацій з питань національної безпеки і оборони України, координації роботи органів місцевого самоврядування і органів виконавчої влади при здійсненні заходів щодо запровадження Конституції України., 166 арк.

62. Спр.1197. Стенограма і рішення засідання Комісії від 10.06. 1997 р. і матеріали до них. Інформації, довідки Комісії, міністерств, відомств, обласних і районних державних адміністрацій з питань національної безпеки і оборони України, координації роботи органів місцевого самоврядування і органів виконавчої влади при здійсненні заходів щодо запровадження Конституції України., 73 арк.

63. Спр. 1622. Документи до інтерв'ю Президента України з питань міжнародних відносин України та ін. (інформації, листування), 114 арк.

64. Спр. 2547. Листування Президента України з державами Співдружності Незалежних держав. Т. 2., 139 арк.

Опубліковані джерела

65. Боротьба з корупцією – життєво необхідна справа: виступ Президента України Л.Д.Кучми на Всеукраїнській нараді з проблем боротьби з організованою злочинністю і корупцією та захисту прав людини 29 січня 2004р. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 2004. – 34 с.

66. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на урочистому зібранні з нагоди 13-ї річниці незалежності України 23.08.2004 р. – К.: Преса України, 2004. – 28 с.

67. Відповідальність перед Україною: доповідь Президента України Л.Д.Кучми на урочистих зборах з нагоди 1-ї річниці прийняття Конституції України 27 червня 1997 р. – К.: Україна, 1997. – 28 с.

68. Декларація про Державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. – Житомир «Рута», 2010. – 688 с.

69. Економічна доповідь Президента України 1994 рік. – К., 1995 – 202 с.

70. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т.: Т.1. – Житомир: Рута, 2011. – 752 с.

71. Курс реформ – виважена і послідовна економічна політика: виступ на VII з'їзді УСПП 25 травня 1999 року / Л. Д. Кучма. – К.: [б.в.], 1999. – 15 с.

72. Кучма Л.Д. Вибрані статті, виступи: у 2 т. / Л. Д. Кучма; упоряд. В. М. Литвин, В. А. Смолій. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. – Т. 1: Вірю в український народ. 1994–1999. – К.: [б.в.], 2001. – 454 с.; Т. 2: Україна – європейська держава. 1999-2001. – К.: [б.в.], 2001. – 367 с.

73. Кучма Л. Д. Вірю в український народ. / Л. Д. Кучма – К.: Видавничий дім «Альтернативи». – 2000. – 504 с.

74. Кучма Л. Д. Зламане десятиліття / Л. Д. Кучма. – Київ: Інформаційні системи, 2010. – 558 с.
75. Кучма Л. Д. Кроки становлення національної економіки 1994–2004 роки: доп. та виступи Президента України: офіц. док.: у 2 кн. / Л. Д. Кучма. – К.: Либідь, 2008.: Кн. 1: Подолання кризи радикальні економічні реформи 1994–1999 роки. – [Б. м.]: [б.в.], 2008. – 520 с.; Кн. 2: Утвердження механізмів сталого розвитку. Системне поглиблення трансформаційних реформ 2000–2004 роки. – [Б. м.]: [б.в.], 2008. – 544 с.
76. Кучма Л. Д. Про найголовніше / Л. Д. Кучма. - К.: [б.в.], 1999. – 351 с.
77. Кучма Л. Д. Своім шляхом: роздуми про економічні реформи в Україні / Л. Д. Кучма. – К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2004. – 379 с.
78. Кучма Л. Д. Співробітництво в ім'я майбутнього: [3 виступу Президента України Л. Кучми у Московському університеті 27 лютого 1998 р.] // Стратегічна панорама. – 1998. – № 1/2. – С. 7–12.
79. Кучма Л. Д. Україна: європейський вибір: вибрані виступи / Л. Д. Кучма; упоряд. В. В. Медведчук. – К.: Видавничий Дім "Альтернативи", 2003. – 393 с.
80. Кучма Л. Д. Україна-не Росія. / Л. Д. Кучма; фото Ю. Буслинский, В. Соловьев. – М.: Издательский дом "Время", 2004. – 560 с.
81. Кучма Л. Д. Україна-СНД: нові реалії: вибрані виступи, інтерв'ю, прес-конференції / Л. Д. Кучма; упоряд. В. В. Медведчук. – К.: Видавничий Дім "Альтернативи", 2003. – 278 с.
82. Кучма Л. Д. Україна: шляхом реформ: вибрані виступи / Л. Д. Кучма; упоряд. В. В. Медведчук. – К.: Видавничий Дім "Альтернативи", 2003. – 441 с.
83. Кучма Л. Д. Шляхом розбудови демократичної і незалежної держави: Виступ Президента України Леоніда Кучми на пленарному засіданні сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи м. Страсбург, 23 квітня 1996 р. // Політика і час. – 1996. – № 5. – С. 3–8.

84. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 1996 році». – К.: [б.в.], 1997. – 144 с.

85. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році»/ загальне керівництво підгот. Послання В. М. Литвин. – К.: Інформ. – вид. центр Держкомстату України, 2001. – 404 с.

86. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році» / заг. керівництво підгот. Послання В. М. Литвин. – Офіц. вид. – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002. – 414 с.

87. Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір»: Концептульні засади, стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки / підгот. А. С. Гальчинський [та ін.]; ред. О. О. Федрицький [та ін.]. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002. – 74 с.

88. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році»: офіц. вид. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – 477 с.

89. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році». – Офіц. вид. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2004. – 470 с.

90. «Про заходи щодо економічної стабілізації та стимулювання виробництва»: позачергове послання Президента України Л. Д. Кучми до Верховної Ради України 19 листопада 1998 року. – К.: Україна, 1998. – 31 с.

91. Реформування АПК: конкретна робота, персональна відповідальність: виступ Президента України Л. Д. Кучми на нараді з питань агропромислового комплексу 10 січня 1997 р. – К. : [б.в.], 1997. – 23 с.

92. Сорока М. М. Світ відкриває Україну: про зовнішню політику Української держави у 90-х роках ХХ століття: Статті, документи, коментарі/ М.М. Сорока – К. : Київська правда, 2001. – 782 с.

93. Стенограма засідання Конституційної комісії 28 листопада 1994 року // Конституція незалежної України. У трьох книгах. Книга третя. Частина друга. – К., 1998 – 317 с.

94. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України). – К.: Аванпост-прім, 2004. – 96 с.

95. Творення держави – справа кожного з нас: доповідь Президента України Л. Д. Кучми на урочистому засіданні, присвяч. 8-й річниці Незалежності України, 23 серпня 1999 р. – К.: Київська правда, 1999. – 23 с.

96. Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1996-2000 рр. У двох книгах. – Кн.2. – К., 2003. – 1056 с.

Нормативно-правова база

Закони України, Рішення КСУ, Укази Президента України, Постанови ВР України, Договори, Стенограми

97. Декрет Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1992 р. «Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсії» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/19-92>

98. Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 р. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157

99. Договір про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною та Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_006

100. Закон України «Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України» // Голос України № 183 від 28 вересня 1993 р. – 8 с.

101. Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23 грудня 1998 р. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/350-14>

102. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. №964–IV [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

103. Закон України «Про ратифікацію Угоди про формування Єдиного економічного простору» // Відомості Верховної Ради. 2004. – № 32. – С. 388.

104. Заява Верховної Ради України у зв'язку з формуванням Єдиного економічного простору з Росією, Казахстаном та Білоруссю // Стенограма засідання ВРУ 17 вересня 2003 р. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1656.html>

105. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – №30. – 1996. – С. 141.

106. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [Електронний режим]: – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_158

107. Постанова Верховної Ради України «Про політико–правову ситуацію в Автономній республіці Крим» // Відомості Верховної ради України. – 1994. – №40. – С. 372

108. Постанова Верховної Ради України від 20 вересня 1994 р. «Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)» – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/165/94-%D0%B2%D1%80>

109. Постанова Верховної Ради України від 10 листопада 1994 р. «Про склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/231/94-%D0%B2%D1%80>

110. Постанова Верховної Ради України від 23 жовтня 2003 р. «Про усунення загрози територіальній цілісності України, що виникла внаслідок

будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1234-15>

111. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1995 р. «Про участь Українського контингенту в операції багатонаціональних Сил з виконання угоди на території Боснії та Герцеговини» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1073-95-%D0%BF>

112. Проект Закону про внесення змін до Конституції України № 4105 від 4 вересня 2003 р. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15751

113. Проект Закону про внесення змін до Конституції України № 4180 від 19 вересня 2003 р. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15881

114. Резолюція 1244 (2001) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Виконання обов'язків і зобов'язань, взятих Україною при вступі до Організації» від 26 квітня 2001 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_603

115. Рішення Конституційного Суду України № 22-рп/2003 від 25 грудня 2003 р у справі № 1-46/2013. за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) // Вісник Конституційного Суду України № 6/2003 – С. 47-59.

116. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/2011 від 20 жовтня 2011 р у справі № 1-31/2011. за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України. // Вісник Конституційного Суду України № 6/2011 – С. 155-163.

117. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 року «Про стратегію України щодо Організації Північноатлантичного

Договору (НАТО)» – С. 98–99. – Режим доступу:
<http://www.archives.gov.ua/International/Strategia.pdf>

118. Стенограма засідання ВРУ 3 лютого 1993 р. – Бюлетень №3. – С. 68.
[Електронний ресурс]: – Режим доступу:
<http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4817.html>

119. Стенограма засідання Верховної Ради України № 40 від 20 березня 1996 року. – [Електронний ресурс]: – Режим доступу:
<http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3817.html>

120. Стенограма засідання Верховної Ради України № 87 від 28 травня 1996 року. – [Електронний ресурс]: – режим доступу:
<http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3866.html>

121. Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту від 09 червня 1995 р.//Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]: – Режим доступу:
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_082

122. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами членами від 14 червня 1994 р. [Електронний ресурс]: – Режим доступу:
http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/998_012

123. Указ Президента України «Про порядок надання у 1994 році фінансової підтримки підприємствам» №428/94 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/428/94>

124. Указ Президента України «Про радника Президента України з питань макроекономіки» №438/94[Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/438/94>

125. Указ Президента України від 13 вересня 1994 №523/94 «Про організаційне забезпечення підготовки пропозицій з питань макроекономічної політики та реформування економіки» [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/523/94>

126. Указ Президента України від 13 вересня 1994 №524/94 «Про призначення позаштатних радників Президента України з питань економічної політики» №524/94[Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/524/94>

127. Указ Президента України від 27 лютого 1995 № 147/95 «Про утворення Генеральної військової інспекції при Президентові України» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/147/95>

128. Указ Президента України від 31 березня 1995 р. №278/95 «Про деякі питання взаємовідносин між центральними органами державної виконавчої влади і органами виконавчої влади Автономної Республіки Крим» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/278/95>

129. Указ Президента України від 19 серпня 1995 р. №759/95 «Про органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/759/95>

130. Указ Президента України від 12 липня 1996 р. №553/96 «Про першочергові заходи, пов'язані з прийняттям Конституції України». – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/553/96>

131. Указ Президента України від 6 серпня 1996 р. №642/96 «Про Положення про Комісію з координації заходів щодо запровадження нової конституції України та її склад». – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/642/96>

132. Указ Президента України від 4 листопада 1998 р. № 1209/98 «Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1209/98>

133. Указ Президента України від 15 січня 2000 р. № 65/2000 «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою». –

[Електронний ресурс]: – Режим доступу:
<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/65/2000>

134. Указ Президента України від 27 січня 2001 р. № 58/2001 «Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001 – 2004 роки» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/58/2001>

135. Указ Президента України від 6 грудня 2001 р. №1195/2001 «Про заходи щодо дальшого зміцнення обороноздатності держави» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1195/2001>

136. Указ Президента України від 3 жовтня 2002 р. №895/2002 «Про організацію роботи з підготовки законопроектів про внесення змін до Конституції України та виборчих законів». – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/895/2002>

137. Указ Президента України від 11 січня 2003 р. № 15/2003 «Про Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/15/2003>

138. Указ Президента України № 188/2003 від 4 березня 2003 р. «Про Державну комісію з питань реформування, розвитку Збройних Сил України, інших військових формувань, озброєння та військової техніки» [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/188/2003>

139. Указ Президента України від 6 березня 2003 р. №197/2003 «Про внесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України». – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/197/2003>

140. Указ Президента України № 459/2003 від 2 червня 2003 р. «Про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в Республіці Ірак» // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/459/2003>

141. Указ Президента України від 4 липня 2003 р. № 565/2003 «Про проведення оборонного огляду»// [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/565/2003>

142. Указ Президента України від 21 жовтня 2003 р. № 1204/2003 «Про заходи щодо забезпечення недоторканності державного кордону України» // [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/963/2009/page3>

143. Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 «Про Воєнну доктрину України» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>

144. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 липня 2004 року "Про дальший розвиток відносин з НАТО з урахуванням результатів засідання Комісії Україна –НАТО на найвищому рівні 29 червня 2004 року" від 15 липня 2004 р. № 800/2004 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/800/2004>

Публікації в періодичних виданнях

145. А. Макаров «Леонид Кучма – как директор был на месте» // Днепр вечерний. – 1998. – №140. – 5 вересня. – С. 1-3.

146. «Афганці» голосують за Л. Д. Кучму // Прапор юності. – 1990. – № 33. – 17 березня. – С. 3.

147. В. Гринев уже предлагает... // Голос України. – 1994. – № 14. – 25 січня. – С. 1.

148. Взыскательность доверия // Днепр вечерний. – 1987. – № 97. – 25 квітня. – С. 1.

149. Время оценок // Днепр вечерний. – 1990. – № 21. – 25 січня. – С. 2.

150. Голос України. – 1992. – № 204. – 24 жовтня – 8 с.

151. Гордіїв вузол розрубано... // *Голос України*. – 1995. – № 104. – 8 червня. – С. 1-2.
152. Готовы взять на себя ответственность за вывод Украины из исторического тупика, в который ее привели высшие ешелоны власти // *Днепровская панорама*. – 1994. – № 36. – 10 березня. – С. 1.
153. Декрети Кабінету Міністрів // *Голос України*. – 1992. – № 241. – 18 грудня. – С. 3.
154. Держава має нового прем'єра // *Голос України*. – 1992– № 196. – 14 жовтня. – С. 1-2.
155. Доверие достойным // *Днепр вечерний*. – 1982. – № 95. – 23 квітня. – С. 1.
156. Еще не троллейбусы, но уже и не ракеты // *Днепр вечерний*. – 1991. – № 154. – 13 серпня. – С. 1-2.
157. ЄЕП: новий формат міжнародної інтеграції України // *Президентський Вісник*. – 2004. – № 1. – 24 березня. – С. 3.
158. Заява з приводу подій у Криму // *Сільські вісті*. – 1994. – № 59. – 26 травня. – С. 3.
159. Заява Ініціативної групи об'єднання «Демократичні реформи України» // *Голос України*. – 1991. – № 172. – 5 вересня. – С. 4.
160. Звернення Президента України Леоніда Кучми, Голови Верховної Ради Івана Плюща і Прем'єр-міністра Віктора Ющенка до українського народу // *Робітничая газета*. – 2001. – № 24. – 15 лютого. – С. 1.
161. Информационное сообщение о III-м внеочередном съезде Украинского союза промышленников и предпринимателей // *Деловая Украина*. – 1993. – № 92. – Декабрь. – С. 1.
162. Інформаційне повідомлення // *Голос України*. – 1992. – № 223. – 21 листопада. – С. 1.
163. Комюніке про підсумки візиту в Москву прем'єр-міністра України Л. Д. Кучми // *Голос України*. – 1992. – № 204. – 24 жовтня. – С. 2.

164. Кроки до компромісу // Президентський Вісник. – 2004. – № 54. – 3 грудня. – С. 1.

165. Курс на реформи в Збройних Силах України незмінний: Виступ Президента України Леоніда Кучми на розширеному засіданні колегії Міністерства оборони України 14 листопада 2001 року // Народна армія. – 2001. – № 214. – 17 листопада. – С. 4.

166. Кучма Л. Армія – символ шляхетності, дисципліни та національної гідності: [Виступ Президента України Л. Кучми на зборах офіцерів Збройних Сил України 13 липня 1999 р.] // Військо України. – 1999. – № 7-8. – с. 4-5.

167. Кучма Л. Д. Співробітництво в ім'я майбутнього: [3 виступу Президента України Л. Кучми у Московському університеті 27 лютого 1998 р.] // Стратегічна панорама. – 1998. – № 1/2. – С. 7-12.

168. Леонід Кучма орієнтується на центристські сили і шукає вчительку української мови // Голос України. – 1993. – № 181. – 24 вересня. – С. 1-2.

169. Леонід Кучма склав присягу на вірність українському народові // Голос України. – 1994. – № 137. – 21 липня. – С. 2.

170. Леонид Кучма: «Украина должна стать мостом между Западом и Востоком» // Всеукраинские ведомости. – 1994. – № 30. – 28 мая. – С. 3.

171. Леонид Кучма: «Этому правительству осталось жить считанные дни» // Киевские ведомости. – 1993. – № 163. – 31 августа. – С. 3.

172. Л. Кучма та В. Гриньов готують партію // Голос України. – 1994. – № 51. – 19 березня. – С. 1-2.

173. Л. Кучма і В. Гриньов створили блок // Голос України. – 1993. – № 233. – 8 грудня. – С. 1.

174. Л. Кучма: «Політична реформа має зміцнити консолідацію українського суспільства» // Президентський Вісник. – 2004. – № 1. – 24 березня. – С. 1-3.

175. «Лівий» директор «Південмашу» // Прапор юності. – 1990. – № 4. – 9 січня. – С. 1-2.

176. Між Україною й Росією розпочався новий етап економічних відносин // Президентський Вісник. – 2004. – № 1. – 24 березня. – С. 2.
177. Отставка Виктора Пинзеника как точка отсчета часа отставки всего кабинета // Киевские ведомости. – 1993. – № 163. – 31 августа. – С. 2.
178. Партию создавать рано, как, впрочем, и распускать колхозы. Или почему американские социологи оказались правы // Днепровская панорама. – 1994. – № 39. – 16 березня. – С. 1-2.
179. Перекувати мечі. Але як? Зворотний бік конверсії // Голос України. – № 20. – 30 січня. – С. 10.
180. Петруня А. Реформаторы // Киевские Ведомости. – 2000. – № 21. – 31 января. – С. 7.
181. Понтони, планове навчання... // Голос України. – 2003. – № 201. – 24 жовтня. – С. 1-2.
182. Постановление IV внеочередного съезда Украинского союза промышленников и предпринимателей // Деловая Украина. – 1994. – № 29. – Апрель. – С. 1-2.
183. Протоколы, которые потрясли мир // Киевские ведомости. – 1993. – № 169. – 9 сентября. – С. 2.
184. Рахманин С. Стена // Зеркало недели. – 2002. – № 39. – 11 октября. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/stena.html>
185. Регистрация кандидатов в депутаты Днепропетровского городского Совета народных депутатов // Днепр вечерний. – 1982. – № 127. – 3 червня. – С. 1-3.
186. Регистрация кандидатов в депутаты Днепропетровского городского совета народных депутатов // Днепр печерний – 1985. – № 29. – 4 лютого. – С. 1-3.
187. Реєстрація кандидатів у депутати // Зоря. – 1987. – № 101. – 29 травня. – С. 1.
188. Результати голосування // Голос України. – 1991. – № 174. – 7 вересня. – С. 4-5.

189. Список депутатів Дніпропетровської обласної ради народних депутатів XX скликання, обраних 21 червня 1987 р. // Зоря. – 1987. – № 119. – 24 червня. – С. 3.

190. Список депутатов Днепропетровского городского совета народных депутатов, избранных 24 февраля 1985 г. // Днепр вечерний. – 1985. – № 49. – 27 лютого. – С. 2-3.

191. «Спільні проекти України з НАТО довели свою успішність» // Президентський Вісник. – 2004. – №15. – 30 червня. – С. 1.

192. Ставка на коалиционный кабинет // Правда Украины. – 1992. – № 172. – 16 октября. – С. 1.

193. Томенко М. Сшибка Леоніда Кучми, або таємниця авторства книжки «Україна – не Росія» // Дзеркало тижня. – 2003. – №45. – 21 листопада. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/CULTURE/sshibka_leonida_kuchmi,_abo_taemnitsya_avtorstva_knizhki_ukrayina__ne_rosiya.html

194. Україна-НАТО: до і після Празького саміту // Політичний календар. – 2002. – № 10. – 54 с.

195. Уряд програму розробив... слово за парламентом // Голос України. – 1993. – № 16. – 28 січня. – С. 1-2.

196. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору // Голос України. – 1997. – № 127. – 11 липня. – С. 3.

197. Человек года-2002 // Кореспондент. – 2002. – № 38. – С. 15-16.

198. «Южмаш» – как он есть // Днепр вечерний. – 1989. – № 248. – 28 жовтня. – С. 1-3.

Мемуарна література

199. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Б.Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов. – К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248с.

200. Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади / Б. Гаврилишин. – К.: ПУЛЬСАРИ, 2011. – 286 с.
201. Гетьман В.П. Як приймалась Конституція України: нотатки учасника розробки Основного Закону України / В. П. Гетьман. – К.: [б.в.], 1996. – 127 с.
202. Горбулін В. П. Без права на покаєння / М. Рубанець (пер. з рос.); В. Бадрак, С. Згурець (розпитували). – Х.: Фоліо: Defense Express Library, 2010. – 383 с.
203. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних перемін / А. М. Зленко. – Х.: Фоліо, 2004. – 559 с.
204. Иоффе Ю. Один на один системою: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины / Ю. Иоффе – Луганск: Лугань, 1995. – 304 с.
205. Корнеєнко Б. І. Спогади посла (перші кроки української дипломатії) / Б. І. Корнеєнко – К.: [б.в.], 2005. – 256 с.
206. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми / Л. М. Кравчук. – К.: Століття, 2002. – 392 с.
207. Кравчук Л. М. Одна Україна, єдиний народ: політичні роздуми над записами в щоденнику / Л. М. Кравчук. – Х.: Фоліо, 2010. – 541 с.
208. Кучма Л. Д. После майдана: записки президента: 2005–2006, Киев-Конча-Заспа / Л. Д. Кучма. – К.: Довира; М.: Время, 2008. – 688 с.
209. Мороз О. ІНТЕРВ'Ю ДЛЯ ВАС / О. Мороз – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: [б.в.], 2009. – 306 с.
210. Морозов К. Моя українізація / К. Морозов. – К.: Основи, 2014. – 319 с.
211. Потебенько М. Между прошлым и настоящим / М. Потебенько. – К.: Преса України, 2013. – 288 с.

212. Потебенько М. Пошук істини: спогади Генерального прокурора / М. Потебенько. – К.: Преса України, 2006. – 274 с.

213. Пустовойтенко В. Сьома вершина / В. Пустовойтенко; [літ. запис О. Губіна]. – К.: Новий друк, 2007. – 447 с.

214. Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті / В. Ющенко. – Харків: Фоліо, 2014. – 511 с.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії

215. Алексеев Ю. Н. Украина и европейский глобализм (1989–2009): монографія / Ю. Н. Алексеев ; Киев. славист. ун-т. – К. : КСУ, 2010. – 415 с.

216. Батенко Т. Королі СНД. Портрети дванадцяти Президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі) / Т. Батенко. – Л.: Кальварія, 2000. – 216 с.

217. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.

218. Бондаренко К. П. Леонид Кучма: портрет на фоне епохи / К. П. Бондаренко; Киевский ин-т проблем управления им. Горшенина. – Х.: Фолио, 2007. – 635 с.

219. Бондаренко К. П. Леонид Кучма / К. П. Бондаренко. – Х. : Фолио, 2009. – 217 с.

220. Вибори в Україні 1994 року / Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). – 2. вид., доп. – К.: [б.в.], 1995. – 231 с.

221. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.

222. Витковски А. Пятилетка без плана. Украина 1991-1996. Формирование национального государства, экономика, элиты; пер. с нем. / А. Витковски – К.: Сфера, 1998. – 240 с.
223. Віднянський С. В. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. 1991-2003: Анотована історична хроніка міжнародних відносин / С. Віднянський, І. Мельникова, А. Мартинов, О. Горенко, Д. Никифоруку; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Генеза, 2004.– 616 с.
224. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. Н. Гончаренко, О. Гриценко. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2004. – 552 с
225. Воїнов С. С. Село Чайкине / Редакція журналу «Сіверянський літопис» / С. С. Воїнов. – Чернігів: Деснянська правда, 1998. – 84 с.
226. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко – К.: ННЦ «ІАЕ», 2005. – 424 с.
227. Гайдуцький П.І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні / П.І. Гайдуцький. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2015. – 448 с.
228. Гайдуцький П. І. Незалежна економіка України / П. І. Гайдуцький – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2014. – 528 с.
229. Гайдуцький П. І. Україна за роки незалежності 1991–2003 / П. І. Гайдуцький та ін. (підгот.) – 5 вид., перероб. та доп. – К.: Нора-Друк, 2003. – 560 с.
230. Гальчинський А. С. Нотатки радника Президента. Десять років з Президентом Леонідом Кучмою / А. С. Гальчинський. – Київ: Либідь, 2013. – 584 с.
231. Грач Л.И. Украина после Кучмы /Л. И. Грач – К.: Оріяни, 2005. – 223 с.
232. Гринев В. Б. Потерянное десятилетие – контуры новейшей политической и экономической истории Украины / В. Б. Гринев, А. С. Гугель; Межрегиональная Академия управления персоналом (МАУП). – К.: МАУП, 2001. – 432 с.

233. Дергачов О. П. Партнерський потенціал України: становлення і реалізація. – К.: [б.в.], 2009. – 496 с.
234. Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991-2014: монографія / О. В. Задорожній – К.: К.І.С., 2014. – 959 с.
235. Земні шляхи і зоряні орбіти: штрихи до портрета Леоніда Кучми / упоряд. В. П. Горбулін [та ін.]. – К.: [б.в.], 1998. – 78 с.
236. Історія міста Дніпропетровська / А. Г. Болебрух [та ін.] ; наук. ред. А. Г. Болебрух. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
237. Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К.: Бланк-Прес, 2007. – 365 с.
238. Карта Севастополя: триумф президентів, трагедія України: Експертна оцінка, 31 січня 1997 року/ С. Кудряшов, С. Одарич, Ю. Оробець, М. Томенко. – К.: Фонд «українська перспектива», 1997. – 28 с.
239. Касьянов. Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
240. Киссинджер Г. Дипломатія / Г. Киссинджер – М., 1997. – 848 с.
241. Корж Г. П. Леонид Кучма. Настоящая биография второго Президента Украины. – Х.: Фолио, 2005. – 413 с.
242. Кульчицький С. В. Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин». Роздуми історика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 113 с.
243. Кульчицький С. В. Українська революція 2004 р. / С. В. Кульчицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
244. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці/ В. М. Литвин – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
245. Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / В. М. Литвин – К.: Наукова думка, 2001. – 560 с.
246. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.) // Україна

крізь віки : [у 15 т.] / [НАНУ ; заг. ред. В.А. Смолія]. – Київ : Альтернативи, 2000. – Т. 14 : Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.) / В. М. Литвин – 360 с.

247. Луканов Ю. В. Третій Президент (Політичний портрет Леоніда Кучми) / Ю. В. Луканов – К.: Такі справи, 1996. – 154 с.

248. Медведчук В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування / В. Медведчук – К.: Україна, 1996. – 148 с.

249. Мироненко В. И. Российско-украинские отношения в 1991–2001 гг. Историкографический очерк / В. Мироненко; РАН, Институт Европы. – М.: [б.и.], 2004. – 161 с.

250. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К. : Укр. центр духовной культуры, 1996. – 512 с.

251. Михальченко Н. Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории / Н. Михальченко, В. Андрущенко. – Т. I. – К.: ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. – 584 с.; Т. II. – К.: ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. – 556 с.

252. Нариси з історії дипломатії України / Від. ред. В. А. Смолій; Авт. кол.: О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.

253. Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991–2009): монографія / С. С. Падалка. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 362 с.

254. Пинзеник В. М. Коні не винні: Реформи чи їх імітація / В. М. Пинзеник – 2-ге вид., доп. – К.: Академія, 1999. – 127 с.

255. Платонов В. Южное созвездие: [в 2 т.] / В. Платонов. – Д.: Проспект, 2008. – Кн. 1. : Главные и генеральные. – 2008. – 400 с.

256. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.
257. Політична історія України. 20 століття: У 6 т. / НАНУ; Ред. кол. І.Ф.Курас; Авт.: Ю.А. Левенець, Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. – К.: Генеза. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – 2003. – 696 с.
258. «Помаранчева революція»: Версії, хроніка, документи / Упоряд. М. Погребинський. – К.: Оптіма, 2005. – 438 с.
259. Рудич Ф. М. Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / Ф. М. Рудич. – К.: Парлам. вид-во, 2008. – 352 с.
260. Скиба П. «Будівництво і розвиток» Збройних Сил України або як пройти шлях від воєнної організації держави до з'єднання. – Славута: [б.в.], 2013 – 269 с.
261. Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України: монографія / М. В. Томенко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 299 с.
262. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України. – Том 3. Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. Новітній Український державотворчий процес / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 327 с.
263. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.
264. Українське суспільство: соціальний моніторинг 1994–2003./ За ред. Н. В. Паніної. – К.: ІС НАНУ, 2003 – 113 с.
265. Шаповал В. М. Історія Основного Закону (конституційний процес в Україні в 1990-1996 роках) / В. М. Шаповал, А. В. Корнеєв. – Х.: Фоліо, 2011. – 111 с.

266. Aslund A. The great rebirth: lessons from the victory of capitalism over communism / A. Aslund – Washington: Peterson Institute for International Economics, 2014 – 320 p.

267. Kuzio T. Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine / T. Kuzio; Centre for Russian and East European studies the University of Birmingham. – London: Macmillan Press Ltd, 1997. – 282 p.

268. Ukraine in the world: Studies in the international relations and security structure of a newly independent state / L. A. Hajda (ed.). – Cambr., Ma.: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1998. – XVI, 362 p. – (Harvard papers Ukrainian studies).

Статті

269. Банчук–Петросова О. Історичні етапи формування та розвитку кадрової політики у військових та правоохоронних органах України / О. Банчук–Петросова // Вісник Національної академії державного управління. – 2013. – № 2. – С. 267-279.

270. Барані Ю. Трансформація організаційної структури Збройних сил України на сучасному етапі / Ю. Барані // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2. – С. 22–34.

271. Борисов Н. Институт президента Украины: долгий путь к институционализации / Н. Борисов // ARS ADMINISTRANDI. – 2013. – № 3. – С. 40-57.

272. Виступи президентів країн-учасниць ГУУАМ на Ялтинському саміті // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 7 (19). – С. 46-53.

273. Віднянський С. В. Еволюція зовнішньої політики України (1991-2006 рр.) / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 32-51.

274. ГУУАМ як регіональне об'єднання: підходи та оцінки // Національна

безпека і оборона. – 2001. – № 7 (19). – С. 3-46.

275. Дергачов О. Епоха Кучми завершується // Визвольний шлях. – 2004. – № 57 (Кн. 9). – С. 4-14.

276. Зіньковський С. Український миротворчий контингент у Республіці Ірак / С. Зіньковський // Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна. – 2012. – № 1006. – С. 55-61.

277. Ільченко А. Л. Д. Кучма в президентських виборах 1994 р. – початок зародження біполярної системи українського електорального поля / А. Ільченко // Інтелігенція і влада. – 2014. – Вип. 31. – С. 281-291.

278. Ільченко А. Україна–не Росія: Роль Л. Д. Кучми у вирішенні російсько–українського конфлікту навколо острова Тузла / А. Ільченко // Інтелігенція і влада. – 2013. – Вип. 29. – С. 203-209.

279. Каляєв А. Збройні сили України у миротворчих операціях ООН і ОБСЄ // А. Каляєв // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2009. – Вип. 14. – С. 396-408.

280. Кононенко Н. Політичні лідери сучасної Росії та України, їх вплив на формування моделі розвитку країни // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 10. – С. 288-290.

281. Лобан Ю. Майстер запусків: Другий український Президент до школи ходив у личаках // ППК. – 1999. - № 27. – С. 8-11.

282. Лупенко Ю. О. Стратегія Леоніда Даниловича Кучми – Президента України 1994-2005 рр. щодо реформування аграрного сектору економіки України (Гальчинський А.С. Нотатки радника Президента. Десять років з Президентом Леонідом Кучмою) / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С. 139-146.

283. Мойсеєнко А. Зовнішня політика України після 1994 р.: Прагматизація та багатовекторність / А. Мойсеєнко // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. – 2003. – Вип. 25. – С. 89-100.

284. Нечхаєв С. М. Історичний досвід створення вищих органів керівництва воєнною організацією держави та доцільність його використання в

сучасних умовах / С. М. Нечхаєв, І. С. Руснак // Наука і оборона. – 1998. – № 3. – С. 12-16.

285. Пальшков К. Легіслатури Л. М. Кравчука та Л. Д. Кучми як період становлення та затвердження авторитарного іміджу українського президентства / Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип.50. – С. 194-201.

286. Плотников Д. «Европейский фактор» в российско–украинских отношениях / Д. Плотников // ARS ADMINISTRANDI. – 2013. – №4. – С. 75-82.

287. Політична ситуація в АРК: актуальні проблеми та шляхи вирішення // Національна безпека і оборона. – 2001. – №4 (16). – С. 43-54.

288. Полякова Л. Аспекти взаємодії Президента України і Верховної Ради. Спроба посилення президентської влади (1994-2004 рр.) / Л. Полякова // Схід. – 2010. – № 5 (105). – С. 103-108.

289. Ромащенко В. Основные направления внешней политики Л. Кучмы (1994-2004) / В. Ромащенко // Вестник московского университета. Серия 8. История. – №3. – 2012. – С. 64-75.

290. Сохар О. «Русская рулетка» // ПК: Політика і культура. – 2003. – № 11. – С. 16-17.

291. Стукало С. Ставлення громадян України до Єдиного економічного простору та ідеї висунення Леоніда Кучми на третій термін // Політичний календар. – 2003. – № 7. – С. 46-51.

292. Туниця Ю., Туниця Т., Войнаровський В., Краєвський С. В ім'я збереження життя на землі: Що треба для реалізації винятково важливої ініціативи Президента України / Ю.Туніця, Т.Туніця, В. Войнаровський, С. Краєвський // Політика і час. – 1999. – № 1. – С. 45-50.

293. Україна-РЄ: напрями співпраці. Інформаційна довідка Міністерства закордонних справ України // Вісник центральної виборчої комісії. – 2007. – № 1(7). – С. 96-100.

294. Федоренко Н., Шаманов М. «Президента Кучму вже не цікавить ані НАТО, ані Європейський Союз» (Інтерв'ю з Олександром Сушком, Київ, 27 липня 2004 р.) // Визвольний шлях. – 2004. – № 57 (Кн. 7.). – С. 10-14.

295. Шелест Г. Українські миротворці на Близькому Сході / Г. Шелест // Політика і час. – 2005. – № 7. – С. 56–65.
296. Шпитяк Л. Блакитні шоломи: допомога приходить з неба / Л. Шпитяк // Військо України. – 2007. – № 5 (83). – С. 4–8.
297. Юхновський І. Україна: спадок, стан і перспективи // Новітня Україна 1991-2001: (Роздуми видатних сучасників): [Кол. монографія] / авт.: Амосов М. М., Володимир (В. М. Сабодан), Грач Л. І. та ін. ; За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. – К.: МАУП, 2001. – С. 137–158.
298. Kuzio T. Neither East Nor West Ukraine's Security Policy Under Kuchma / Kuzio T. // Problems of Post-Communism. – 2005. – Vol. 52. – P. 59–68.
299. Kuzio T. Slavophiles versus Westernizers: Foreign Policy Orientations in Ukraine / Kuzio T. // Between Russia and Europe: Foreign and Security Policy Independent Ukraine, ed. Kurt R. Spillmann, Andreas Wenger, and Derek Muller. – Bern: Peter Lang, 1999. – P. 53-74.
300. Kuzio T. Ukraine – Past, Present and Future / Kuzio T. // Jane's Intelligence Review – Year Book. – 1994. – P. 47-56.
301. Protsyk O. Constitutional Politics and Presidential Power in Kuchma's Ukraine / Protsyk O. // Problems of Post-Communism, vol. 52, no. 5, September/October 2005. – P. 23–31.

Електронні ресурси

302. Горбулін В. Зоряні орбіти В.Ф. Уткіна [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/personalities/visoki-orbiti-volodimira-utkina-shtrihi-do-portreta-generalnogo-konstruktora-.html>
303. Заява Президента України Леоніда Кучми на події, що мають місце в Україні після другого туру президентських виборів в Україні // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/23/3004561/>
304. Ільченко С. Тузла – квінтесенція українсько – російських відносин // Коментарі. – 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://21.comments.ua/ua/2012/08/16/2003-kosa-tuzla-kvintesentsiya-ukrajinsko-rosijskyh-vidnosyn/>

305. Леонид Кучма: сегодня Украина не готова вступить в НАТО // Факты и комментарии. – Режим доступа: <http://fakty.ua/70148-leonid-kuchma-segodnya-ukraina-ne-gotova-vstupit-v-nato>

306. Л. Гонгадзе: «Кучма не убивал моего сына // Сегодня.ua. - Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/politics/power/lecja-honhadze-kuchma-ne-ubival-moeho-syna.html>

307. Манчуленко Г. Час показав... Газета ua // [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://gazeta.ua/blog/43548/cas-pokazav>

308. Мать Гонгадзе извинилась перед Кучмой, потому что Ющенко такой же // Украинская правда. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2006/04/3/4398486/>

309. Президент України Леонід Кучма вважає, що для оптимізації податкової системи України потрібно зменшити податковий тиск і визначити податкові гарантії для платників податків. [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/44393> – [prezident_ukrani_leond_kuchma_vvaga_shcho_dlya_optimizats_podatkovo_sistemi_ukrani_potrbno_zmenshiti_podatkoviy_tisk__viznachiti_podatkov_garant_dlya_ninshnih_platnikv_podatkv_46000.html](http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/44393)

310. Рішення Моніторингового комітету Парламентської Асамблеї Ради Європи рекомендувати виключення України з РЄ Президент України Леонід Кучма розцінив як «психологічний тиск на Україну» [Електронний ресурс] // Радіо Свобода – Режим доступа: <http://www.radiosvoboda.org/a/873753.html>

311. Томенко М. Уроки новітнього конституційного процесу в Україні / М. Томенко // Віче – 2007. – № 13. – Режим доступа: <http://www.viche.info/journal/630/>

312. Kuzio T. Ukrainian Politics, Energy and Corruption under Kuchma and Yushchenko – How the Gas Issue Plays in Ukrainian Politics and How Ukrainian Politicians Play the Gas Issue – Harvard University, 7 March 2008. – Режим

доступу:http://www.taraskuzio.net/conferences2_files/Ukrainian_Politics_Energy.pdf

313. Mossessian G. Ukraine's energy policy under Kuchma and dependence on Russia.//UCDAVIS. – Режим доступу: http://www.math.ucdavis.edu/~gmoss/hosted/Ukraine_paper.pdf (16 July 2012)

ДОДАТКИ

Додаток А

Статистичні відомості про результати виборів народних депутатів Української РСР (4 березня 1990 р.)

Найменування і номер виборчого округу	Загальна кількість виборчих дільниць	Загальна кількість виборців	Кількість виборців, які одержали бюлетені		Кількість виборців, які взяли участь в голосуванні		Кількість бюлетенів, визнаних недійсними	
			абс.	%	абс.	%	абс.	%
Красногвардійський № 81	61	94629	72387	76,5	72125	76,22	8589	11,91

Прізвище та ініціали кандидатів у депутати	Кількість голосів, поданих за кандидатів у депутати		Кількість голосів, поданих проти кандидатів у депутати		ПБ обраного депутата
	абс.	%	абс.	%	
Бондаренко А. О.	3185	4,42	60351	83,67	
Гуня Г. І.	2258	3,13	61278	84,96	
Кащєєв С. І.	1372	1,90	62164	86,19	
Козак Л. Р.	10757	14,91	52779	73,18	
Кургузов Ю. В.	1435	1,99	62101	86,10	
Кухар В. О.	2021	2,80	61515	85,29	
Кучма Л. Д.	28734	39,84	34802	48,25	
Острась В. О.	1592	2,21	61944	85,88	
Резніченко М. Ф.	5647	7,83	57889	80,26	

Результати повторного голосування по виборах народних депутатів УРСР 18 березня 1990 року (за телеграфічними повідомленнями окружних виборчих комісій)

Найменування і номер виборчого округу	Загальна кількість виборчих дільниць	Загальна кількість виборців	Кількість виборців, які одержали бюлетені		Кількість виборців, які взяли участь в голосуванні		Кількість бюлетенів, визнаних недійсними	
			абс.	%	абс.	%	абс.	%
Красногвардійський № 81	60	93125	62436	67,05%	62181	66,77	1417	2,28

Прізвище та ініціали кандидатів у депутати	Кількість голосів, поданих за кандидатів у депутати		Кількість голосів, поданих проти кандидатів у депутати		ПБ обраного депутата
	абс.	%	абс.	%	
Козак Л. Р.	22712	36,52	38052	61,20	Не обрано Повторне голосування Кучма Л. Д.
Кучма Л. Д.	34213	55,02	26551	42,70	

Додаток Б

Відомості про кандидатів в народні депутати (Новгород-Сіверський виборчий округ № 448 (Чернігівська область))

ПІБ	Дата народження	С т а т ь	Освіта	Код професії	Код посади	Місце роботи	Партійна належність	Вчений ступінь
Кучма Л. Д.	09.08.1938	Ч	Вища	Інженер	Працівник громадського об'єднання	Український союз промисловців і підприємців, президент	–	Кандидат технічних наук
Мельник М. І. (вибув)	14.06.1948	Ч	Вища	Фахівець освіти	Голова колгоспу	Колективне с/г підприємство «Шлях нового життя», голова	КПУ	
Мергель В. С.	23.10.1943	Ч	Вища	Юрист	Працівник державного підприємства	Фабрика технічних паперів, старший товарознавець	–	
Петренко М. П.	16.10.1956	Ч	Середня спеціальна	Технік, технолог	Працівник державного підприємства	Газове господарство Новгород-Сіверської дільниці, слюсар	КПУ	
Савченко А. І.	26.10.1946	Ч	Середня спеціальна	Технік, технолог	Працівник комерційної структури	Районне товариство бджолярів	НРУ	

Джерело: ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 175. – Арк. 198.

Додаток В

*Результати виборів народних депутатів України по Новгород-Сіверському виборчому округу № 448
(27 березня 1994 р.)*

Найменування і номер виборчого округу	Загальна кількість виборців	Кількість виборців, які одержали бюлетені		Кількість виборців, які взяли участь в голосуванні		Кількість бюлетенів, визнаних недійсними	
		абс.	%	абс.	%	абс.	%
Новгород-Сіверський № 448	80416	76130	94,67	76115	94,65	712	0,93

Прізвище та ініціали кандидатів у депутати	Кількість голосів, поданих за кандидатів у депутати		Кількість голосів, поданих проти кандидатів у депутати		ПІБ обраного депутата
	абс.	%	абс.	%	
Кучма Л. Д.	68814	90,41	6589	8,66	Кучма Л. Д.
Мергель В. С.	623		74780		
Петренко М. П.	432		74971		
Савченко А. І.	3963		71440		

Додаток Д

*Предвыборная программа кандидата в Президенты Украины КУЧМЫ
Леонида Даниловича [Внеочередные выборы Президента Украины 26 июня, 10
июля 1994 года]*

**ПОЛНАЯ ПРЕДВЫБОРНАЯ ПРОГРАММА: ПРЕДОТВРАТИТЬ
НАЦИОНАЛЬНУЮ КАТАСТРОФУ, ЧЕРЕЗ ПОРЯДОК И
ПОРЯДОЧНОСТЬ – К СОГЛАСИЮ И БЛАГОСОСТОЯНИЮ**

Украина на переломе. Массовая остановка производства, обнищание людей, упадок духовной жизни, угроза утраты целостности государства – таков результат самоизоляции, отсутствия воли в осуществлении реформ.

Как жить завтра?

Не посредническая политическая игра между странами Европы и Россией, а роль проводника и интегрирующего элемента в центре евразийского региона выведет Украину в ряд богатых цивилизованных стран. И начинать нужно с наведения порядка в собственном, родном доме. Для этого необходима дееспособная, возглавляемая Президентом исполнительная власть, которая, опираясь на доверие народа, остановит движение в пропасть и поведёт к прогрессу, согласию и благосостоянию людей. Мирлюбивая внешняя политика Украина должна активно содействовать нам на этом пути.

В случае избрания меня Президентом свою деятельность сосредоточу на решение изложенных ниже задач:

В ГОСУДАРСТВЕННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ

– построение суверенной демократической Украины, сохранение её целостности будет стержнем государственной политики. Обеспечение приоритетности прав человека, верховенства закона, свободное развитие всех национальностей, которые образуют народ Украины, всех конфессий, опора на свойственные нам

исторические и духовные ценности должны стать залогом успеха в этом нелёгком деле;

– буду настаивать на немедленном принятии новой Конституции как основы законотворчества, формирования гражданского общества национального согласия, а также создания авторитетной исполнительной власти на принципах компетентности, порядочности и ответственности;

– буду выступать за немедленное избрание Конституционного Суда, буду проводить политику реального разделения законодательной, исполнительной и судебной власти, буду содействовать судебной реформе;

– буду поддерживать курс на расширение прав местных органов власти, регионов, прежде всего – в формировании бюджета;

– обеспечу одинаковое отношение государства ко всем реалиям и конфессиям, невмешательство органов власти в их дела;

– стою на том, что границы Украины – нерушимы. Буду уделять ежедневное внимание совершенствованию Вооружённых сил, укреплению обороноспособности страны;

– используя все президентские полномочия, поведу жесткую непримиримую борьбу против коррупции, мафии и других проявлений преступности.

В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ

– выступаю за регулируемую трансформацию административной экономики в рыночную, обоснованные методы разгосударствления и приватизации, за равноправие всех форм собственности и их правовую защиту. Исходя из этого, будут формироваться и принципы государственного управления экономикой;

– приоритетными считаю возобновление взаимовыгодных хозяйственных связей с Россией и странами бывшего СССР, одновременно с дальнейшим настраиванием таких связей со странами Западной Европы и США. Буду ставить перед Верховной Радой вопрос о вступлении Украины в экономический союз СНГ, буду выступать за подписание между этими странами равноправного валютного соглашения;

- в сельскохозяйственной политике буду проводить меры по повышению экономической эффективности сельхозпроизводства, его индустриализации. Буду объединять конверсию предприятий военно-промышленного комплекса с программой насыщения села самыми современными машинами и механизмами. Развитие села должно осуществляться не декларативно, а путём реального выполнения программ. К имущественным преобразованиям в селе буду относиться осторожно. Но вся непродуктивная земля, земли под постройками и домами, приусадебными участками должны свободно продаваться;
- буду поддерживать политику глубоких изменений в структуре экономики. Основная государственная поддержка будет предоставляться высокотехнологическим и наукоёмким предприятиям. Первоочередное внимание будет сосредотачиваться на уменьшении энергоёмкости производства. Развитие отраслей экономики с быстрым оборотом капитала – производство товаров широкого потребления, сферы быта, торговли – будет обеспечиваться сугубо рыночными стимуляторами;
- в связи с тем что возможности рубля как денежной единицы исчерпаны, буду выступать за ускорение денежной реформы;
- с целью концентрации национального капитала буду инициировать создание промышленно-финансовых групп, межотраслевых концернов и трестов, индустриально-банковских холдингов. Это даст возможность Украинским компаниям паритетно сотрудничать и конкурировать с мировыми;
- буду выступать за перестройку финансовой системы, существенное сокращение бюджетных затрат, укрепление финансов предприятий. Налоги будут уменьшены, банковская система будет превращена в двухуровневую;
- буду отстаивать принципы последовательной руководимой либерализации цен. Только на ограниченный перечень ресурсов, товаров и продуктов будут подняты цены, транспортные услуги будут оставаться фиксированными; обеспечу проведение глубокой структурной реформы заработной платы, снятие необоснованных ограничений её роста;

– буду настаивать перед Национальным банком и Верховной Радой на поддержке паритетности валового национального дохода, денег в обороте, фонда потребления, бюджетных затрат;

– буду поддерживать политику постепенной либерализации внешнеэкономической деятельности, принципов открытой экономики. Одновременно буду стоять на позициях жёсткого валютного контроля, ограничения доступа в Украину некачественного импорта.

В СОЦИАЛЬНОЙ И ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ

– считаю первоочередной задачей обеспечить население страны продовольствием и лекарствами;

– использую необходимые меры для остановки катастрофического падения жизненного уровня населения, предотвращения массовой безработицы, распада системы охраны здоровья, образования, науки и культуры;

– с целью реализации всего комплекса социально-экономических преобразований буду проводить политику социального партнёрства, конструктивного сотрудничества производителей, предпринимателей и государства;

– буду выступать за повышение роли профсоюзов, конституционное закрепление за ними права законодательной инициативы;

– буду настаивать на проведении пенсионной реформы, которая обеспечит справедливое формирование пенсий будущим пенсионерам и своевременные выплаты им сегодня, реализую программу адресной помощи нетрудоспособным;

– приватизацию рассматриваю как процесс, который должен проводиться именно с целью возрастания благосостояния людей, повышения эффективности производства и стимулов к труду;

– буду проводить активную политику поддержки семьи, материнства и детства, широкого развития жилищного строительства в сёлах и городах;

– буду обеспечивать государственную поддержку развитию духовной сферы общества, фундаментальных научных исследований, укреплю социальную защиту отечественной интеллигенции;

- буду поддерживать развитие национальной культуры, украинского языка как государственного. Буду выступать за предоставление русскому языку статуса официального при сохранении существующего статуса украинского;
- буду использовать все меры по преодолению экологического кризиса, усилению сурового государственного экологического контроля.

Джерело: Михальченко Н., Андрущенко В. Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. Т. II. – К.: ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012 – С. 18-22.

Додаток Е

Відомості про результати виборів президента України (у відсотках) 26 червня 1994 року

Назва регіону	Бабич В. Г.	Кравчук Л. М.	Кучма Л. Д.	Лановий В. М.	Мороз О. О.	Плющ І. С.	Таланчук П. М.
Автономна Республіка Крим	1,93	7,43	82,58	3,36	1,26	0,30	0,22
Вінницька область	2,24	44,42	19,62	9,65	15,21	1,93	0,89
Волинська область	1,77	68,74	5,44	10,58	7,46	1,28	0,58
Дніпропетровська область	4,47	26,25	43,49	11,87	8,73	0,79	0,41
Донецька область	2,13	16,08	53,59	6,19	16,26	0,72	0,47
Житомирська область	2,49	46,36	19,59	10,74	13,99	1,33	0,62
Закарпатська область	6,04	49,72	16,84	10,27	4,24	2,41	1,52
Запорізька область	2,20	23,76	48,46	7,73	12,44	0,95	0,53
Івано-Франківська область	0,43	87,78	3,07	2,91	1,40	0,80	0,30
Київська область	3,31	41,06	18,43	16,55	13,63	1,74	0,75
Кіровоградська область	2,52	30,04	20,96	18,89	21,18	1,58	0,54
Луганська область	1,82	9,70	53,61	4,53	25,43	0,74	0,41
Львівська область	0,42	89,34	3,54	1,63	1,21	0,49	0,20
Миколаївська область	2,72	36,11	33,37	8,84	12,48	1,08	0,60
Одеська область	2,65	23,02	41,82	11,43	13,97	1,01	0,79
Полтавська область	2,53	29,53	28,41	14,18	18, 29	2,21	0,55
Рівненська область	0,99	75,73	5,99	6,95	5,08	0,89	0,40
Сумська область	2,52	23,07	30,30	11,50	24,96	1,74	0,67
Тернопільська область	0,44	89,67	2,51	2,59	1,05	0,73	0,24
Харківська область	3,14	24,44	34,18	9,55	22,17	1,00	0,57
Херсонська область	2,22	25,92	35,73	9,83	19,47	1,14	0,61
Хмельницька область	2,26	40,05	15,79	11,45	23,58	1,99	0,73

Черкаська область	2,42	39,09	18,00	12,66	20,88	1,67	0,55
Чернівецька область	2,92	53,95	20,50	7,31	6,42	1,36	0,94
Чернігівська область	1,93	22,51	45,19	7,09	14,49	3,65	0,50
м. Київ	4,72	38,71	18,17	25,18	8,28	1,21	0,53
м. Севастополь	1,05	5,55	82,11	3,97	2,42	0,44	0,30
Всього:	2,43	37,68	31,25	9,38	13,09	1,22	0,54

Джерело: Сорока М. М. Світ відкриває Україну: про зовнішню політику Української держави у 90-х роках ХХ століття: Статті, документи, коментарі/ М.М. Сорока – К. : Київська правда, 2001. – С. 232.

Додаток Ж

**Відомості про результати повторного голосування виборів Президента
України 10 липня 1994 року**

Назва регіону	Кравчук Леонід Макарович		Кучма Леонід Данилович	
	Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»	
	абс	%	абс	%
Автономна Республіка Крим	103 119	8,81	1 041 671	89,70
Вінницька область	564 856	54,32	440 079	42,32
Волинська область	504 908	83,93	83 971	13,96
Дніпропетровська область	576 169	29,72	1 314 798	67,81
Донецька область	469 677	18,49	2 006 417	79,00
Житомирська область	462 336	55,64	345 392	41,56
Закарпатська область	382 683	70,52	136 787	25,21
Запорізька область	268 135	26,83	706 536	70,70
Івано-Франківська область	867 658	94,46	35 481	3,86
Київська область	552 225	58,31	363 462	38,38
Кіровоградська область	290 473	45,71	315 967	49,72
Луганська область	148 225	10,11	1 290 372	88,00
Львівська область	1 727 052	93,77	71 746	3,90
Миколаївська область	279 806	44,66	330 841	52,80
Одеська область	351 189	29,23	802 683	66,80
Полтавська область	371 945	37,44	587 760	59,16
Рівненська область	568 823	87,25	71 961	11,04
Сумська область	221 920	28,92	519 940	67,75
Тернопільська область	749 499	94,80	29 646	3,75
Харківська область	394 244	25,95	1 078 813	71,01
Херсонська область	199 361	32,08	401 741	64,64
Хмельницька область	504 841	57,23	346 454	39,27
Черкаська область	422 846	50,78	380 666	45,72
Чернівецька область	309 176	61,84	176 342	35,27
Чернігівська область	203 796	25,07	588 081	72,33
м. Київ	603 139	59,74	359 271	35,58
м. Севастополь	13 502	6,54	189 972	91,98
ЗАГАЛОМ	12 111 603	45,06	14 116 856	52,15

Джерело: Сорока М. М. Світ відкриває Україну: про зовнішню політику Української держави у 90-х роках ХХ століття: Статті, документи, коментарі/ М.М. Сорока – К. : Київська правда, 2001. – С. 233.

Додаток 3

Вибори Президента України 31 жовтня 1999 року

Назва регіону	Базилюк Олександр Філімонович		Вітренко Наталія Михайлівна		Габер Микола Олександров ич		Кармазін Юрій Анатолійови ч		Кононов Віталій Миколайов ич		Костенко Юрій Іванович	
	Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»	
	абс	%	абс	%	абс	%	абс	%	абс	%	абс	%
Автономна Республіка Крим	2025	0,23	81665	9,09	963	0,11	2024	0,23	2659	0,30	5489	0,61
Вінницька область	1577	0,15	98718	9,30	1350	0,13	4021	0,38	4048	0,38	22526	2,12
Волинська область	658	0,11	69340	11,40	801	0,13	1998	0,33	1895	0,31	28684	4,72
Дніпропетровська область	2273	0,12	189849	9,82	2738	0,14	7163	0,37	5985	0,31	26349	1,36
Донецька область	6153	0,25	280172	11,51	2988	0,12	9364	0,38	6412	0,26	16778	0,69
Житомирська область	863	0,10	87192	10,59	921	0,11	2035	0,25	2426	0,29	40939	4,97
Закарпатська область	604	0,11	25121	4,59	672	0,12	1458	0,27	1796	0,33	13961	2,55
Запорізька область	1245	0,12	156035	15,12	1397	0,14	3099	0,30	3492	0,34	11344	1,10
Івано-Франківська область	374	0,05	28304	3,49	379	0,05	1470	0,18	1338	0,17	19989	2,47
Київська область	1145	0,11	146258	14,09	1475	0,14	2745	0,26	3054	0,29	28518	2,75
Кіровоградська область	649	0,10	77750	11,93	681	0,10	2411	0,37	1556	0,24	7488	1,15
Луганська область	2723	0,20	113167	8,37	1264	0,09	3296	0,24	3220	0,24	13715	1,01
Львівська область	717	0,05	40876	2,59	795	0,05	1992	0,13	2299	0,15	18682	1,18
Миколаївська область	740	0,11	82469	12,74	918	0,14	2556	0,39	1682	0,26	5986	0,92
Одеська область	1700	0,16	121518	11,33	1637	0,15	17021	1,59	3154	0,29	12073	1,13

Полтавська область	1137	0,11	142578	14,13	1445	0,14	4040	0,40	3721	0,37	37749	3,74
Рівненська область	621	0,10	53733	8,22	669	0,10	1662	0,25	2526	0,39	78115	11,95
Сумська область	1164	0,14	243498	29,60	1040	0,13	1700	0,21	2320	0,28	12696	1,54
Тернопільська область	403	0,06	20435	2,86	358	0,05	1125	0,16	1046	0,15	13310	1,86
Харківська область	2152	0,14	161503	10,35	1840	0,12	4504	0,29	5139	0,33	17623	1,13
Херсонська область	748	0,12	62540	10,07	818	0,13	2245	0,36	2739	0,44	9018	1,45
Хмельницька область	1024	0,12	128971	14,61	1036	0,12	2521	0,29	2651	0,30	24671	2,80
Черкаська область	886	0,10	123813	14,63	1074	0,13	2960	0,35	2499	0,30	22206	2,62
Чернівецька область	747	0,16	54659	11,68	620	0,13	1401	0,30	1062	0,23	5290	1,13
Чернігівська область	856	0,11	128217	16,18	848	0,11	2110	0,27	2286	0,29	25307	3,19
м. Київ	1929	0,15	144912	11,57	2569	0,21	3280	0,26	5320	0,42	51245	4,09
м. Севастополь	751	0,45	21409	12,95	303	0,18	346	0,21	387	0,23	420	0,25
Виборчі ділянки при представництвах України за кордоном	148	0,60	2270	9,22	230	0,93	246	1,00	120	0,49	452	1,84
Всього:	36012	0,14	2886972	10,97	31829	0,12	90793	0,35	76832	0,29	570623	2,17

Вибори Президента України 31 жовтня 1999 року (продовження таблиці)

Назва регіону	Кучма Леонід Данилович		Марчук Євген Кирилович		Мороз Олександр Олександрови ч		Онопенко Василь Васильович		Ржавський Олександр Миколайов ич		Симоненко Петро Миколайович		Удовенко Геннадій Йосипович	
	Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»	
	абс	%	абс	%	абс	%	абс	%	абс	%	абс	%	абс	%
Автономна Республіка Крим	308501	34,35	56893	6,34	21218	2,36	3946	0,44	3084	0,34	338053	37,64	15980	1,78
Вінницька область	181635	17,11	99867	9,41	359306	33,84	10268	0,97	4008	0,38	204393	19,25	14458	1,36
Волинська область	313193	51,49	86516	14,22	25519	4,20	2334	0,38	2038	0,34	31681	5,21	10933	1,80
Дніпропетровськ а область	756152	39,12	41016	2,12	193875	10,03	9179	0,47	10418	0,54	558848	28,91	22028	1,14
Донецька область	778104	31,96	4881	2,01	153406	6,30	11123	0,46	12433	0,51	959183	39,40	10102	0,42
Житомирська область	254751	30,93	35288	4,28	158442	19,24	5431	0,66	3214	0,39	179985	21,85	6943	0,84
Закарпатська область	299696	54,73	91279	16,67	45499	8,31	1372	0,25	1166	0,21	18327	3,35	8231	1,50
Запорізька область	317305	30,74	47167	4,57	96317	9,33	6217	0,60	4133	0,40	317783	30,79	9573	0,93
Івано- Франківська область	570541	70,38	86343	10,65	22182	2,74	1846	0,23	1300	0,16	12056	1,49	22097	2,73

Київська область	378767	36,49	79066	7,62	221115	21,30	3978	0,38	3448	0,33	94712	9,13	11496	1,11
Кіровоградська область	149667	22,97	50558	7,76	134390	20,62	3334	0,51	1880	0,29	182666	28,03	5332	0,82
Луганська область	386557	28,59	25994	1,92	78422	5,80	4630	0,34	4248	0,31	637490	47,15	3920	0,29
Львівська область	1012067	64,06	291719	18,46	42511	2,69	3310	0,21	4648	0,29	37869	2,40	41972	2,66
Миколаївська область	217774	33,65	33576	5,19	51055	7,89	3109	0,48	1739	0,27	202616	31,31	7211	1,11
Одеська область	395973	36,93	67515	6,30	89875	8,38	5554	0,52	3969	0,37	265834	24,79	8894	0,83
Полтавська область	197467	19,57	54058	5,36	264063	26,17	5439	0,54	3824	0,38	219703	21,77	16780	1,66
Рівненська область	299201	45,77	80107	12,26	49968	7,64	2582	0,40	1897	0,29	32013	4,90	9506	1,45
Сумська область	219468	26,68	37721	4,58	89888	10,93	2570	0,31	2513	0,31	157459	19,14	5730	0,70
Тернопільська область	496384	69,38	104201	14,56	14867	2,08	1468	0,21	1428	0,20	9880	1,38	13814	1,93
Харківська область	438123	28,07	172051	11,02	124580	7,98	8653	0,55	6147	0,39	512994	32,87	9686	0,62
Херсонська область	187356	30,15	14167	2,28	71496	11,51	2699	0,43	2307	0,37	218125	35,11	6153	0,99
Хмельницька область	266963	30,25	124463	14,10	133093	15,08	3603	0,41	1807	0,20	127439	14,44	8582	0,97
Черкаська область	174615	20,64	121482	14,36	172128	20,34	4514	0,53	2458	0,29	161135	10,04	11544	1,36
Чернівецька область	238628	51,00	51764	11,06	31574	6,75	2684	0,57	1009	0,22	38471	8,22	6349	1,36
Чернігівська область	202640	25,57	72257	9,12	127551	16,09	2312	0,29	2615	0,33	179224	22,61	4972	0,63
м. Київ	486887	38,86	152078	12,14	191411	15,28	10624	0,85	7907	0,63	93278	7,45	25950	2,07

м. Севастополь	57037	34,51	8955	5,42	4748	2,87	1041	0,63	685	0,41	56691	34,30	668	0,40
Виборчі ділянки при представництвах України за кордоном	13200	53,64	3374	13,71	1397	5,68	220	0,89	192	0,78	1169	4,75	874	3,55
Всього:	9598672	36,49	2138356	8,13	2969896	11,29	124040	0,47	96515	0,37	5849077	22,24	31977 8	1,22

Джерело: Сорока М. М. Світ відкриває Україну: про зовнішню політику Української держави у 90-х роках ХХ століття: Статті, документи, коментарі/ М.М. Сорока – К. : Київська правда, 2001. – С. 548-549.

Додаток И

Вибори Президента України

Повторне голосування 14 листопада 1999 року

Назва регіону	Кучма Леонід Данилович		Симоненко Петро Миколайович	
	Кількість голосів «за»		Кількість голосів «за»	
	абс	%	абс	%
Вінницька область	359833	33,90	628399	59,20
Донецька область	1557340	52,90	1213694	41,23
Львівська область	1623941	91,59	91307	5,15
Миколаївська область	300881	45,90	322225	49,16
Тернопільська область	727359	92,17	38167	4,84
м. Севастополь	94710	50,17	82479	43,69
Закарпатська область	657314	84,53	75148	9,66
Рівненська область	541209	76,52	121894	17,23
Хмельницька область	446681	50,95	367950	41,97
Чернігівська область	293358	37,47	440505	56,27
Черкаська область	334245	39,95	437389	52,28
Кіровоградська область	278644	40,92	358010	52,58
Автономна Республіка Крим	434738	43,98	506302	51,22
Дніпропетровська область	1181358	56,35	798380	38,08
Запорізька область	473731	44,83	525042	49,69
Харківська область	772210	46,64	769221	46,46
Луганська область	598522	40,74	791408	53,87
Івано-Франківська область	859839	92,30	41769	4,48
Чернівецька область	375996	73,21	110069	21,43
Сумська область	409352	48,53	365737	43,36
Одеська область	620075	52,83	476847	40,63
м. Київ	790392	64,84	317567	26,05
Херсонська область	267271	41,89	337438	52,88
Київська область	617704	58,51	362530	34,34
Житомирська область	394896	48,06	377119	45,89
Волинська область	479344	75,44	121922	19,19
Дільниці за кордоном	24397	79,73	4653	15,21
Полтавська область	355382	35,20	582249	57,66
Всього	15870722	56,25	10665420	37,80

Джерело: Сорока М. М. Світ відкриває Україну: про зовнішню політику Української держави у 90-х роках ХХ століття: Статті, документи, коментарі/ М.М. Сорока – К. : Київська правда, 2001. – С. 550.

Додаток К

Передвиборча програма кандидата у Президенти України

Л. Д. Кучми (1999 р.)

Дорогі співвітчизники!

Згадаймо початок 90-х років: важкі часи гіперінфляції, катастрофічне падіння виробництва, небачене знецінення трудових доходів і грошових заощаджень. Країна жила тривожним передчуттям економічного розвалу і громадянських заворушень, втрати державного суверенітету.

У 1994 році ви підтримали мою програму відвернення національної катастрофи. За 5 років напруженої праці нам вдалося утвердити Україну як **державу, суспільство, політичну націю;**

- збережено громадянський мир;
- прийнято Конституцію України, закладено фундамент сучасного державного устрою на принципах розподілу влад, відбулося становлення парламентаризму і виконавчої вертикалі, відбудовано незалежну судову систему;
- Україна стала повноправним членом міжнародного співтовариства, членом Ради Європи, ключовою державою системи європейської і регіональної безпеки; укладено великий Договір про дружбу і співробітництво з Росією, вирішено проблему Чорноморського флоту і Севастополя;
- введено власну національну валюту – гривню; приборкано гіперінфляцію; зупинено падіння виробництва, створено умови для технологічної модернізації промисловості; розпочато безкоштовну передачу землі тим, хто її обробляє;
- зроблено суттєвий крок у розбудові України як соціальної держави, утверджується принципово нова система соціальних гарантій;

- забезпечено рівність прав усіх національно-культурних і релігійних об'єднань; українська мова утверджується як державна з одночасним створенням умов вільного розвитку російської та іншої мов.

Ми вистояли. Україна відбулася. Відтепер – назавжди.

За ці 5 років не обійшлося без прикрих, часом неминучих помилок. Водночас набутий досвід дозволяє впевнено дивитись у майбутнє.

I. ЗА ЕФЕКТИВНУ ВЛАДУ

Від паростків демократичного управління до дієвої демократичної системи

Чесно служити народу

Завершення адміністративної реформи; двопалатний парламент; політично відповідальна більшість у парламенті на базі широкої суспільної коаліції; уряд парламентської більшості, народної довіри і відповідальності; скорочення державного апарату і його оновлення; прийняття Кодексу честі держслужбовця і народний контроль за його дотриманням.

Закон понад усе і один для усіх

Судова реформа; президентські гарантії прав та свобод громадян; попередження злочинів і невідворотність покарання; джерела прибутків під контроль держави і народу; викорінення корупції.

Від всевладдя центру – до сильних регіонів

Гармонізація відносин держави та територіальних громад; посилення самостійності місцевих органів влади та самоврядування; утвердження муніципальної власності.

Незалежній державі – сучасну армію

Нова військова доктрина; перехід до професійної армії; зміцнення матеріальної бази і кадрового складу збройних сил; розвиток військової науки; посилення соціальних гарантій та поваги до військовослужбовців.

II. ЗБУДУЄМО СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНУ ДЕРЖАВУ

Через активну соціальну політику до прискорення економічного зростання

Надійні гарантії працюючому населенню

Національна програма соціально-економічного розвитку – основа суспільного договору; її виміри: темпи економічного зростання не менше 7 % щороку, створення 1 млн. нових робочих місць, збільшення реальних доходів населення у 1,6 рази, їх захист від інфляції; випереджаюче зростання заробітної плати; погашення впродовж шести місяців заборгованості із заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат; пріоритет – працевлаштуванню молоді, демобілізованих з армії.

Адресну допомогу – соціально незахищеним

Боротьба з бідністю; соціальний захист безробітних; компенсація знецінених заощаджень громадян та ошуканих вкладників; професійна реабілітація, зайнятість та пільги інвалідам; пенсійна реформа: прийняття нового пенсійного закону вже в 1999 р. – підвищення мінімального рівня пенсій, розмір пенсій – у пряму залежність від стажу і трудового внеску.

Доступне житло

Збільшення у 2 рази обсягів житлового будівництва; запровадження пільгового оподаткування та довгострокового кредитування; розширення програми «Сільський дім», молодіжного житлового будівництва; забезпечення житлом військовослужбовців; державне житло – найменш соціально захищеним.

Здорова людина – здорове суспільство

Збільшення асигнувань на охорону здоров'я; особлива увага сільській медицині; активна демографічна політика; захист матері і дитини; профілактика інфекційних захворювань; забезпечення медичних установ необхідними ліками і медобладнанням.

Інтелекту нації – суспільну повагу та захищеність

Обов'язкова середня освіта, рівні можливості для безкоштовної вищої; запровадження пільгового кредитування студентів; президентська програма комп'ютеризації школи; підвищення зарплати вчителям, викладачам, науковцям; розвиток національної культури і мистецтва, державної української, російської та інших мов; захист людини від пропаганди насильства і аморалізму.

Соціальна держава – соціальне суспільство

Утвердження засад громадянського суспільства; конструктивна співпраця між урядом, профспілками та роботодавцями; запобігання соціально-політичним конфліктам та екстремізму; державна підтримка національних меншин; міжетнічна та міжконфесійна злагода.

III. ДО ЕКОНОМІКИ ДОБРОБУТУ

Всебічний розвиток внутрішнього ринку, зміцнення конкурентоспроможності національної економіки

Зменшити податковий тягар

Спрощення податкової системи і суттєве зниження податків; п'ятирічний мораторій на зміни у податковому законодавстві; захист платників податків; рішуче обмеження тіньової економіки, прозорість та ефективний контроль за виконанням бюджетних коштів.

Стимулювати приватну ініціативу

Зміцнення середнього класу; надійний захист приватній власності; створення можливостей для кожного, хто хоче і може розпочати власну справу через мікрокредитування, іпотеку, пільгове оподаткування; підтримка та зростання чисельності тих, хто одержує доходи від майнової та інтелектуальної власності; гарантії прав власників акцій та земельних паїв; державний захист дрібних підприємців та торговців від кримінального рекету та бюрократичного свавілля.

Привабливий інвестиційний клімат

Технологічне оновлення та фінансове оздоровлення діючих державних підприємств; запровадження дієвої системи страхування вітчизняних та зарубіжних інвестицій; перехід від сертифікатної до інвестиційної приватизації; інвестору – право власності на земельну ділянку; оздоровлення банківської системи та розвиток фондового ринку; захист національного виробника; розвиток конкурентного середовища.

Промисловості, науці, технологіям – світовий рівень

Збільшення до 2% ВВП державного фінансування науково-технічної сфери; державна підтримка високотехнологічних галузей; використання науково-

технічного потенціалу військово-промислового комплексу для переозброєння армії та інноваційного оновлення виробництва; стимулювання експорту високотехнологічної продукції; пріоритет – інформатизації, енергозберігаючим та екологічно чистим технологіям; реструктуризація паливно-енергетичного комплексу, вирішення проблеми ЧАЕС.

Селу – нові можливості

Завершення земельної реформи; вільний розвиток усіх форм господарювання; сприяння колективним, приватно-орендним, фермерським та особистим підсобним господарствам; селу – сучасний вітчизняний трактор і комбайн; справедлива цінова політика; розвиток ринку сільськогосподарської продукції та продовольства; іпотечне кредитування; державна підтримка соціального розвитку села.

Стабільна гривня, збалансований бюджет

Стійка грошова система, збалансована бюджетна політика; зменшення державного боргу; подолання кризи неплатежів, дефіциту платіжного балансу; накопичення валютних резервів.

IV. У ЗЛАГОДІ ЗІ СВІТОМ

Немає України без світу, а світу без України

Зовнішня політика – проукраїнська

Позаблоковість і стабільне партнерство з усіма демократичними країнами світу; активна участь у побудові ефективної системи європейської безпеки; гармонізація національного законодавства відповідно до світових і європейських стандартів; стратегічне партнерство з Росією та іншими державами; активна робота по збереженню старих і завоюванню нових ринків українських товарів; реалізація переваг географічного положення України; гарантії захисту громадян України за кордоном; розвиток господарських міжрегіональних зв'язків; спрощення режимів перетинання кордонів; зміцнення зв'язків зі світовим українством.

Переконаний у правильності обраного шляху. Відмова від здобутого великими зусиллями – згубна. Впевнений – наступні п'ять років істотно змінять життя на краще.

Вірю в Україну!

Вірю в український народ!

Ми разом вистояли – разом переможемо!

Джерело: Право вибору: Президент України – 1999: Довідник / Упорядники М. В. Томенко, О. Б. Проценко, О. Л. Галаджій, В. І. Гребельник, В. О. Томенко. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 56-59.